

RAA

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ

Սամվել Կարամյան

**1987թվականից պատրաստ, բայց անտիպ աշխատությունը
լույս ընծայվեց շնորհիվ մեծարգո պրն. ԳՐՈՆԻԿ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ
(Շվեյցարիա) Մեկենասության**

Սրտի անհուն զոռնակությունը է, որ գրի կ'առնենք այս ողջոյնի եւ օրհնութեան խօսքը՝ ներկայ
հատորի հրատարակութեան առթիւ:

Այս գիրքը հաւատքի գործ է:

Այս գիրքը տեսիլքի գործ է:

Այս գիրքը քաջութեան գործ է:

Եւ իսկապէս, հաւատքի տէր, տեսիլքի տէր եւ քաջ մարդու գործ է, մեր ալեկոծ ժամանակներուն սա-
րէ սար բարձրանալ, կիրճեր իջնել, արծուի բոյններ որոնել, անկոյս ուղիներով քափառիլ եւ գրի եւ պատ-
մութեան յանձնել ժողովուրդի մը պատմութիւնը այնպէս, ինչպէս ուզեր էին այդ հողին տէրերը:

Գիրքը նուիրուած է Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնեայ շրջաններուն, կամ պատմական Բուն
Աղուանք երկրամասի վրայ պահպանուած հայերեն արձանագրութեանց:

Աւետարանին մէջ դուռագ մը կայ, ուր մեր Տէրը, Յիսուս Քրիստոս, իրեն ուղղուած բողոք-հարցումի
մը կը պատասխանէր եւ կ'ըսէր. «Եթէ մարդիկը լոնն, քարերը պիտի աղաղակեն»: Եւ այսօր, աշխարհի
ներկայ իրադրութեան մէջ, երբ տարբեր-տարբեր հաշիւներով մարդիկ կ'ուզեն կամայական քարտէսներ
գծել, կատարուած իրողութեանց առջեւ դնել աշխարհը եւ կամ այսպէս կոչուած «ընդունուած» սահման-
ները դիրք բռնել, ահա՛ այս եզակի հատորին մէջէն կը խօսին քարերը, կը խօսին գերեզմանաքարերը,
արձանագրութիւնները, եւ բարձրաձայն կը գոչեն. մենք հայ ենք, այս լեռները հայ են, այս աշխարհը հա-
յոց աշխարհ է եւ այդ քարաշէն համանուագին մէջէն՝ անգամ մը եւս կը հռչակուի այն պատմական իր-
ողութիւնը, ուր Կուր գետը սահմանային գետ չէ եղած մեզ համար, այլ հայ ժողովուրդի տեղաբաշխվածու-
թեան եւ մշակութային առումով հայոց ներքին գետ էր, ուր կ'ապրէին, կ'աղօթէին եւ կը կռուէին հայերը:

Ահա թէ ինչու մեր խորին երախտիքին արժանի են անոնք, որոնք տքնաջան աշխատանքով եւ մեծ
տառապանքով, եւ ապա յատկապէս հայրենասիրութեան ամենաբարձր ոգիով մեզի, նաեւ, եւ ապա քա-
ղաքակիրթ մարդկութեան կը ներկայացնեն այս «ինքնութեան թուղթը»:

Շնորհակալութիւն բոլոր անոնց, որոնց շնորհիւ հնարաւոր դարձաւ այս հատորի հրատարակութիւ-
նը: Յատկապէս շնորհակալութիւն երկու հոգիներու, որոնց հոգոյն պատուրն է այս հատորը: Նախ՝ մեր
վաղեմի բարեկամ, հոգեհարազատ Արմէն Հախնազարեանին, որ ֆենոմեն մըն է մեր ներկայ ժամանակ-
ներու սփիւռքեան կեանքին մէջ, մէկը՝ որ իր անձին մէջ կը մարմնաւորէ արուեստը, ճարտարապետութիւ-
նը, նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, եթէ կ'ուզէք բառին ազնուագոյն իմաստով արկածախնդիրը,
որ 1969-էն ի վեր այցելած է Արեւմտեան Հայաստան, Կիլիկիա, Իրան, Կովկաս եւ այլուր՝ համայն հայոց
բնակած աշխարհը եւ ուսումնասիրած, լուսանկարած, չափազրած հայ ճարտարապետական կոթողնե-
րը եւ զանոնք յանձնած յավերժութեան: Երկրորդը Սամուէլ Կարապետեանն է, հայոց աշխարհի ծնունդ,
որ 1978 թ. սկսեալ կեանքի նպատակ դարձուցած է Հայաստանի սահմաններէն դուրս գտնուող վանքե-
րու, պատմական յուշարձաններու եւ առհասարակ արձանագրութեանց պահպանումը եւ փոխանցումը
յաջորդ սերունդներուն:

Չեմ գիտեր, Արմէնն ու Սամուէլը իրարու ինչպէս ծանոթացեր էին, բայց ինձի համար իրենց ծանօթու-
թիւնը նախախնամական է, որովհետեւ այս երկու անձերը առանձինն աւելի մեծ գործ կատարած են, քան
մեծ վարկերով եւ պիտոճէներով աշխատող ինքսիրութներ եւ տեսակ-տեսակ կեղղոններ եւ միութիւններ:

Արմէն Հախնազարեան եւ Սամուէլ Կարապետեան մեր ժողովուրդին ինքնութեան թուղթ կու տան ի-
րենց հաւատքի, տեսիլքի եւ քաջութեան այս գործով:

Ջերմագին զնահատանք իրենց վաստակին, եփացում իրենց գործին եւ աղօթք՝ որ շարունակեն ի-
րենց եզակի եւ աստուածաշնորհ եւ հայապարծան գործը:

Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աշճեան

Վարիչ-քարտուղար 1700 ամեակ Հայաստանի Մէջ

Քրիստոնեւորեան Պետական Կրօն Հռչակման

Տեսական ջանադրությամբ, տարիների տքնանքով կազմված սույն աշխատությունը զնահատելի նո-
րույթ է հայագիտության ասպարեզում: Առաջին անգամ գիտական աշխարհին է հրամցվում հայ մշա-
կույթի մի սովոր խումբ՝ Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնեային տասնամյակներ առաջ խժալեզու ցե-
ղերից ռոմանտակված, իսպառ հայաթափ բնակավայրերի, կանգուն թե ավերյալ հուշարձանների պատ-
մությունը և, որ առանձնապես կարևոր է, հայերեն արձանագրությունները:

Աշխատությունը՝ մեր ժողովրդի պատմա-աշխարհագրական ընդգրկումների, հնուց ի վեր հաճախ
ոչ հայկական դիտված հողերում հայերի կողմից անցյալ դարերում ստեղծած հոգևոր-մշակութային ար-
ժեքների առատաբալս հավաքածու է վերջնակորստից փրկված հարյուրավոր արձանագրություններով՝
օժտված բնագրերի հավաստիությունը փաստարկող լուսանկարներով ու գրչագրերով՝ բոլորն էլ արված
հեղինակի կողմից:

Փրկված և հավուր պատշաճի բնասիրությանը ներկայացված այս մասունքները կնպաստեն նորովի
լույս սփռելու Հայոց Արևելից Կողմանց մարած պատմության ելևէջներին:

Սուրեն Սաղումյան

Անդրկուրյան երբեմնի Բուն Աղվանքը հայոց մշակութային առաքելությանը ծանոթ է ազգային դպրության առաջին իսկ դարերից: Տարեթնիկ այդ տարածքում միջին պարսկերենն ու նրան հաջորդած արաբերենը կանխեցին տեղական լեզվի (պայմանականորեն՝ աղվաներենի) ընդհանրական զրականացումը, ուստի այստեղ ևս հայերենն ստանձնեց *lingua franca*-ի դեր: Մատենագրական հատակոտոր տեղեկությունները ամենևին բավարար չեն տեղիս էթնիկական, քաղաքական ու մշակութային պատմությունն ուսումնասիրելու համար, իսկ վիճագրական նյութը փաստորեն հավաքված ու առեղծված չէ: Ուշ միջնադարում տեղի ունեցած ազգագրական ու դավանական փոփոխությունները, մանավանդ դրսեկ ցեղերի հակադարձ ուժացման պարագայում, աստիճանաբար այլախոս ու այլադեն դարձող տեղաբնիկներին մղեցին դեպի ինքնության մոռացում, որը և բերեց սեփական հիշատակների անտեսման, երբեմն նույնիսկ թշնամանքի նրա հանդեպ:

Էթնո-դավանական ու քաղաքական այն թնջուկ պատմությունը շերտ առ շերտ նոր նոտվածքից ազատելու և մշակութային արժեքներն արարողներին ճանաչելու համար անհրաժեշտ էր գիտության այնպիսի մի սպասավոր, որը չէր սպասի ակադեմիական կամ պաշտոնական հրանգավորման, հոգի ի բոլի, ինքնակամ, արկածներից իսկ չերկնչելով սար ու ծոր կրնկներ՝ զեթ պահպանված քարե տարեգրությունները գրի առնելու և հաջորդ սերունդներին փոխանցելու ազնիվ ու երախտաշատ առաքելությունը կստանձնեք: Այդ սպասավորը սեփական կարողությանը ապավինած և մասնագիտորեն ինքնացած Սամվել Կարապետյանն է՝ դիվանական այս հատորի հեղինակը: Արդարությունը պահանջում է, որ յուրաքանչյուր մարդ իր արդյունքով փառավորվի:

Պրոֆ. Պարույր Մուրադյան

Պատմական Ատրոպատե, այսօր Ազերբայջան կամ Ատրպատական մահանգները գտնում են Պարսկաստանի հիսթասարևուտքում, որոնց հիսխաում հոսող Արաքս գետը դարերի ընթացքում երկրի սահմանն է համարել:

Առաջին աշխարհամարտից յետոյ, 1918-19 թերին Թուրքիայի հովանաւորութեամբ երկրամասը անուանափոխելով կոչւեց Ադրբեջան: Մի պետութիւն, որը ստեղծման առաջին օրից իսկ, միտումնաւոր իւրացրել է հարևանի անունը, ակներև է դարձնում իր քաղաքական կեցածքն ու Պարսկաստանի նկատմամբ ունեցած յետին նպատակը...

Նման քաղաքականութիւնն էլ ավելի անկաշկանդ, բողարկւած կոմունիզմի շղարշով Ադրբեջանը գործադրեց իր սահմաններից ներս գտնուող ժողովուրդների նկատմամբ: Դարեր շարունակ այդ երկրամասում ապրող տարբեր ժողովուրդներ, ինչպէս՝ Թաթեր, Թալիշներ, Լահիջներ, Լեզգիներ, Քրդեր ազգայնամոլ ճնշումներին չը դիմանալով կորցրին իրենց կենցաղն ու ինքնութիւնը՝ թրքացան:

Հայերը, որոնք երկրամասի բնիկն էին, դարձան այս քաղաքականութեան բուն քիրախը, որտեղ կրօնափոխութիւնը ծառայում էր որպէս ուժացման յանելեալ միջոց:

Տասնեակ հազարաւոր հայեր, որոնք ազատել էին Կովկասում Օսմանեան բանակի ջարդերից ու իրենց շէնք վերադարձել, խորհրդային տարիներին բողոքի որևէ հնարաւորութիւնից զրկւած, աշխարհից մոռացւած, նաև Խորհրդային Հայաստանի անտարբերութիւնից յուսահատ, Բաքւի տարատեսակ ճնշումներին չդիմանալով լքեցին իրենց պատմական բնակավայրերը:

1982 թուականին, երբ պր. Սամվել Կարապետեանը սկսեց Ադրբեջանի տարածքում եղած հայկական յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը, դեռ մասամբ կանգուն էին եկեղեցիներն ու վանքերը և ամենուրեք տեսանելի անցեալը վկայող մեծաքիւ խաչքարերն ու տապանաքարերը:

Հայաստանում՝ RAA-ի պատասխանատու պր. Սամվել Կարապետեանի՝ տարիներ առաջ հեռատեսօրէն ձեռնարկած, և դժարին պայմաններում ամենայն բարեխղճութեամբ հաւաքագրած հարուստ նյութի միայն վիճագրերին վերաբերող մասն է այս հատորով ներկայացւում, որի պատմագիտական արժէքը անգնահատելի է:

Այսօր, երբ արևմուտքի վերից նայելով տնօրինող քաղաքականութեան “խիղճը հանգիստ է”, այս՝ քրթի վրայ փրկւած քարերը խօսում են բոլորին հասկանալի լեզուով, որ ջարդի՝ մշակոյթի ջարդի ճանաչել տալը պէտք է մղուի անդադար, անմահանջ և առանց պատեհապաշտութեան:

*Դորոտ. Արմէն Հախնազարեան
RAA-ի պատասխանատու*

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA)
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ**

Արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Աշճյան (Նյու-Յորք), պրոֆ. դր. Հ. Բուշաուզեն (Վիեննա), պրոֆ. դր. Ա. Մուքաֆյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան (Փարիզ) [†], պրոֆ. դր. Հովհաննիսյան (Քաղկեդոն), պրոֆ. դր. Ռ. Հովհաննիսյան (Լոս-Անջելես), պրոֆ. դր. Վ. Բարսեղյան (Նյու-Յորք) [†], պրոֆ. դր. Ժ. Փիփլըր (Աախեն), պրոֆ. դր. Ա. Ջալյան (Երևան) [†], պրոֆ. դր. Լ. Ջեքիյան (Վենետիկ)

Աշխատությունը հրատարակվում է ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտխորհրդի երաշխավորությամբ

**Սամվել Կարապետյան
ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ**

**Самвел Карапетян
АРМЯНСКИЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ
СОБСТВЕННО-АЛУАНКА**

**Samvel Karapetian
ARMENIAN LAPIDARY INSCRIPTIONS
OF BOON-AGHVANK**

ԳԻՐԶ I

ԴՏՀ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.2 (2Հ)

Կ - 294

Գիտական խմբագիր՝

դր. պրոֆ. Պարույր Մուրադյան

Խմբագիր՝ Լաուրա Մանուկյան

Կ - 294

Կարապետյան Ս.

Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը,

Գիրք I, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ

“Գիտություն” հրատ., 1997

Գիրք I, 1997, 132 էջ

Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյա շրջանները կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասը չափազանց հարուստ է հայ մշակույթի բազմաբնույթ հուշարձաններով: Երկրամասի պատմության ու ուսումնասիրության առումով առանձնապես մեծ նշանակություն ունեն զանազան հնավայրերում պահպանված հայերեն արձանագրությունները: Չնայած այդ ուղղությամբ աշխատանքները տարվել են դեռևս XIX դարի կեսերից տարբեր հեղինակների կողմից, սակայն առավել նպատակային ուսումնասիրությունները կատարվեցին միայն 1982-86 թվականներին: Սույն աշխատությունը ընդգրկում է նշված տարածքից հավաքված ու վերծանված 516 վիմագիր:

* * *

Левобережье среднего потока реки Куры или край исторического Собственно-Алуанка (Собственно Албании) чрезвычайно богат многохарактерными памятниками армянской культуры. По изучению истории края большое значение имеют армянские лапидарные надписи сохранные в разных местах старины. Несмотря на то, что работы в этом направлении велись еще с середины XIX века разными авторами, наиболее выполнены только в 1982-86 гг. Сия работа охватывает 516 лапидарных надписей собранных и разобранных из упомянутого региона.

* * *

The left-bank territory of the river Koor or the historical land of Boon Aghvank is extraordinarily rich in multi-charactered monuments of Armenian culture. As studying the history of this land, Armenian epigraphical inscriptions preserved in different ancient places of the region are of especially great significance. Though the works in that direction have been carried on from middle of the 19 th century by different authors, the most purposeful studies were made only in 1982-86. This work embraces 516 epigraphical inscriptions collected and deciphered from the mentioned region.

Կ 0505000000
703(02)–97

ԳՄԴ 63.2 (2Հ)

ISBN 5-8080-0144-7

© Սամվել Կարապետյան, 1997

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA)

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Աշխատությունն ամփոփում է 1982-1986 թթ. Կուր գետի միջին հոսանքի ձախտիմյա շրջաններից կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասի տարածքից հավաքած հայերեն վիճագրերը:

Երկրամասի դաշտավայրային շրջաններում հին հուշարձաններ (քնակամարքա մահ արձանագրություններ) գրեթե չեն պահպանվել: Դարերի ընթացքում երկրամասի գավառները ենթարկվել են տարածքային փոփոխությունների: Շատերի անունները ձևափոխվել, մոտացվել են կամ տարածքները այլ անուններ են ստացել: Որոշների տեղադրություններն անհայտ են և գիտական ուսումնասիրություններում միայն ենթադրաբար են որոշված:

Հիշյալ հանգամանքների դրամամբ գրքում հավաքված արձանագրությունները նպատակահարմար ենք գտել ներկայացնել ըստ ներկայումս գոյություն ունեցող վարչական շրջանների:

Այսպիսով, հատորն ամփոփում է Աղբրեջանի Հանրապետության Շաքիի, Վարդաշենի, Կուտակշենի, Իսմայիլու, Շամախու, Աղսուի, Աղդաշի, Ջաքաթալայի և Եվլախի շրջանների տարածքում պահպանված հայերեն արձանագրությունները:

Յուրաքանչյուր շրջանի քնակավայրերը, որոնցով ներկայացված է հավաքված նյութը, դասավորված են ըստ այբբենական կարգի: Առանձին խաչքար հնավայրերից հավաքված նյութը ներկայացված է տվյալ հնավայրի (օրինակ՝ նշանավոր վանքերին) անվան տակ:

Արձանագրությունների հավաքման հարցում առաջնորդվել ենք հետևյալ սկզբունքով: Անխտիք ներկայացրել ենք մինչև XVIII դարի վերջին վերաբերող բոլոր արձանագրությունները, անկախ ծավալից, բովանդակությունից կամ պահպանվածության աստիճանից: Հաշվի առնելով աշխարհագրական առանձնահատկությունները (օրինակ՝ բուն Հայաստանի՝ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս գտնվելը՝ բավական մանրամասն անդրադարձել ենք մահ XIX դարին վերաբերող արձանագրություններին: Սակայն, այստեղ նկատի ունենալով վերջիններիս խիստ մեծաթվությունը (օրինակ՝ միայն Շաքի քաղաքի և մի քանի խաչքար գյուղերի տապանագրերի թիվը միասին անցնում է 10 հազարից), կիրառել ենք հետևյալ սկզբունքները:

Հավաքածուում ներգրավել ենք այնպիսի տապանագրեր, որ բացի հանգուցյալի անուն-ազգանունից ու տարեթվերից, արձանագրված են եղել նաև լրացուցիչ տեղեկություններ, օրինակ՝ տեղանուն, կոչում, պաշտոն, մասնագիտություն: Դրանց շարքում առաջին հերթին տեղ են գտել ծխատեր քահանաների, տանուտերերի, հոգաբարձուների, նվիրատուների, հարյուրապետների, իշխանների, ցարական զանազան զինվորական կոչումներ կրող անձանց տապանագրերը: Առատ կերպով ներկայացված են հատկապես այն տապանագրերը, որ նշված է հանգուցյալի որտեղացի լինելը: Ավելի «մեղմ ենք» վարվել շինարարական, նվիրատվական և այլ կարգի բովանդակություն ունեցող վիճագրերի հետ, որոնց իրական թիվն էլ այնքան մեծ չէ, որ գտնվեն կառուցադրվածները:

Տեղեղում վիճագրերի հայտնաբերման ու ցուցաբերած այլ կարգի օգնության համար մեր խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Ն. Մելիքյանին (Մատրասա), Ա. Դանիելյանին, Ս. Դարբոյանին (Մաղիան), Գ. Հայրապետյանին (Ջարգարան), Ա. Թամրազյանին (Ագալի Շեն), Կ. Ջառայանին (Դարակա), Ա. Ավագյանին (Քյալբանդ), Ռ. Խաչատրյանին (Գիրք), Ա. Թորոսյանին (Քեշիսուրդ), Ա. և Ի. Հակոբյաններին (Վանք), Ա. Արամյանին (Ամուր-ավան), Յ. Մեշյանին (Նիծ), Ա. Անտոնյանին (Գյուրջևան), Ա. Բուդաղյանին (Հնդար), Վ. Աբայանին (Սուլթան-Նուխի), Ս. Մովսիսյանին և որդիներին (Միրզաբեկու):

Ի դեպ, այս աշխատությունը դեռևս 1987 թ. «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի հերթական, այն է՝ VII պլակով հրատարակելու համար, պայմանագրով ընդունել էր Հնագիտության և Ազգագրության ինստիտուտը: Ավելի քան մեկ տասնամյակ պապսեղաց հետո, այլևս անհույս նկատելով այդ պայմանագրի իրագործումը, գիրքը հրատարակվում է RAA կազմակերպության նախաձեռնությամբ:

Համառոտագրություններ

Շահյաթունեանց - Յովհանու եպիսկոպոսի Շահրիարցոյ - Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հատոր Բ, Էջմիածին, 1842:

Ջալալեանց - Սարգիս վարդապետի ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիփսիս, 1858:

Բարխուտարեանց - Մակար եպիսկոպոս - Աղուսնից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893:

Մմբառեանց - Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Նկարագիր սուրբ Մտեփանոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախիայ Թեմի, Տիփսիս, 1896:

ՀՀՊԿԱ - Հայաստանի Հանրապետության Պետական պատմական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 57 (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Դիվան),

ցուցակ 1, գործ 439. անտիպ հոդվածը վերնագրված է «Բազմամիլիոն ժառանգություն»: Հեղինակն է Զաքերեունին:

Պայմանական նշաններ

... Կետերով նշանակված են բնագրի մեջ չընթերցվող (ջնջված, հողմնահարված, եղծված) գրերը
՝ Փակագծով նշված են ջարդված կամ եղծված գրերի վերականգնումները վերծանության մեջ:

() Փակագծով նշված են բնագրի մեջ գրչի բաց թողած, սղած կամ առանց պատվի նշանի (սղման, կրճատման նշան) սղումները՝ վերծանության մեջ:

[] Փակագծով նշված են բնագրում եղած ավելորդ գրերը՝ վերծանության մեջ:

| Գծիկով նշանակված են բնագրի տողանջատումները՝ վերծանության մեջ:

Վերջին տարիներս մեծացել է հետաքրքրությունը Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող՝ պատմական Հայաստանի ու հարևան երկրամասերի տարածքներում պահպանված Հայկական պատմական հուշարձանների նկատմամբ: Սա, ինչ խոսք, կարևոր է և վճռական նշանակություն ունի ինչպես մշակույթի զանազան կողմերի, այնպես էլ հայ ժողովրդի պատմության հիմնավոր ու ամբողջական ուսումնասիրության առումով:

Այս իմաստով առանձնակի, որոշ դեպքերում անգամ հանգուցային, նշանակություն ունեն Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյակում կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի բազմաբազար հուշարձանների ուսումնասիրության հարցերը: Անտարակույս իբրև սկզբնաղբյուր անփոխարինելի արժեք ունեն տասնյակ հնավայրերում պահպանված հայերեն բազմաթիվ արձանագրությունները:

Կուրի միջին հոսանքի ձախափնյակը, ուր վաղնջական ժամանակներից բնակվել են հայերը, պատմական և ոչ մի ժամանակաշրջանում հաստատուն կերպով հայոց թագավորության (պետության) կազմում չի եղել: Այլ կերպ ասած՝ Կուր գետը ունեցել է սահմանային գետի նշանակություն: Այդ մասին պահպանվել են մատենագրական հայ և օտար աղբյուրների բազմաթիվ վկայություններ: Մակայն, ինչպես վաղ կերպով վկայում են մշակույթի պահպանված մեծաքանակ հուշարձանները (վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, գյուղատեղեր, բերդեր, կամուրջներ, գերեզմանոցներ, խաչքարեր և այլն), Կուր գետը ինչպես հայ բնակչության տեղաբաշխվածության, այնպես էլ մշակութային առումով ոչ միայն սահմանային գետ չէր, այլև հայոց ներքին գետ էր, որի աջ ու ձախ ափերին, անկախ քաղաքական միավորումներից՝ վաղնջական ժամանակներից բնակվում էին հայերն ու ստեղծում, կառուցում այնպես, ինչպես պատմական Հայաստանի որևէ այլ շրջանում:

Պատմական Բուն Աղվանք երկրամասը տարածվում էր Կուր գետի և Կովկասյան լեռնաշղթայի միջև: Այն գլխավորապես ունի լեռնային բնաշխարհ: Երկրամասի տարածքով հոսում են ջրառատ ու արագահոս գետեր ու վտակներ, որոնք ի վերջո, բոլորն էլ միանում են Կուր գետին ձախ կողմից:

Բուն կամ ձախափնյա Աղվանքի բնությունը բաժանվում է երեք հիմնական գոտիների: Առաջինը Կուր գետին ափամերձ լայնատարած դաշտա-

վայրերն են, որտեղով հոսող գետերի մեծ մասը ամառվա ամիսներին ցամաքում են և չեն հասնում Կուրին: Այս շրջանները հնուց ի վեր մտնում են բնակեցված եղել, իսկ անծայրածիր հարթավայրերը դարեդար օգտագործվել են իբրև արտավայրեր: Երկրորդ գոտին նախալեռնային շրջաններն են, որոնք մեծ մասամբ անտառածածկ են և հարուստ քաղցրահամ աղբյուրներով: Գետերն այս վայրերում մշտապես են ու ջրառատ: Նախալեռնային շրջաններն ունեն մեղմ կլիմա և բարենպաստ են բնակության համար (ձմեռն այդ շրջաններում խիստ չէ, իսկ ամռան շոգը մեղմանում է անտառների ու աղբյուրների առկայության շնորհիվ): Երրորդ գոտին՝ բարձր լեռնային, հիմնականում անտառազուրկ տարածություններն են, հարուստ ալպիական մարգագետիններով, սահմանափակ ու արագահոս գետերով, ջրվեժներով: Այս շրջաններում ձմեռը խստաշունչ է, իսկ ամառը՝ զով: Տարվա բոլոր եղանակներին լինում են սաստիկ քամիներ:

Կազմելով Բուն Աղվանքի բնակավայրերի, գյուղատեղերի, գերեզմանոցների, պաշտամունքային ու պաշտպանական կառույցների, ինչպես նաև մուսուլմանական արվեստի (պարսկական և թուրքական) հուշարձանների տեղագրական քարտեզները, հստակ պատկերացում է կազմվում երկրամասում բնակվող հայերի (այդ թվում ուտիախոս, քրքախոս, թաթախոս և XVIII դարում դավանափոխ եղած՝ մահմեդականացված) տեղաբաշխվածության վերաբերյալ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Բուն Աղվանքի հայերը ինչպես Մեծ Հայքում, այստեղ ևս ենթարկվել են դարավոր ճնշման օտար նվաճողների կողմից և անընդհատ տեղի տալով, կղզիացել գլխավորապես երկրամասի նախալեռնային ու բարձրլեռնային շրջաններում, ուր պաշտպանության տեսակետից տեղանքն ավելի հուսալի ու նպատակահարմար էր: XIX դարի վերջերին հայերը բնակվում էին երբեմնի Բուն Աղվանքի շուրջ 105 բնակավայրերում, որոնք, սկսած Շամախուց, նախալեռնային շրջաններով ձգվում էին մինչև երկրամասի հյուսիս-արևմտյան ծայրը՝ Ջաբաթալա քաղաքը: Ընիշտ է, այդ թվի մեջ մեծ տոկոս էին կազմում եկվոր (հիմնականում՝ արցախցի) հայերը, բայց և հայտնի է, որ նրանք իրենց համար բնակության նոր վայրեր էին ընտրել նախնիներն հայաբնակ եղած գյուղերը, որտեղ, գրեթե առանց բացառության պահպանվել են բնիկ հայերից մնացած բազմաթիվ վանքեր, եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ՝ արձանագիր խաչքարերով ու տապանաքարերով: Հայերի

գրադեցրած նախալեռնային գոտուց ավելի բարձր, Կովկաս լեռնաշղթայի բարձրադիր լանջերի խոր կիրճերում տեղաբաշխված են կրոնավոխ եղած հայերի գյուղերը: Դրանցում մեծաթիվ են քրիստոնյա բնակիչների՝ իրենց իսկ նախնիների թողած մշակույթի հետքերը (եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ և այլն): Վերջապես, Կուր գետի ափամերձ լայնատարած դաշտավայրերում տեղաբաշխված են աղբրեջամարմնակ բազմաթիվ գյուղեր, որոնց մեծագույն մասն ունի միայն 80-100 տարվա պատմություն և զվսավորապես աճել է խորհրդային իշխանության տարիներին: Մինչ այդ՝ անծայրածիր տարածությունները օգտագործվում էին զանազան

վայրերից զաղթած թափառական անասնապահ՝ ծագումով քյուրքական ցեղերի կողմից:

Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյակի հայ բնակչությունը մեծ կորուստներ է կրել 1918-1920թթ. երկրամաս ներխուժած օսմանյան թուրքերի և տեղի մուսավաթականների կողմից համատեղ կազմակերպած զանգվածային ջարդերի հետևանքով: Հայտնի է, որ նշված տարածքում 1913 թ. հայերի թիվը կազմում էր 73526 շունչ, իսկ 1918թ. կոտորածների նախօրյակին՝ շուրջ 100000 մարդ: Զանգվածային ջարդերից հետո 1921թ. նշված տարածքում հայերի թիվը խիստ նվազել էր և կազմում էր միայն 12716 մարդ:¹

ԱՂԴԱՇԻ ՇՐՋԱՆ

Աղբրեջանի հանրապետության Աղդաշի շրջանը կազմավորվել է 1930թ.: Ջրադեցում է 1048 քկմ մակերես: 1976թ. ուներ 64900 բնակիչ, 72 գյուղ: Շրջանը տարածված է Կուր գետի ձախ վտակ Դուրկան գետի ստորին ավազանի շրջանում: Ունի բացառապես դաշտավայրային հարթ տեղանք: Համարյա ամբողջությամբ անտառազուրկ է:

Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայեր բնակվում էին երկու տեղում՝ Աղդաշ քաղաքում, որը ներկայումս համանուն շրջանի կենտրոնն է և Հայի Նեմեթապատ գյուղում, որը զուտ հայաբնակ էր: 1918-19թթ. ընթացքում բնաջինջ են եղել աղդաշաբնակ բոլոր հայերը, իսկ Նեմեթապատցիների զգալի մասը: 1988-ից երկու բնակավայրերն էլ հայաթափ են:

Աղդեն վաղ ժամանակներում շրջանի բնական ամրություններից զուրկ տեղանքը հիմնականում զրկվել էր հայ բնակչությունից: Նրանք քաշվել էին լեռնային ու նախալեռնային շրջանները, և հետևաբար տարածքում հայ մշակույթի միայն հազվագյուտ հուշարձաններ են պահպանվել: Նույնը կարելի է ասել նաև վիճագրերի վերաբերյալ: Ոչնչացված է Աղդաշ քաղաքի հայոց գերեզմանոցը, իսկ Նեմեթապատ գյուղինը կիսավեր է: Վերջինիցս վերցված միակ արձանագրությունը կազմում է Աղդաշի շրջանից հայերեն վիճագրերի մեր ամբողջ «հավաքածուն»:

ՆԵՄԵԹԱՊԱՏ (ՆԵՅՄԵԹԱՊԱՏ)

XIX դարում Արաշ (Արեշ) գավառում գոյություն ունեին համանուն գյուղեր՝ հայոց և քրքաց: Երկու գյուղերն էլ ներկայումս գտնվում են Աղդաշի շրջանի տարածքում, շրջկենտրոնից շուրջ 15 կմ արևմուտք, մայրուղու հյուսիսային ու հարավային կողմերում: Հայոց Նեմեթապատ գյուղը 1839թ. ուներ 26 տուն:¹ 1851թ. ուներ 15 տուն (142 ար., 64 իգ.) բնակիչ:² 1853թ. այն քիչ աճել էր ու կազմում էր 241 մարդ:³ 1914թ. գյուղի բնակչությունը աճել էր մինչև 609 մարդ⁴ (բոլորն էլ հայեր): Նեմեթապատը կտրված էր ոչ միայն երկրամասի հայաբնակ շրջաններից, այլև հենց Արաշ գավառի

հայաբնակ գյուղերից: Մի առիթով իրավիճակի բնորոշ բնութագրումը տվել են իրենք՝ բնակիչները: 1884թ. համախոսական մի նամակում կարդում ենք. «Մեր երկիր մոտ լինելով Դաղստանի, որի ազգաբնակչության երեք մասը կազմում են լեզգիք և մահմեդական տաճիկք, մենք՝ հայերս սակավաթիվ լինելով լեզգիների երկխոյից շատ մասն մեզանից իբրև պատասպարան ապահովության ընտրած ենք տաճկաց մեջտեղ ի բնակության, չնայելով մեր այսպիսի ցիր ցան լինելոյն մեր հոգևոր ծնողն Ս. Լուսատրչի Աթոռն ամեն ժամանակ մեծ խնամ և հոգս է ունեցել մի հոգևոր պիտույք լրացուցանելու և այս իսկ պատճառով է, որ այսօր հայությանը մշտյլ գտնվում է Դաղստանի սարերի և ձորերի մեջ, պետք է ասել, որ մեր մեծ հայրեր որքան խնամք ու հոգս և մտածմունք են ունեցել ... քրիստոնեության, ասեմ հայության մեջ և հետն պահպանել, մենք հետընկալքն և թշուառ Նոյին զաւակներս մեր անունովն կորցնելու և մոռանալու մոտ ենք, այնպես որ մեր զիւղն այսքան տարիներ ի վեր և մեր

1. "Большая Советская Энциклопедия", т. I, Москва, 1926, էջ 642:

1ա. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 657, ք. 1-2:

2. Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 11:

3. Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 92:

4. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 163

երկիր ռուսաց հզոր կայսրության հովանադրության տակ մտնելն ի վեր չունենք ոչ մի արժանատի քահանա և ոչ մի փոքրիկ ուսումնարան, որ գոնե սովորեին մեր զաւակները քրիստոնեության հետ և հայութիւն ...»⁵

Գյուղը զգալի կորուստներ է տվել 1918-1920թթ. ընթացքում, սակայն չի ամայացել և խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո էլ շարունակել է գոյատևել իբրև հայաբնակ գյուղ: Մինչև 1954թ., երբ գյուղն ուներ 70 տուն հայ բնակիչ, գյուղում գործել է մահ հայկական դպրոցը: Գրանից հետո շատ արագ գյուղի բնակչությունը փոխադրվել է Հայկական ԽՍՀ ու գլխավորապես հաստատվել Երևան քաղաքի Նոր Արեշ քաղաքում: Ներկայումս Նեմիթապատը աղքատացանալ է: Այդտեղ մինչև 1988թ.-ը բնակվում էր Վոլոդյա Հարությունյանի վերջին ու միակ հայ ընտանիքը:

Գյուղի պատմական հուշարձաններից արժեքավոր էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (այժմ՝ հիմնավեր է): Հայտնի է, որ այն եղել է աղյուսաշեն, փայտածածկ: Ցայսօր պահպանվում է Նեմիթապատի եկեղեցու տեղը՝ միայն մի փոսի տեսքով: Շուրջը գերեզմանոցն է, ուր կան գլխավորապես XIX դարին վերաբերող արձանագիր շատ տապանաքարեր: Հարկ է նշել, որ որոշ գերեզմանաքարեր արտագաղթած բնակիչները իբրև հիշատակ հետներն են տարել:

Տեղում մնացածների մեջ թերևս ուշագրավ է հետևյալ տապանագիրը՝ փորագրված մի սպիտակ սրբատաշ քարի երեք երեսներին:

1. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, սրբատաշ (նկ. 1, 1ա, 1բ).

ՀԱՆԳԻՍՏ ՎԱՂԱԹԱՌԱՄ ՍԵՂՐԻ ԳԻՒՂԱՅԻ ԲԺԺԵԿ ՍՏԵՓԱՆԱՅ ԱԶԱՏԵԱՆ ՏԵՐ ԶԱԼԵԱՐԵԱՆՅ, ԾՆԵԱԼ Է Ի 1860 ԱՄԻ՝ 10-ԻՆ ՕԳՈՍՏՈՍԻ, ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Է Ի 1889 ԱՄԻ 29 ԱՍԱՅ Հ(Ա)Ս(Ա)ԿԻ:

ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼՆ ՏԻՖԻԻՍՈՒ ԲԵԱՆԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՆԱՐԱՐՆՈՒՄ ՌԻՍՈՒՄ ԱԻԱՐՏԵԼՈՒՅ 1881 ԱՄԻ ՄԱՐՏԻ 10-ԻՆ՝ ՓԱՐԻՋՈՒՄ ՄՏՆՈՒՄ Է ԲԺԺԵԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ՝ 1886 ԱՄԻ ԱՄԱՐՏՈՒՄ Է ԵՒ ՍՏԱՆՈՒՄ ... 1889 | ԱՄԻ ՎԵՐԱԳԱՌՆՈՒՄ ԵՂԲԱՐՅ ՄՕՏ՝ ԱՂԴԱԸ ... ՎԱԽՃԱՆԻՈՒՄ Է ԵՒ ԹԱՂԻՈՒՄ ՍԱՍԱՏԱՊԱՏ ԳԻՒՂՈՒՄ:

Ծանոթ. Հանգուցյալի մասին «Նոր-Ղար» օրաթերթում (1891, №41, էջ 4) կարդում ենք. «...Եկեղեցու բակում կհանդիպեք, Աղղաշում վախճանուած օտարականների գերեզմաններին, որոնց մէջ փայլում է անցեալ տարի վախճանուած բժիշկ Ստեփան Տէր-Չաքարեանցի գերեզմանը, որ մօր էր աւարտել Պարիզի բժշկ. համալսարանը և վերադառնալով հայրենիք՝ Աղղաշ եղբայրների մօտ, վախճանուում է 1890թ. հոկտ. 29-ին...»:

Այնհայտ է քականների անհամապատասխանությունը, բայց կարծում ենք տապանագիրն առավել վստահելի է:

ԱՂՍՈՒԻ ՇՐՋԱՆ

Շրջանի ներկայիս տարածքը հնում կազմում էր պատմական Շիրվանի մի մասը: Այն զբաղեցնում է Մեծ Կովկասի նախալեռնային և նրանից հարավ ընկած հարթավայրային տարածքները՝ 1020 քկմ: Կազմավորվել է 1943թ. հոկտեմբերի 8-ին: Բնակչությունը՝ 46500 մարդ (1976 թ.): Ունի 1 քաղաք (Աղսու շրջկենտրոնը) և 79 գյուղ: Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին 6 գյուղեր. Գյուրջևան, Հնդար, Գյուրդաշեն, Զոհլու, Նորշեն և Թալիշ: Շրջանի պատմաճարտարապետական հուշարձանների մեծագույն մասը պահպանվել է այս գոտում: Նույն տարածքից հավաքված է 41 հայերեն արձանագրություն, որոնցից նախկինում ընդօրինակված է եղել միայն 8-ը (3-ը հրատարակված): 1988-ին հիշյալ գյուղերի հայ բնակիչները ենթարկվեցին բռնագաղթի:

ԳՅԱՆԴԻԱՆ

Աղքեջանաբնակ փոքր գյուղ է: Մրա արևմտյան կողմում, 400մ հեռավորությամբ տարածվում է հայկական հին գերեզմանոցը: Գերեզմանաքարերի մեծ մասը անտաշ սալաքարեր են: Մրանցից մի քանիսի վրա քանդակված են նետ ու աղեղ, սուր, գավազան, սափոր, իսկ մեկի վրա պահպանվում է մահ արձանագրության մնացորդը:

2. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերը՝ 127x32x35սմ), հարավային երեսին միատող փորագրված է (նկ. 2). ԲԻՐՎԷԱՍԵ:

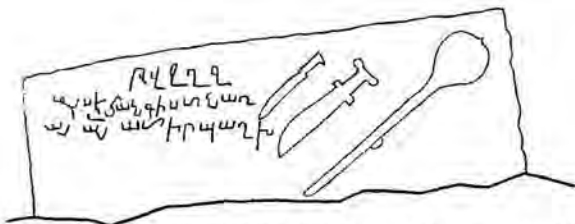
Ծանոթ. Զանդակների ռճն ու գրությունը բնորոշ է XV-XVI դարերին:

ԳՅՈՒՐԴԱՇԵՆ

Սա գտնվում է Հնդար գյուղից 3կմ հյուսիս-արևմուտք: 1861թ. Գյուրդաշենն ուներ 17 տուն հայ բնակչություն, իսկ 1914թ. 189 հայ բնակիչ: Հարևան գյուղերի նման սա ևս մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919թթ.: 1986թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղում բնակվում էին 42 մարդ (միայն հայեր): Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում տարածվում է հին գերեզմանոցը: Տեղում մեծաթիվ են անարձանագիր հնաժողով, որոշները կենցաղային թեմաներով պատկերաքանդակված տապանաքարերը:

3. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին եռատող փորագրված է (նկ. 3). ԹՎ(ԻՆ) ԶՂԶ(1547) ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՂԱՅ Պ(Ա)ՅԱ(Ն) ՏԻՐ ՊԱՇԻ:

5. Ֆ. 56, g, 1, q. 7787, p. 15:

4. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև, հարթ երեսին 15 կարճ տողերով փորագրված է.

ԱՅՍԷ ՀՄԱՆԳԻՍԻՏ ԲՄԻԹՈՅ, ՈՎ
ՈՐ ԿԱՐԴՂԱ ՅԱՎՐԱԹՍԻՅԻՇԷՆԷՔ՝

Ծանոթ. Գրչությունը բնորոշ է XVI-XVII դարերին:

ԳՅՈՒՐՋԵՎԱՆ

Շրջանի հայաբնակ գյուղերից ամենից մարդաշատն էր: 1861թ. ուներ 120 տուն հայ բնակչություն: 1890-ին այն կազմում էր 242 տուն (1225 բնակիչ): 1904թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղն ուներ 312 տուն (1864 բնակիչ):⁶ 1981թ. գյուղն ուներ 726,⁷ իսկ 1986թ. հունվարի 1-ի մարդահամարով 546 հայ բնակիչ,⁸ որոնք բոլորն էլ բռնագաղթվեցին 1988թ.: Գյուղի տարածքում հին արձանագրություններ հայտնաբերվել են երկու տեղ. գյուղամիջի Սբ. Գրիգորիս եկեղեցում և գերեզմանոցում:

Եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Այն հիմքից քանդել, իսկ տեղում բնակելի տներ են կառուցել: Նախկինում հետապնդողները սրա որմերից ընդօրինակել են 2 արձանագրություն: Դրանք ոչնչացվել են եկեղեցու քանդման ժամանակ: Ստորև ներկայացնում ենք նորահայտ ևս 11 արձանագրություն, որոնք հավաքել ենք գյուղի գերեզմանոցի հին մասից: Մեկ արձանագրություն էլ գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք գտնվող «Ղաղբուք» կոչված աղբյուրից:

5. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում, հարավային ավանդատան դռան ճակատին ազդեցված քարին եղել է տեղի հին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ... ՀՐԱՍՍ
ՆԱԻ ԹՈՍԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ՀԱՅՈՅ
ՍՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ, Ի ԹՎԻՆ
ՌՉԲ (1633):

Հրատ. Բարխուդարեանց, 181:

6. "Кавказский Календарь на 1907г.", Тифлис, 1909, отдел 2, էջ 184:

7. «Աղբյուրանական Սովետական Հանրագիտարան» (աղբյուրանական), Բարու, 1982, հատոր 6, էջ 127:

8. Ըստ գյուղապետի մատյանների:

6. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային դռնագլխին արտաքուստ փորագրված է եղել.

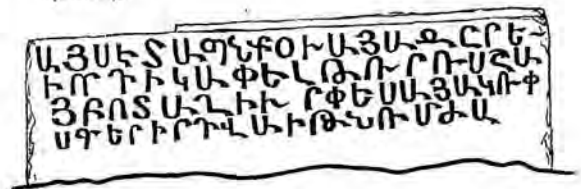
Ի ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՄՉԵ (1836) ԱՍԻ, ՇԻՆԵՑԱԻ Ի ԿԻՐՋՎԱՆՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ի ՀԱՍԱԳՈՒՍԱՐ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ: ԳՐՈՂՍ ԵՄ ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆԵԱՆ:

Հրատ. Բարխուդարեանց, 181: Քաջերունու մոտ՝ փոքր ինչ տարբերեցված (քերք 41):

Ծանոթ. 1821թ. Գյուրջևանում հիշվում է Սբ. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի (ՀՀՊՊԿԻՄ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, ք. 35), իսկ 1836թ. (ըստ սույն արձանագրության) այդ եկեղեցու տեղում կառուցվել է նոր եկեղեցի և օծվել Սբ. Գրիգորիսի անվամբ: 1865թ. Շամախու քեմի առաջնորդ Դամինկ արքեպիսկոպոսը կարգադրություն է արել եկեղեցին պարսպապատելու և կից ուսումնարան կառուցելու մասին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4368, ք. 20): 1866թ. նախապատրաստվում էր նորոգել եկեղեցու քայքայված տանիքը (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4819, ք. 1): Ուշագրավ է, որ այդ փաստաթղթերում եկեղեցին կրկին հիշվում է Սբ. Աստվածածին անվամբ: Արդեն 1903թ. պառնայից է զգացվել կրկին «նորոգել գայմ» (ֆ. 56, ց. 1, գ. 10078, ք. 1):

7. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին քառատող փորագրված է (նկ. 7).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲՕԽԱՅ ԱԶԸՐԵԻ ՈՐԴԻ ԿԱՓԵԼ, ԹՈՒՌՍ ՇԱՅՐՈՏԱՂ, ԻՐ ՓԵՍԱ ՅԱԿՈՒՓՍ ԳԵՐԻՐ ԴՎԱ, Ի ԹՎԻՆ ՌՄԺԱ (1762):

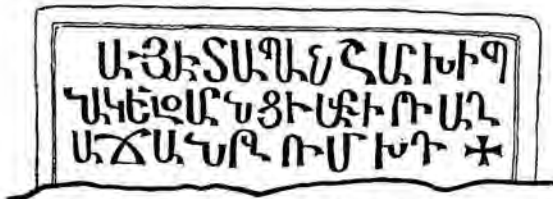
8. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, նույնպիսի. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԶԸՐԻ ՈՐԴԻՍԱՐԿԱՅՎԱԸ ԵՂԻԵԱՅՁԱՐ, ԻՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ՍԱՆԱՄ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՃԼԸ (1788):

9. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցի անտառածածկ մասում, նույնաձև (նկ. 5).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱՆՇԻ ՈՐԴԻ ԱԹԱՊԱԿ ԲՈՎԵԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՃԻԴ (1795):

10. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ (նկ. 6). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍ(Ա)ԻՒ ՊՆԱԿԵ(Ա)Լ ՕՍՍԱՆՑԻ ԱՄԱԸԻ ՈՐԴԻ ԱՂԱՃԱՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՏԻԴ (1795):

11. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ԱԼԱՅՎԵՐՏԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ(Ի)Ն ՌՄԾ (1801):

12. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 7).
ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ՇԱՄՍԻՍԵՅԻ ԱԲԱԶԻ ԴՈՒՍԼՐ ԱՆԱ ԽԱՆՈՒՄԻՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԾԵ (1808):

13. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, վրան քանդակված է գավազան (նկ. 8).
ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)ՀԱՍ(Ի)Ն, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԾԸ (1809):

14. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.
ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ՇԱՄՍԻՍԵՅԻ ՄԻՐԶԻ ՈՐԴԻ ԱՎԱԳԻՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԿԱ (1812):

15. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 9).
ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ԲՐՈՒՂԱԲՐ(Ա)ՀԱՍԻՆ, ՈՐ ՓՈՒՍԵՅԱՎ Ի ՄԱՀՎԱՆԵՒ Ի ԿԵԱՆԸՍ, Տ(Է)Ր ՀԱՆԳՈՒՄՅԵ ԱՄԵՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄՀԴ (1825):

Ծանոթ. Ի դեպ, բրտատագործությունը այն արհեստներից մեկն էր, որի լավորակ արտադրանքով Գյուրջևանը հայտնի էր ողջ երկրամասում: Ժամանակակիցները նշել են, «Բրտադրանք արտադրողները ծաղկած է, որ կարասներ եւ խեցեղեն անոթներ է մատակարարում ամբողջ Բագուայ նահանգին» (Բարխաուտարեանց, էջ 180-181): Հետաքրքրական է նաև Զաքրեթունու վկայությունը. «Մի գրադմուք եւս ունիմ Գիւրջեանցիք, որ խիստ ջոկում է նրանց՝ ուրիշ հայ գիւղերից: Այդ կատարելագործուած բրտագործութիւնն է: Գիւրջեանցիք ունեն կառն ամաններ շինելու համար մինչև 15 փոռ եւ աւելի: Բոլոր բազմաթիւ հայ գիւղերի այգիների համար միայն նրանք էին պատրաստում գինու միանման կարասներ, որ ծախսում է ամբողջ գաւառում: Գիւրջեանցի կառն ամանները այնքան ամուր են եւ բարակ, որ զանգի պէս ձայն են հանում: Իրենց կար Վերցնում են եկեղեցուց քիչ ցած Իշկուն անունով տեղից (թերթ 40): Ինչևէ, վերածիշյալ տապանագրի շնորհիւ միայն իմացվում է Գյուրջևանի հռչակված բրտատագործ վարպետներից մեկի անունը (Աբրահամ), ապա նաև, որ այդ արհեստով գյուղում զբաղվում էին առնվազն XIX դարի սկզբներից: (Մեջ բերված գրավոր հիշատակությունները վերաբերում են XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին):

16. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, բարձր, հարավային երեսին փորագրված է (նկ. 10).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԸՍՏԵԱՆ Ե Տ(Է)Ր ԵՅՕՀԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՓԻՐՎԵՐՏԵԱՆՑ, ՈՐ

ՅԸՆԹԱՅՍ 80 ԱՄԵԱՅ ՀԱՍԱԿԻ ՍՐԲԱԿԱՑ ԵՎ ՀԱՍԵՍՏԱԿԵՆՑԱՂ ԲԸՆԱԴՈՐՈՒԹԵԱՄԲՆ ՀԱՆԳԵԱՒ | Ի ՏԷՐ, Ի 13 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1866 ԱՄԻ, | ԱԶԳԱԿԱՆ ՈՅԺԵ:

Ծանոթ. Օհան Փիրվերտյանցը ծնվել է 1786թ.: Գյուրջևան գյուղում, որպես ծխատեր քահանայ հիշատակվում է սկսած 1838թ-ից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, ք. 31): Հովվում էր նաև հարևան Զոհում գյուղին, երբեմն նաև Զարգարանին:

17. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ՕՀԱՆԻ ԵՄՈՂԱԿԻՑ ԱՆՆԱԻՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄՁԵ (1836):

18. ՂԱԳՐՈՒԹ ԱՂԲՅՈՒՐԻ շինարարական արձանագրությունը (նկ. 11).

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1908 ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՂԲԻՐՍ ՁԱՅՍ | ԾԱԽԻԻԲ ԳԻՐԴՁԻՄԵՆՑԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԼԱՍՏԵԱՆՑԻ:

Ծանոթ. Արձանագրության բովանդակությունը առավել համառոտված փորագրված է նաև ռուսերեն և արաբատառ բոլորներին:

ՀՆՂԱՐ

Գյուղը գտնվում է Գյուրջևանից 2.5 կմ արևմուտք, Գյուրջևան-Գյուրդաշեն ճանապարհի մեջտեղում: Այն բաղկացած է երեք թաղերից (վերին, ներքին, միջին): 1861թ. Հնդարն ուներ 101 տուն հայ բնակչություն:⁹ 1890-ին այն կազմում էր 131 տուն՝ 701 շունչ:¹⁰ 1904թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղն ուներ 166 տուն՝ 1061 բնակիչ:¹¹ 1914-ին՝ 1048 բնակիչ:¹² Հնդարը մեծապես աուծել է 1918-20թթ.: 1986թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղն ուներ 177 բնակիչ, որից 176-ը հայեր:¹³ 1988-ից հայաթափ է:

Ուսումնասիրողները նշել են, որ հնդարեցիք բնիկներ են, Շիրվան երկրի բուն բնակիչներ:¹⁴ Մ. Բարխաուտարյանցը ավելի խորանալով հարցի մեջ՝ նշել է. «Բնիկ են ստորին և միջին թաղերի բնակիչներն, իսկ Լփնաց կողմից գաղթած է վերին թաղի ժողովուրդն...»:¹⁵ Թաղամասերից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձին գերեզմանոցը (այդպես է եղել հինում): Թաղամասերի միջև մի հաստաբուն դարավոր կաղնի ծառի մոտ գտնվել է Սր. Աստվածածին եկեղեցին (1985թ. մեր այցելության ժամանակ այն հիմքից բանդված էր, իսկ տեղում միայն մի փոս էր նկատվում): Ավերակի շուրջ (հնում՝ եկեղեցու բակում) հողորականների շիրմաքարերն են:

9. Մմբատեան, էջ 139:

10. Նույն տեղում:

11. "Кавказский Календарь на 1907 г.", отд. 2, էջ 184:

12. "Кавказский Календарь на 1915 г.", էջ 129:

13. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

14. Զալալեանց, էջ 394: Մմբատեան, էջ 140:

15. Բարխաուտարեանց, էջ 181:

19. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ԿԻՐԿԻՆ ԲԵԿ ԱՒՇԱՌԵԱՆՅ 1844 ԱՄԻ ՅՈՒՆԻՄԻ 7-ԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐՍ ԱՅՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՒՀՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՈՅՆ ՀՆՂԱՐ ԳԵՂՋ ՀԱՅՈՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ՝ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՍԲ ՆՈՑԻՆ, ՄԱՆԱԻՄԱՆԴ ՄԵՃԱԻ ՋԱՆԻԻԲ ԵՒ ԱՐԴԵԱՍԲԸ ԳԼԽԱԻՈՐԱՅՆ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 182:

Ծանոթ. Արձանագրությունը ոչնչացվել է եկեղեցու քանդման հետ միաժամանակ: Հայտնի է, որ 1858թ. եկեղեցին ուներ մի շարք վնասված ու քայքայված տեղեր, որի կապակցությամբ նախատեսվում էին նորոգչական աշխատանքներ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1): 1862թ. Շամախու հայոց հոգևոր կառավարությունը՝ կոնսիստորիան Էջմիածնի Սինդոնի գեկուցել էր այդ աշխատանքների քարեհաջող կատարման ու ավարտման մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 18): 1870թ. Հնդար գյուղի հասարակությունը դարձյալ դիմել էր հոգևոր կառավարությանը եկեղեցու տանիքը նորոգելու թույլտվություն ստանալու նկատառումով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5544, ք. 1): Նախատեսվում էր տանիքը պատել տախտակյա ծածկով: Նույն քվին ստացվել էր նորոգման թույլտվությունը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5544, ք. 2): Արդեն 1880-ական թթ. վերջերին եկեղեցին գտնվում էր վթարային վիճակում, քանի որ վնասվել էր ուժեղ երկրաշարժից (Մ. Բարխատարեանց, էջ 182), իսկ 1893թ. Շամախու քեմի առաջնորդը հայտնել էր, որ ինքը օժել էր սրբատաշ քարերով կառուցված գյուղի նորաշեն եկեղեցին (Մ. Մմբատեանց, էջ 360):

20. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հիմնավեր եկեղեցու մոտ, ուղղանկյունաձև.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ ՀԸՆՂԱՐԵՑԻ ԽԱՆՔԱՆԱՅ ՏԵՐ ՅՕՀԱՆ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅԻ | ԱՆՈՒԱՆԵՑԻ, ԹՎԻՆ ՌԲԸ (1751), ԱՄԷՆ:

Ծանոթ. Քաջերունի, քերթ 51 (անտիպ): Ընդօրինակել է բազմաթիվ վրիպումներով:

21. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԵՍ ԵՄ ՀՈՂԱՊԱՏԵԱՆ ՇԻՐԻՄԵ | ՏԱՄԲԱՐԱՆԻ ՆՈՐՇԻՆՈՒ ԳԱԼՈՒՍՏԻ | ԿԵՆԱԿԻՑ ԲՈՐՉԱԿ Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐԵՆ | ԸՆԹԵՐՅՈՂԱՅԸՂ ՀԱՅՅԵՄ ԴԱԼ ՈՂՈՐՄԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԼԵ (1786):

Ծանոթ. Քաջերունի, քերթ 51 (անտիպ): Ընդօրինակել է վերջին երկու տողերի քաջադմամբ և այլ մանր վրիպումներով:

22. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. Ի ՆԵՐՔՈՅ ՏԱՊԱՆԵՍ ԱՅՍ | ՀԱՆԳԻՄՎ ԱՌԱՔԵԼ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)Յ |ՏԵՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ | 66 ԱՄՈՔ ԻՐՈՎ 1894 Թ.,| Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. Առաքել քահանա Տեր-Մարտիրոսյանցի մասին՝ իբրև Հնդար գյուղի հոգևոր հովիվ, փաստաթղթերում հիշատակություններ կան սկսած 1890թ-ից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8162, ք. 3): Հայտնի է նաև, որ 1886թ. գյուղը քա-

հանա չուներ, հետևաբար Առաքելը Հնդարի քահանա էր ձեռնադրվել 1886-1890թթ. միջակայքում:

23. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. Ի ՆԵՐՔՈՅ ՏԱՊԱՆԻՍ ԱՅՍ | ՀԱՆԳԻՍՏ ԿԻՆ՝ ԱՌԱՔԵԼ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ ՇԱՀՐԱՉ ՏԵՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, 1890 Թ. 50 ԱՄՈՔ ԻՐՈՎ | ՀՆՂԱՐ ԳԻՐԳ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

24. ԽԱՉԱԶԱՐԻ արևմտյան երեսին, Հնդարի միջին թաղի գերեզմանոցում (նկ. 2).

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՒՍՓԱՅ | ԻՆ:

Ծանոթ. Ըստ ռճական և գեղարվեստական առանձնահատկությունների, գրչության ձևի և շրջակա ուրիշ խաչքարերի հետ համեմատական ուսումնասիրության՝ այն կարելի է քվագրել XIV-XV դարերով:

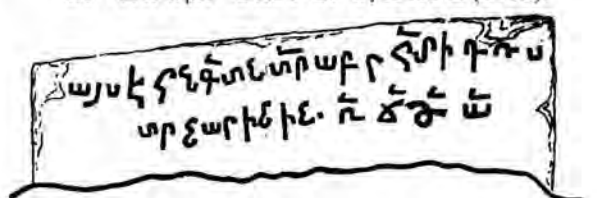
25. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույն գերեզմանոցում, հարավային երեսին՝ երկտող (նկ. 13).

ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳ(ԻՍ)ՏՆ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա) ԿԻ, ԹՎ (Ի)Ն ՌԾՏԱ (1702):

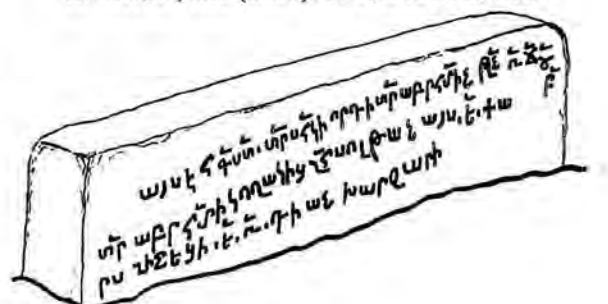
26. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, հարավային երեսին.

ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳ(ԻՍ)ՏՆ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա) ՄԻ ԴՈՒՍՅՐ ՆԱՐԻՆԻՆ, ՌԾՏԱ (1702):

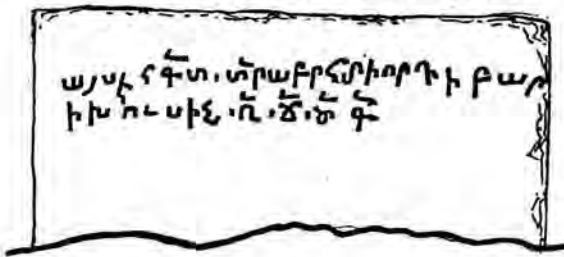

27. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 144x22x35 սմ) նախորդի մոտ (նկ. 14).

ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳ(ԻՍ)ՏՆ Տ(Է)Ր Ս(Ա)Հ(Ա)ԿԻ ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ, ԹՎ(Ի)Ն ՌԾՏԲ (1703):|Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ ԿՈՂԱԿԻՑ Շ(Ա)ՀՍՈՒԼԹԱՆ| ԱՅՍ Ե(Տ) ԲԱՐՍ ՇԻՆԵՑԻ, ԵՌ (5000) ԴԻԱՆ ԽԱՐՋ ԱՐԻ:

28. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 99x22x50 սմ), նախորդի մոտ (նկ. 15).
ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳԻՍՏ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ ՈՐԴԻ ԲԱՐԻԽԱՒՄԻՆ, ՌՃԾԳ (1704):

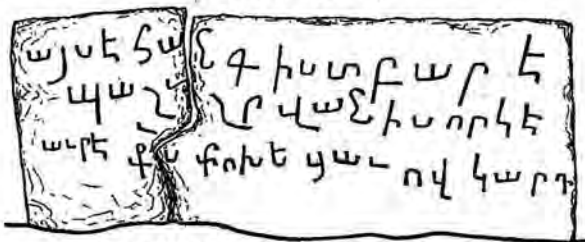
29. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 93x30x65 սմ), նախորդի մոտ (նկ. 16).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ...:

Ծանոթ. ժամանակակից է նախորդներին (ըստ գրչության և քարի մշակման ձևի):

30. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդների մոտ, հարավային և արևելյան մեղ կողմին փորագրված է (նկ. 17).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԲԱՐԷ | ՊԱՇՏ ՇՐՎԱՆԻՍ, ՈՐ ԿԵՍՍԻՐԷ Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՈԽԵՑԱԻ, ՈՎ ԿԱՐԴ(ԷԶ) | ԱՂԱԹՍ ԻՇԵՑԷԶ, | ԹՎԱ | ԿԱՆԸ | ԾՂԹ (1750):

Ծանոթ. Ակնհայտ է, որ թվականի մեջ գրիչը քաջ է բողբել հազարավորը՝ Ռ-ն:

31. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 110x20x50 սմ), ներքին թաղի գերեզմանոցում, հարթ երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 18).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐՁԻՍԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

32. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 127x22x28 սմ) նախորդի մոտ, հարավային և արևելյան երեսներին հինգ տողով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԽԹԱՐԱՅ, ՈՐ ԿԵՍՍԻՐԷԻ Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՈԽԵՑԱԻ, ՈՎ ԿԱՐԴԷԶ ԱՂՂԱԻ ԹՍ | ՅԻՇԵՑ | ԷԶ:

33. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՍՏԵՓԱՆ | ԶՕԽԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆԹԱՌԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆ (1791):

34. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՍՏԵՓԱՆ | ԶՕԽԻ ՈՐԴԻ ԻՍՐԱԷԼԻՆ | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆԸ (1799):

35. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՏԱՊԱՆՍ ՀԸՆՂԱՐԵՑԻ ՉԱՐԿԵԱՐ ՍՏԵՓԱՆԻ ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԱ (1822):

Ծանոթ. Այս զարկեար Ստեփանի հիշատակին Հնդարի ներքին թաղում աղբյուր է շինվել: Տես աղբյուրի արձանագրությունը (հմր. 40):

36. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, խիտ անտառի մեջ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին փորագրված է..

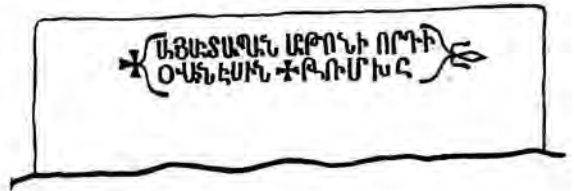
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍԱՆԵՑԻ | ՍԱՐՔԻՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՀԸՈՇՄԻՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԶ (1827):

37. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՍ ՄԱՐԻԱՍԱ | ԿԻՆ՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԵՇ ԻՇՆԱՆԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՁԵ (1836):

38. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 19).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂԱ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ | ԱՂԱ ՄԻՔԱԷԼԵԱՆ ԱՇՆԱՐՈՎԻՆ | Ի ԲՆԱԿԻՉ ՀՆՂԱՐ ԳԻՐԻՆ, ՓՈԽԵԱ | ԱՌՓՐԿՉ(ԻՆ) ՅԻՍՈՒՍԻՆ 1837 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ:

39. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վերին թաղի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 20).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐԹՈՒՆԻ ՈՐԴԻ | ՕՎԱՆԵՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆԸ (1799):

40. ԱՐՔՅՈՒՐ, ներքին թաղում, ճակատին եղել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՐՔԻՐՍ ՉԱՐԿԱՐ ՍՏԵՓԱՆԻՆ, ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՊՕՂՈՍԻՆ:

Ծանոթ. Զաջրերումի, քերթ 51 (անտիպ):

41. ԱՐՔՅՈՒՐ «ՆԱԲԱԼԻ», գերեզմանատան մոտ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՐՔԻՐՍ ՇԱՍԱՆՈՒՄՅ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻՆ ԵՒ ԿՆՈՋՆ ... 1846 ԹԻԻ:

Ծանոթ. Զաջրերումի, քերթ 52 (անտիպ):

ՔՈՎԱԼՈՒՃ (ՔՅՈՀԼՈՒՃ)

Մինչև 1988-ը զուտ հայաբնակ գյուղ էր: Գտնվում է Գյուլքանահից 5-6 կմ հարավ-արևելք, Աղսու գետի աջ բարձրադիր անտառածածկ սարավանջին: 1861թ. գյուղն ուներ 31, իսկ 1890 թ. 52 տուն (357 մարդ)¹⁶ հայ բնակչություն: 1986թ. հունվարի 1-ին գյուղն ուներ 56 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁷ Քովլումի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներ-

16. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:

17. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

կայումս գոյություն չունի: Գերեզմանոցում հին տապանաքարերը անարձանագիր են:

42. ԱՂԲՅՈՒՐ, գերեզմանատան մոտ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ԱՂԲԻՐ ԶԵՆՀԻՋԵՑԻ ԽՈՒԿԱԶԻ ՈՐԴԻ ԲԱԲԱ, ԱՍՐԻ, ԴԱՆԻԷԼ, ԽԱՉԱՆ, ՄԱՅՐ ԻՄ ԷՐ Ի 1849:

Ծանոթ. *Քաջրեյունի, քերթ 44 (անսխալ):*

Ե Վ Լ Ա Ն Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Շրջանը կազմավորվել է 1935թ. փետրվարի 5-ին: Այն զբաղեցնում է Կուր գետի աջ ու ձախ ափերի, Մինգեչաուրի ջրամբարին հարող տարածքները (1600 քառ. կմ): Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն Եվլախը) և 50 գյուղ: Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքի Կուր գետի ձախափնյա մասում հայաբնակ էին հետևյալ 5 գյուղերը՝ Քանդակ, Հավարիկ, Մագրոու, Արաշ կամ Էրմանի Բագար և Խանապատ: Կան մաս այնպիսի գյուղեր, որոնց ներկայիս աղյուրեջանցի բնակիչների նախնիները XVIII դարի կեսերին բռնությամբ մահմեդականացված հայեր էին:

Հայ մշակույթի հուշարձաններ պահպանվում են, ինչպես՝ 1918 թ-ից հայաթափ, այնպես էլ հին հայկական գյուղերում (օրինակ՝ Խաղան գյուղում):

Շրջանի կենտրոնական մասում, Կուր գետի երկու ափերին տարածվում են Մինգեչաուր քաղաքի (1954թ. փետրվարի 4-ից հանրապետական ենթակայության) թաղամասերը: Սրա ձախափնյա մասում, Մուղագիլանի պեղումների ժամանակ, հայտնաբերվել են VII դարի եկեղեցու ավերակները, հայերեն և աղվաներեն համարվող արձանագրությունների բեկորներով:

ՄԻՆԳԵՉԱՈՒՐ

Հիմնադրվել է 1945թ.: Բնակչությունը 63 հազ. (1980թ.): 1988 թ-ին այս քաղաքից բռնագաղթվեցին շուրջ 10.000 հայեր:

Քաղաքի ձախափնյա մասում, Մուղագիլանի պեղումների ժամանակ, որ կատարվել է 1949թ. Բ.Մ. Վախդովի կողմից հայտնաբերվել են վաղ միջնադարյան եկեղեցու և կից շինությունների մնացորդները: Պահպանվել են մաս հայերեն ու աղվաներեն համարվող մի քանի արձանագրությունների մնացորդները:

43. ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ ավերակներում, կավճային քաղաղությանը սպիտակ կամարածև ջարդատված քարի վրա միատող փորագրված է.

Ի ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՄՆԵՐՈՐԴԻ ԱՄԻՈՅՆ ԵՐԱԿՐԻ ... ՇԻՆԵՑԱԻ ՔԱՌԱՐԱՆՍՐԲՈՅՆ ԵՂԻՇԱՅԻ:

Հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան, *Дешафровка Надписей Кавказских Азван, Ереван, 1964, էջ 76:*

Ծանոթ. Պեղումներից նույն ավերակներում հայտնաբերվել է մաս աղվաներեն համարվող արձանագրությամբ վեճ քար, որի բովանդակությունը, ըստ Ա. Գ. Աբրահամյանի վերծանության, զրեթե անփոփոխ կրկնում է շինարարության առթիվ փորագրված հայերեն արձանագրությունը: Նրա վերծանությամբ՝ արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը. ՀԵՐԱԿԼԻ ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՄՈՒՆԵՐՈՐԴ ԱՄԻՆ ՍՈՒՐԲ ԵՂԻՇԵԻ (կամ Գիսի եկեղեցի) ԱՂՈԹԱՏՈՒՆԸ ... ԿԱՌՈՒՅՎԱԾ Է ... Ի ՀԻՇԱՏԱԿ ՀՈԲԵԼ ԵՂԻՍԿԱՊՈՒՄ: Վիճազի ժամանակը ճշտվում է Հեթանոսի գահակալության տարիների շնորհիվ: Նա գահ է բարձրացել 610թ.: Հետևում է, որ սրա գահակալության երեսները տարին կլինի 640թ.:

44. ԽՆՑԵԲԵԿՈՐ, գտնված նույն հնավայրից պեղումների ժամանակ.

ՄԻՍ(ԷՈՆ):

Հրատ. Ա. Աբրահամյան, *նշվ. աշխ., էջ 75:*

45. ԶԱՐԱԲԵԿՈՐ, գտնված նույն եկեղեցու պեղումների ժամանակ.

ՈԲԵԼ ԱԲԵՂ(ԱՅ):

Հրատ. Ա. Աբրահամյան, *նշվ. աշխ., էջ 75:*

Ծանոթ. Հորել եպիսկոպոսը VII դարում Աղվանից աշխարհի ալանավոր եկեղեցականներից մեկն էր: Մ. Կաղանկատվացին սրան հիշում է իբրև «սաղաքքաժաւալ գիտութեամբ» անձնավորության:

ԱՐԱՇ (ԱՐԵՇ, ԷՐՄԱՆԻ ԲԱԶԱՐ)

Արաշը իբրև վաճառաշահ քաղաք հայտնի է միջնադարից: Այն հատկապես ծաղկում ու մարդաշատ էր XV-XVII դարերում: Շամախի և Շաքի քաղաքներից հետո Արաշը Կուր գետի ձախափնյակում երրորդ խոշոր քաղաքն էր: Անդրկովկասում մետաքսի արդյունահանման գլխավոր կենտրոններից էր: Առևտրի զարգացմանը Արաշում հատկապես նպաստում էր նրա աշխարհագրական դիրքը: Փաստորեն Արաշը գտնվում էր Տփլիս-Գանձակից ու Թավրիզ-Պարտավից՝ Շաքի-Գրեմի և Շամախի-Բաքու տանող հին ճանապարհների հանգույցում: 1640թ. մի հիշատակության համաձայն քաղաքում կար շուրջ 10 հազար հողածածկ տուն, 40 փողոց, 800 խանութ, 16 բաղնիք, 17 սրճարան և այլն:¹⁸

Ինչպես ողջ երկրամասի հարյուրավոր այլ բնակավայրերում, Արաշում ևս հայերը բնակվել են հին ժամանակներից սկսած: Շամախու և Շաքիի օրինակով նրանք այստեղ ևս զբաղվում էին մետաքսի արդյունահանմամբ, կաշվի արտադրությամբ ու դրանց վաճառքով: Տնտեսության կարևոր ճյուղերից էին մաս ալգեզործությունն ու խաղողագործությունը: Ուշագրավ է, որ քաղաքի Արաշ անվանմանը զուգահեռ դեռ հին ժամանակներից օտարների կողմից նրան տրված ու գործածական

18. Եվլիյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 87-88:

է. եղել երկրորդ անունը, այն է՝ Էրմանի Բագար (այսինքն՝ Հայի Շուկա): Էրմանի Բագար կամ Արաշ անվանումները զուգահեռաբար պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Հատկանշական է, որ վերջին դարերում ավելի շատ գործածական է Էրմանի Բագար անվանումը: Այս անվանման առկայությունը միաժամանակ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ինչպես Շամախում, Շաքիում և այլուր, Արաշում ևս հայ բնակչությունը կազմել է մեծամասնություն, որն էլ քաղաքի տնտեսական կյանքում ու արտաքին հարաբերությունների մեջ խաղացել է առաջատար դեր:

XIX դարում գյուղը վարչականորեն մտնում էր Նուխու (Շաքիի) վիճակի Արաշ կամ Արեշ գավառի կազմի մեջ: Գյուղում էր գտնվում Սբ. Եղիշե եկեղեցին: Մի վավերագրում վերջինս հիշատակվում է 1839թ.:¹⁹ Մինչև 1917թ. գյուղը հիմնականում ծաղկել ու զարգացել է:

1914թ. Էրմանի Բագար - Արաշ գյուղն ուներ 323 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁰ Մական 1917թ. երբ գյուղն ուներ 50 տուն հայ բնակիչ,²¹ ենթարկվեց թալանի շրջակա մահմեդականների կողմից: 1918թ. ապրիլին գյուղի բնակչությանը հրամայվում է ընդունել մահմեդականություն, որի մերժումը ստանալուց հետո մահմեդական հրոսակները բնակիչներին կոտորւթում են, իսկ գյուղն ավերում:²² Այդպես երկրամասից ջնջվում է հարյուրամյակների պատմություն ունեցող հինավուրց Արաշ կամ Էրմանի Բագար գյուղը: Ավելի ուշ, Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գյուղատեղիում հաստատվում են մահմեդականների՝ նատակեցության անցած նոր խմբեր (սկսեցին կոչվել ադրբեջանցի), որոնք տարօրինակ կերպով պահպանեցին երբեմնի հայաբնակ գյուղին տրված Էրմանի Բագար անվանումը: Վերաբնակիչները ոչնչացրեցին Սբ. Եղիշե եկեղեցին ու հիմնավորց հայկական գերեզմանոցը: Վերջինիս միջով ձգվեց հարևան Շիլյան գյուղը տանող ասֆալտապատ խճուղին, իսկ ճանապարհից դուրս մնացած գերեզմանոցի մասերը բուլդոզերներով մաքրվեցին ու դարձան վարելահողեր: Մեր այցելության ժամանակ ավերված գերեզմանոցի տարածքից գտանք միայն երկու տեղահան արված, բայց բարբարոսների տեսադաշտից հավանաբար վրիպած սալատապաններ, որոնք կրում էին արձանագրություններ:

46. ՄԱԼԱՏԱՊԱՆ, անկանոն եզրագծով, չափերը 138X47X20սմ: Երեսին փորագրված է քառատող արձանագրություն և հավերժության խորհրդանշան՝ վարդյակ (նկ. 21):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ | ՆՆՋԵՑԵԼՈՑՍ | ՈՒ
ՍՈՒՐ ԽԱԹՈՒՆ | ԻՆ, ԹՎ(Ա)Կ(ԱՆ) ՌԺԲ
(1563):

19. ՀՀՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 1, 13:

20. "Кавказский Календарь на 1915 г.", էջ 91:

21. ՀՀՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 779, ք. 1:

22. ֆ. 245, ց. 12, ք. 1:

47. ՄԱԼԱՏԱՊԱՆ, տեղահան արված և կտրված: Զարդված կես մասը չգտնվեց: Պահպանված կտորին (չափերը՝ 125X40X35սմ) կա եռատող արձանագրություն (նկ. 22):

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԱՐԱՇՊՈՒ ... | (ԲԱ) ԶԱՐ-
ՑԻ Տ(Է)Ր ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ Տ(Է)Ր ... | ՌԱԿԹ
(1820) ԹՎԻՆ:

Ծանոթ. Երկու արձանագրություններն էլ 1-ին անգամ հրատարակել ենք «Երևանյան օրեր» թերթում (№ 21, 1997թ.):

ՄԱԶԲՂՈՒ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ Մազրդու հիմնավորց հայկական գյուղը գտնվում է Կուր գետի ձախ ափից 1-2 կմ հեռավորության վրա: Գյուղի մասին մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: XIX դարում այն Արաշ կամ Արեշ գավառի սակավաթիվ հայկական գյուղերից մեկն էր: 1853թ. ուներ ընդամենը 119 բնակիչ և Սբ. Գևորգ եկեղեցին:²³ 1891 թ. դրությամբ թեև գյուղն ուներ 42

23. ՀՀՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 92:

տուն բնակիչ, սակայն արդեն 16 տարի էր, որ սեփական քահանայից զուրկ էր.²⁴ 1901թ. ուներ 393 բնակիչ (206 ար., 187 իգ.).²⁵ Մագրդուն տուժել է 1905-06թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների հետևանքով: Արդեն 1905թ. գյուղի բնակչության թվաքանակը նշված դեպքերի պատճառով նվազել էր ու կազմում էր 261 անձ (154 ար., 107 իգ.).²⁶ Հետագա համեմատաբար խաղաղ տարիներին գյուղի բնակչությունը դարձյալ ավելացել է և 1914թ. դրությամբ կազմում էր 382 մարդ (միայն հայեր).²⁷ Մակայն մի քանի տարի անց Մագրդու գյուղին բաժին հասավ այն, ինչ վիճակվել էր ողջ երկրամասի հայ բնակչությանը: 1917թ. դեկտեմբերին գյուղը Արաշ գավառի մյուս հայաբնակ գյուղերի օրինակով կողոպտվեց: Հաջորդ տարվա ապրիլ ամսին կոտորածի սպառնալիքի տակ մագրդեցիները ընդունեցին «խալամը», սակայն անձնատուր լինելուց հետո դարձյալ բնաջնջվեցին հարևան՝ խալամին ընդդիմացած հայկական գյուղերի նման.²⁸ Հայտնի է, որ 1919թ. քանդակցի, էրմանի բազարցի, հավաքիկցի ու Արաշ գավառի այլ գյուղերի հայ գաղթականների թվում կային նաև մագրդուցի փախստականներ, որոնք մշտական բնակության համար տեղավորվել էին Էջմիածին կայաքանի մոտ գտնվող Կարխուն (Արշակակերտ) գյուղը.²⁹ Այդպես երկրամասից վերացավ հիմնավորոց հայկական գյուղերից ևս մեկը՝ Մագրդու:

Մագրդու գյուղի մոտ ցայսօր կանգուն է Սբ. Ավագ Նշան մատուռը: Ժողովրդին այն առավելապես հայտնի է եղել Սբ. Խաչ կամ Սբ. Եղիշե անուններով: Մատուռի միակ մուտքի (արևմտյան ճակատում) բարավորին փորագրված է 8 տող արձանագրություն:

48. ՍԲ. ԱՎԱԳ ՆՇԱՆ մատուռի կարմիր տուֆ քարից կերտված բարավորին փորագրված արձանագրությունը (նկ. 23).

1867 ԹՎԻՆ ՍԿՍԵԱԼ Ի Ն(Ո)Ր Շ(Ի)Ն(ՈՒԹԻՆ) | ՓՈՔՐԱԳՈՒ(Յ)Ն ՍԱՏՈ(Ի)Ռ Ի Վ(Ե)Ր(Ա) | Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՄԱԳ ՆՇԱՆԻ, ՈՐ Է ՇԻ | ՆՕՂՆ ՍԱԶՐԱՅԻ ՅՕՍԵՓԻ ՈՐԴԻ ԲԱՐԱՐԱՄ, ՇԻՐԻՆ, ԳԱՍԲԱՐ | ԵՒ ՈՐԴԻ ՈՒՐՇՈՒՏ ԵՒ ՍԱԶՈՒՐՈՒ ԺՈՂ(ՈՎ)ՈՒՐՏ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՕՐՀՆԻ, ՈՐ ՄԵԶ ՕԳՆԵՑԻՆ:

24. Գ. 56, գ. 1, գ. 8667, p. 1, 5:

25. Գ. 56, գ. 1-2, գ. 205, p. 243-244:

26. Գ. 56, գ. 1, գ. 10403, p. 144-145:

27. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 155:

28. Գ. 245, գ. 12, p. 1:

29. Նշված գործը, p. 22:

ԳՐԵՑԻ Տ(Է)Ր Խ(Ա)Չ(Ա)Տ(ՈՒ)Ր, | ՈՐ ԳԱՐԻ(Ա)Յ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷ:

Հրատ. Մ. Բարխատարեանց, էջ 280 (ունի մանր վրիպումներ):

ՔԱՆԴԱԿ

Հայաբնակ գյուղ էր մինչև 1918թ.: Գտնվում էր Կուր գետի ձախ ափին, հնագույն տարանցիկ առևտրական ճանապարհի վրա: Երկրամասի հիմնավորոց, մարդաշատ ու ծաղկուն բնակավայրերից մեկն էր, գրչօջախ: Մատենագրության մեջ Քանդակը հիշատակվում է սկսած 1628թ.-ից: Այդ թվականին գյուղում նորոգված մի ձեռագիր «Անտառան»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Փառք... Ես՝ տեղ Թաղեոս նորոգել տուի Սբ. Անտառանս յիշատակ ինձ... ի թուին ՌՀԷ (1628), ի գիղս Քանդակ».³⁰ Քանդակը իբրև հայաբնակ գյուղ հիշատակվում է նաև 1640թ. «Կուր գետի մյուս ափին Քենդերե անունով հայկական գյուղ կա, որտեղից նրանք (հայ գյուղացիները) նավակներով անցնում են Սիբուջուտ և ձեռնածություններ անում».³¹ Այնուհետև գյուղը հիշատակվում է 1712թ. (նաև հաջորդ տարիներին) լեզգիների կատարած թալանչիական արշավանքների կապակցությամբ. «Այժմս եկեալ ի Քանտաք անուն գիղօրայս՝ խապառ տառան».³² Հայտնի է, որ մինչ գյուղի վերոհիշյալ ավերումը, այն ուներ շուրջ 500 տուն հայ բնակչություն.³³ Ավելի ուշ գյուղը թուրքիկ հիշատակվում է նաև 1806թ. վրացական ուղեգրություններում. «... Քուր գետն անցնելով, հասնում են Քանդակ հայկական գյուղը».³⁴ XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն.³⁵ 1890-ական թթ. սկզբներին այն կազմել էր 120 տուն (825 մարդ).³⁶ 1914թ. մարդահամարի տվյալներով գյուղում բնակվում էր 977 հայ:³⁷

Պատմական հուշարձաններից XIX դարի կեսերին գյուղում հիշվում է փոքրիկ մատուռ, իսկ դարավերջին Սբ. Աստվածածին անունով փայտածածկ եկեղեցին: Այդ եկեղեցու բակում, տապանաքարերից մեկի վրա Մ. Բարխատարեանցը տեսել, ընդօրինակել ու հրատարակել է մեկ արձանագրություն:

49. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ,

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՉԱԼԱՊՕՎԻՆ. ՕՎ ՈՔ ԿԱՐԴԱ, ԴԱ ՈՂՈՐՄԻ, 1840 ԱՄԻ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 278:

30. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հատոր Բ, Երևան, 1978, էջ 302:

31. Է. Չելեբի, էջ 87:

32. Պատմություն համառօտ Աղուանից երկրի յօրինեալ ի Տ. Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Հասան Ջալալեանց, Երուսաղեմ, 1868, էջ 23:

33. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 383:

34. Պ. Ա. Չորանյան, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, 1981, էջ 150:

35. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 383:

36. Մ. Բարխատարեանց, նշվ. աշխ., էջ 279:

37. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Вфлнс. 1914, էջ 140:

Շրջանը, որը կազմավորվել է 1930թ. օգոստոսի 8-ին, իր զբաղեցրած տարածքով (1348 քառ. կմ) համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի հյուսիս-արևմտյան մասերին: Այն տարածվում է Ալազան (Աղվան) գետի ձախ կողմում ու հասնում ընդհուպ Մեծ Կովկասի ջրբաժան լեռնագիծը: Մահմանական է Բելոկանի, Կախի (Աղբեջան), Սղմախի, Ծիթիկ-Շոթարոյի (Վրաստան) և Ռուքուլի շրջաններին (Դաղստան): Բնակչությունը 79.7 հազ. մարդ (1979). աղբեջանցիներ, վրացիներ, ավարներ, լեզգիներ, ռուսներ, ախախներ, կումուխներ, ծախուրներ, հրեաներ, մինչև 1988-ի բռնազավթը նաև հայեր (նախկինում եղել են նաև լեհեր, հույներ):

Ըստ մատենագրական տեղեկությունների, ինչպես նաև շրջանի տարածքում պահպանված պատմադարձարարական հուշարձանների ուսումնասիրության՝ առնվազն վաղ միջնադարից այլացել բնակչության հետ մեկտեղ գավառի տարածքում բնակվել են նաև հայեր: Վերջիններս դեռևս հոծ քանակությամբ, բազմաթիվ գյուղերով շրջանի ներկայիս տարածքում բնակվել են ընդհուպ մինչև XVII դարի սկզբները, որից հետո պատերազմների ու առանձնապես լեռնականների կողմից պարբերաբար կրկնվող թալանչիական արշավանքների պատճառով հետզհետե լքել են իրենց բնակավայրերը և տեղափոխվել ավելի ապահով վայրեր: Հայտնի է, որ արտագաղթողների հիմնական մասը հաստատվել է Սղմախի գավառում ու քաղաքներում: Որոշ վայրերում վերաբնակիչները հիմնադրելով մոր գյուղեր, դրանք վերանվանել են իրենց հին լքված գյուղերի անուններով. ինչպես օրինակ Ջաքաթալայի մոտ Դիպան և Բուխովլու հին հայկական գյուղերի (ներկայումս գյուղատեղեր են) արտագաղթած հայ բնակչությունը, Սղմախի գավառում հիմնելով մոր գյուղեր, դրանց տվել է միևնույն անվանումները: Այն գյուղերի հայ բնակչությունը, որոնք մնացել էին իրենց հարազատ գյուղերում, XVIII դարի առաջին կեսում չդիմանալով սաստկացած բռնություններին, դավանափոխության գնով փրկվեցին բնաջնջումից: Հետագա տարիներին, ինչպես և բնական էր, նրանք կորցրին նաև մայրենի լեզուն և ազգային սովորույթների զգալի մասը: XIX դարի սկզբներին գավառի (ներկայիս՝ շրջանի) տարածքում հայեր բնակվում էին միայն Ջաքաթալա բնակավայրում: Այդտեղ հայերի թվաքանակը առանձնապես սովաբացավ 1815թ. սկսած, երբ հաստատվեցին մեծ թվով ազուխցիներ, իսկ հետագայում նաև այլ տեղերից գաղթած բազմաթիվ հայեր:

Ջաքաթալայի շրջանում բազմաթիվ են հայ մշակույթի հետքերը: Շատ բնակավայրերում ու դրանց շրջակայքում նկատելի են հայկական բազմաթիվ եկեղեցիներ, վանքեր, գերեզմանոցներ, գյուղատեղեր ու տեղում հայության երբեմնի աշխույժ, ստեղծագործ ու ծաղկուն մշակութային կյանքի տասնյակ վկայություններ: Առանձնապես արժեքավոր են Մամրուխ, Օխալաղեր գյուղերի շրջակայքում պահպանված կիսավեր եկեղեցիները, Դիպան, Բուխովլու գյուղատեղերը՝ իրենց կիսավեր եկեղեցիներով ու գերեզմանոցներով, Ջաքաթալայի Մր. Գևորգ եկեղեցին, գերեզմանոցն ու հասարակական բնույթի բազմաթիվ շենքերը: Շրջանի տարածքում վիճազիր արձանագրությունների ուսումնասիրման աշխատանքներ ցայսօր կատարել է միայն Մ. Բարխուտարյանը: Նա հրատարակել է Մր. Գևորգ եկեղեցու որմերին եղած 4 արձանագրությունները: Մեր այցելության ժամանակ (1984թ.) եկեղեցին գտանք խիստ ձևափոխված վիճակում: Այն օգտագործվում էր իբրև հանրակացարան և ներքուստ բաժանված էր երեք հարկաբաժինների (յուրաքանչյուրում՝ 6 բնակարան): Պատերի մեծ մասը, ուր փորագրված էին եղել վիճազիր արձանագրությունները սկզբից էին, ներկված և հետևաբար դրանցից և ոչ մեկը չկարողացանք վերագտնել: Բացառություն է կազմում եկեղեցու արևմտյան ճակատին ազուցված արձանագիր քարը, որն էլ դուրս էր մնացել Մ. Բարխուտարյանի տեսադաշտից: Հետևաբար մեր հավաքածուն նախկինում հրատարակվածների հետ մեկտեղ կազմում է 5 միավոր:

ՉԱՔԱԹԱԼԱ

Գտնվում է շրջանի համարյա կենտրոնում, Շաքի-Բելոկան մայրուղու վրա, Կովկասյան անտառապատ լեռների հարավ-արևմտյան ստորոտին: Քաղաքի անվան համար ավանդաբար պատմվում է. «... ժամանակաւ Ջաքար և Թալայ անուն երկու եղբարց մին՝ Ջաքար, հիւսիս արեւելեան կողմը ճար գիւղի մէջ կը բնակի եղեր, իսկ Թալայ՝ հարաւակողմը Թալայ գիւղի մէջ, և թէ այս երկու անուանց միացմամբ յորջորջուեր է երկու գիւղից մէջ գտնուած քաղաքն՝ Ջաքարթալայ, և հետզհետե գործածուելով՝ ր տառն ոչնչացեր է ...»:³⁸ Ըստ հայտնի վիճակագրական տեղեկությունների՝ քաղաքում հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Այդ իրավիճակը պահպանվել է

մինչև 1918թ. հայերի տեղահանությունը ու կոտորածը: 1876թ. քաղաքն ուներ 1117 բնակիչ:³⁹ 1886թ. 1231 բնակիչ:⁴⁰ Նույն թվականին քաղաքում բնակչությունը, ըստ ազգության ուներ հետևյալ պատկերը. հայեր 510 մարդ (288 արակ., 222 իգակ.), ավարներ 493 մարդ (246 արակ., 247 իգակ.), ռուսներ 167 մարդ (126 արակ., 41 իգակ.), թաթարներ (այժմ՝ ադրբեջանցիներ) 25 մարդ (20 արակ., 5 իգակ.), վրացիներ 20 մարդ (11 արակ., 9 իգակ.), լեհեր 8 մարդ (4 արակ., 4 իգակ.), հրեաներ 8 մարդ (միայն արակ.):⁴¹ 1896թ. քաղաքն ուներ 2803

38. Հ. Ա. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ քառարան, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 766-767:

39. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 226:

40. "Кавказский Календарь на 1898г.", Тифлис, 1897, էջ 38-39:

41. "Кавказский Календарь на 1897г.", Тифлис, 1896, էջ 64:

բնակիչ:⁴² 1908թ.-ին 3890,⁴³ 1914թ.-ին 3562,⁴⁴ իսկ 1916թ. 4505 բնակիչ, որից 2165-ը հայեր (1218 ա-րակ., 947 իգակ.):⁴⁵

Բռնագաղթի նախօրեին Ջաքաթալայում բնակվում էին շուրջ 70 տուն հայեր: Քաղաքի Սբ. Վարդանյան դպրոցը իր վերջին շրջանավարտներից տվել էր 1953թ., իսկ հետագայում վերածվել ռուսական դպրոցի մասնաճյուղի:

Քաղաքի պատմական հուշարձանների զարդը կազմում է հայոց Սբ. Գևորգ եկեղեցին (կանգուն են նաև ռուսական և լեհական մի-մի եկեղեցիները): Այն խիստ ընդարձակ, եռանավ գմբեթավոր կառույց է, շինված գլխավորապես աղյուսով, 1851 թվականին: Տաճարն ունի երեք մուտք, բացված՝ հարավային, արևմտյան և հյուսիսային ճակատներից: 12 նիստանի աղյուսաշեն գմբեթը ներքուստ պահում են թվով չորս բոլորածև հաստահեղույս սյուները: Եկեղեցու տարբեր մասերից բացվում են թվով 36 լուսամուտներ (12-ը՝ գմբեթից, 4-ական՝ հարավային ու հյուսիսային և 3-ական՝ արևելյան ու արևմտյան ճակատներից): Կառույցի ստորին շարվածքներում աղյուսից բացի օգտագործված է նաև գետաքար:

50. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, հարավային մուտքի ճակատային մասում եղել է.

ՀԱՅՈՑ 1851 ԹՎԻՆ ԶԱԲԱԹԱԼՈՒ ՂԱՐԻ-ՊԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱՅ ՏՐՕՔՆ ԵՒ ԱՐԴԵԱՍԲՆ ԱՆՈՒԱՍԲ ՍՐԲՈՅՆ

ԳԵՈՐԳԱՅ ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱ ՌՈՒՄԱՅ ԹԱԳԱՌՈՒԹԵԱՆ ՆԻԿԱԼԱՅ ՊԱՒԼՈՎՉԻՆ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ Ե. ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍԻՆ. Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱ ՍՈՑԱ ՓՈԽԱՐ-ՔԱՅՆ ԵՐ ԳՆԵԱԶ ՎԱՐԱՆՅՈՎՆ ԵՒ ՏԵՂԻՈՅՍ ԶՕՐԱԳԼԽԱՊԵՏ ԳԵՆԵՐԱԼ ԳՐԻԳՈՐ ԳՆԵԱԶ ՈՐԲԵԼԵԱՆՈՎՆ ԵՒ ԶԱՀԱՆԱՅՆ ԵՐ ՏԵՐ ՍԱՐՏԻՐՈՍ ՏԵՐ ԴԱՆԻԷԼՈՎՆ ԵՒ ԹՈՒԿԱՆՆ ՀԱՅՈՑ ՌՅ (1851):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274:

Ծանոթ. Վավերագրերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Ջաքաթալայում հայկական եկեղեցի եղել է և՛ մինչև 1851 թ. կառուցված ու ցայսօր կանգուն շենքը: Միննույն՝ Սբ. Գևորգ անվամբ քաղաքում եկեղեցի հիշվում է օրինակ՝ 1833 թ. (Փ. 56, ց. 1, գ. 2319, ք. 2):

51. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, ավազանի (մկրտության) ճակատին փորագրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԴԱՇՏԵՑԻ ՀՕՀԱՆԻՍԻ ՈՐԹՈՑ ՍՏԵՓԱՆՕՎՆԵՐԻՆ 1851:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274:

52. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, դասի աջակողմյան սյան վրա փորագրված է եղել.

1852 ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ՍԻՆՆՍ ՏՐՕՔ ԿԱՆՋԵՑԻ ՍԱՐԳՍԻ, ՊՕՂՈՍԻ, ՅԱՐՈՒԹԻՐՆԻ ԸԱՀՊԱՐՈՆԵԱՆՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻԻՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274:

53. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, դասի ձախակողմյան սյան վրա փորագրված է եղել.

1852 ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ՍԻՆՆՍ ԾԱԽԻԻՔ ԳԱՐԱԲԱՂՑԻ ՍԱՐԳՍԻ, ԴԱԹԻ ԵՒ ՍԱՐԳԱՐԻ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻԻՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274-275:

54. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, արևմտյան մուտքի ճակատին ագուցված սրբատաշ քարին վեց տողով փորագրված է (նկ. 24).

ՄՈՒՐԻՔ ԳԱԽԻԹՍ ՇԻՆԵՑԱՒ ՏՐՕՔ | ԱՐԹԵԱՄԲՆ ՍՂՆԱՆԵՑԻ ՍՏԵՓԱՆ ԳՐԻԳՈՐՈՎԻՆ, 1851 ԱՄԻ:

Ի Ս Մ Ա Յ Ի Լ Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Իսմայիլի շրջանը կազմավորվել է 1939թ. նոյեմբերի 24-ին: Մանձանակից է Դուբայի, Շամախու, Աղսուի, Գյոլչայի և Կուտկաշենի շրջաններին: Զբաղեցնում է 2064 քառ. կմ մակերես: Բնակչությունը 53800 մարդ (1979թ. հունվարի 1-ին): Շրջանում կա մեկ քաղաք (Իսմայիլի շրջկենտրոնը), 1 ավան և 107 գյուղ:

Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին հետևյալ 24 գյուղերը. Վանքաշեն, Ռուշան, Բզավանդ, Դալակա, Ուշուալ, Ագայի Շեն (Նորշեն), Փոքր Գանձակ, Նորշեն, Շուրբուրչի, Կուզոան, Գիրք, Փաթակլու, Բալբանդ, Բեշխուրդ, Գանձակ, Թուփիշեն, Ավանաշեն, Կարմախան, Աղբուլաղ,

42. "Кавказский Календарь на 1898г.", Тифлис, 1897, էջ 38-39:

43. "Кавказский Календарь на 1910г.", Тифлис, 1909, էջ 254:

44. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 125:

45. "Кавказский Календарь на 1917г.", Тифлис, 1916, էջ 190-193:

Դայմադադ, Ջարգարան, Քավանդ, Բահիան և Բիլիստան: Մինչև 1988-ը նշվածներից զուտ հայաբնակ էին՝ Ուշտալ, Ագայի Շեն (Նորշեն), Գիրք, Քալբանդ, Քեշխուրդ և Գանձակ գյուղերը: Խառն ազգային կազմով բնակչություն ունեին՝ Վանքաշեն, Ռուշան, Ղալակա, Թոփիշեն, Ավանաշեն, Ջարգարան և Քավանդ գյուղերը: Ադրբեջանաբնակ կամ լեզգիաբնակ էին՝ Նորշեն, Շուքուրչու, Ադրուլադ, Բահիան և Բիլիստան գյուղերը, իսկ անբնակ՝ Բզավանդ, Փոքր Գանձակ, Կուզոան, Փաթակլու, Կարմախան և Դայմադադ գյուղերը:

Շրջանի տարածքում հայ մշակույթի հուշարձանները սփռված են ամենուր: Առավել նշանավոր ու արժեքավոր են Ղալակա և Գիրք գյուղերի եկեղեցիները, Վանքաշեն, Ռուշան գյուղերի գերեզմանոցների խաչքարերը, Ծլիփ սրբատեղիի մահարձանը և այլն:

Շրջանի տարածքում պահպանված հայերեն արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ նախկինում զբաղվել է միայն Մ. Բարխուտարյանը: Երախտաշատ գիտնականը նշված տարածքից հավաքել ու հրատարակել է 55 արձանագրություն: Մեր կողմից դրանցից վերագտնվեցին միայն 7-ը, մնացածը կամ ոչնչացվել, կամ կորել և կամ վրիպել է մեր տեսադաշտից: Բացի այդ տարված աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են ևս 59 արձանագրություն, որոնք բոլորը միասին (114 միավոր) ներկայացնում ենք ստորև:

ԱԶԱՅԻ ՇԵՆ (ՆՈՐՇԵՆ)

Գյուղը գտնվում է Ղալակա և Ուշտալ հայկական գյուղերի միջև, շրջկենտրոնից 26 կմ հարավ-արևմուտք: Ըստ գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանաքարերի ու դրանց արձանագրությունների՝ այն ունի համեմատաբար մոր պատմություն: Այստեղ չկան հնառու գերեզմանաքարեր, որպիսիք առատ են հարևան այլ գյուղերում: Գյուղի անվան երկրորդ տարբերակն իսկ վկայում է վերջինիս մոր լինելը: Գերեզմանատան ամենահին տապանագիրը 1796 թվականից է:

Սակայն, գյուղում և շրջակայքում հողային տարբեր աշխատանքների ընթացքում մշտապես գտնվում են հնագիտական բազմատեսակ իրեր, որոնք տեղում բնակավայրի գոյության փաստը տալիս են հազարամյակների խորքը: Դրանցում ուշագրավ են մարդու և կենդանիների կավակերտ արձանիկները (այդ թվում պաշտամունքային բնույթի), խեցեղեն զանազան իրերը:

Ագայի Շենը 1861թ. ուներ 55 տուն, իսկ 1890թ. 83 տուն (693 մարդ)⁴⁶ հայ բնակչություն: 1914թ. հունվարի 1-ին գյուղի բնակչությունը կազմում էր 879 մարդ (բոլորն էլ հայեր):⁴⁷ Հարևան հայաբնակ գյուղերի օրինակով սա ևս 1918-20 թթ. մեծ կորուստներ է տվել: Մինչև այժմ համագյուղացիների հիշողություններում քարն են 1918թ. ամռանը

թուրքական լավ զինված քազմաթիվ ասկյարների դեմ Հարություն Օհանյանի (1892-1976), Գրիգոր Մանուչարյանի (1870-1960) և ուրիշների համարձակ ու անկոտրում մարտերը:

1984թ. գյուղն ուներ 265 հայ բնակիչ (127 արական, 138 իգական):⁴⁸ Նրանք բոլորն էլ 1988-ի դեկտեմբերին բռնագաղթվեցին: Գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, ըստ ականատեսի վկայության, դեռևս 1890-ական թթ. սկզբներին եղել է անխնամ վիճակում: Այն եղել է կիսով չափ փայտաշեն, որի տեղն իսկ այժմ չի նկատվում:

Գերեզմանոցում պահպանվել են XIX դարին վերաբերող բազմաթիվ արձանագիր տապանաքարեր: Դրանցում ուշագրավ են այնպիսիք, ուր նշված է հանգուցյալների ծագումով դարաբաղցի լինելը: Կան նաև հոգևորականների շիրմաքարեր:

55. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, ընկած է կողքի վրա, հարավային երեսին երկուող փորագրված է (նկ. 25).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՈՒՎԱԶ ԵԿԱՆԻ ՈՐԴԻ ԴԱՆԷԼ(ԻՆ), ՈՍԽԵ (1796):

ԱՅԱՆ ՏԱՊԱՆՍՈՒՎԱԶ ԱԶԵԿԱՆԻ
ՈՐԴԻ ԴԱՆԷԼ ԴՆԻՍԻՆԵ

46. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

47. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 124:

48. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

Ծանոթ. Այս և հաջորդ մի քանի արձանագրություններն առաջին անգամ հրապարակել ենք մեր՝ «Հայ մշակույթի հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում» հոդվածում, («Էջմիածին», 1985, Ը, էջ 50):

56. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՅԷ | ԵՏԻԼՅԷ: ՀԱ(Ն)Գ(ՈՒՅ)ՅԱԼ: ՏԱՎԱԽԹԻ | ՈՐԴԻ ՏԵՐՓՈՒՆ ԳՐԻՔՈՐԻՆ, ՌԲԿԱ (1812):
Հրատ. Ս. Կարասյետյան, նշվ. հոդվածը, էջ 50:

57. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՅԻ ՀՐԱՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՌԲ | ՄՀԴ (1825):
Հրատ. Ս. Կարասյետյան, նշվ. հոդվածը, էջ 50:

58. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՏԵՐ|ՍԱՐԳԻՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ|ԵԱՆՅ, 1875 Թ:

Հրատ. նույն տեղում:

Ծանոթ. Արխիվային փաստաթղթերում քահանա Մարգիս Հարությունյանի մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան սկսած 1839 թ-ից (ՀՀՊՊԵԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 824, ք. 2): Նրա մասին տեղեկություններ կան նաև հմբ. 2596, ք. 66 և հմբ. 3428, ք. 17 փաստաթղթերում՝ համապատասխանաբար 1851 և 1855 թթ. հիշատակումով: Կա նաև 1865թ. հիշատակություն «Արարատ» ամսագրում (1870թ., էջ 319): Հայտնի է, որ 1882թ. Ազայի Շեն գյուղի համար քահանայացու էր ընտրվել նրա որդին՝ դպիր Մարտիրոս Տեր-Սարգսյան Հարությունյանցը, որն այդ ժամանակ 39 տարեկան էր (ֆ. 56, ց. 1, գ. 7653, ք. 7-8):

59. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույն տեղում, նմանաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ | ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՏԵՐ ՍԱՐԳԸՍԻՆ | ՅԱՐՈՒԹ (ԻՒՆ)Ե(Ա)Ն(Յ), 1862:

60. ԳՊՐՈՅԻ ՇԵՆՔԻ ճակատին, գտնվում է գյուղի հյուսիսային ծայրում (նկ. 26).

ԱՅԻԻԲ, ԲԵՆ | ԱԶԱՅ ՇԵՆ, 1907:

Հրատ. նշված հոդվածը, նույն տեղում:

Ծանոթ. Հայտնի է, որ դեռևս 1892թ. մայիսին Ազայի Շենի հասարակությունը գումարել էր ընդհանուր ժողով և վճռել, որ գյուղում հարկավոր է հիմնել արական միդասյա դպրոց (ֆ. 27, ց. 1, գ. 49, ք. 188): Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով չի հաջողվում ծրագիրն իրականացնել: Ինչ վերաբերում է 1907թ. բացված սույն արձանագիրը կրող դպրոցին, ապա սա միայն սկզբում է եղել եկեղեցական ծխական (այսինքն՝ հայկական): 1913թ. մի վավերագրից պարզվում է, որ այն արդեն պետական (կառավարական) տիպի դպրոց էր (ֆ. 27, ց. 1, գ. 215, ք. 6):

61. ԱՂԲՅՈՒՐԻ ՇԵՆՔ, գտնվում է գյուղի հարավային ծայրում, թեք սարավանդին: Կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով, ճակատին (նկ. 27).

ՅԻՇԱՍԱԿ ՄԱՐԿԷԼԻ ԹԱՎԱՐԵԱՆՅ, 1908 Թ:

ԱՎԱՆԱՇԵՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 14 կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի աջ կողմում, գետափից 4 կմ հեռու: Ավանաշենի (այժմ՝ Դոշաքյանդ) վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: Ըստ ժողովրդական ստուգաբանության՝ 1799թ. գյուղում իր 20 հազար յուրայինների հետ հաստատվել է արցախցի Ավան հարյուրապետը,⁴⁹ որից և ծագում է գյուղի Ավանաշեն անվանումը:

XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 80 տուն հայ բնակչություն:⁵⁰ 1861թ. այն կազմում էր 100,⁵¹ 1865թ. 120,⁵² 1890-ին՝ 130 տուն (970 մարդ)⁵³ հայ բնակչություն:

Գյուղում պահպանված արժեքավոր հուշարձաններից է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որի շինարարական արձանագրությունը ժամանակին ընդօրինակել է Մ. Բարխուտարյանցը (ներկայումս պահպանված չէ):

Եկեղեցին եռանավ բազիլիկ է: Քառանիստ ծածկի տակ առնված տանիքը ներքուստ պահում են երկու զույգ սյուները: Արևելյան կողմում կիսաշրջան եզրագծով ավագ խորանն է, որի աջ ու

ծախ կողմերում մեկական ավանդատներ են: Իրենց ավանդական տեղերում են սեղանի վեմ քարն ու մկրտության ավագանը (առաջինը՝ ավագ խորանի մեջտեղում, երկրորդը՝ հյուսիսային պատի մեջ): Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Սրբատաշ են սյուները, թաղակիր կամարները, լուսամուտների և մուտքերի անկյունաքարերը:

Եկեղեցու արևմտյան կողմում, մի քանի մետր հեռավորության վրա կանգուն է ուսումնարանի երկհարկ գեղեցիկ շենքը: Թեև սրա կառուցման ժամա-

49. Ս. Ջալալեանց, էջ 393: Տես նաև՝ Մ. Բարխուտարյանց, էջ 197:

50. Ս. Ջալալեանց, նույն տեղում:

51. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

52. Դանիել արքեպիսկոպոս, Այցելություն եկեղեցեաց գիտությունից վիճակին Հայոց Շամախիոյ, «Արարատ» ամսագիր, Վաղ-պատ, 1870, էջ 262:

53. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

նակը մեզ հայտնի չէ, սակայն այն արդեն 1890-ական թթ. սկզբներին հիշվում է իբրև «վառատոր» կառույց:⁵⁴ Ուսումնառանի հնաշեն ամրակառու շենքը մինչև գյուղի հայերի բռնագաղթը օգտագործվում էր իր նախնական նշանակությամբ (Ավանաշենի միջնակարգ դպրոցն էր):

Եկեղեցու արևելյան կողմում, բլրի գագաթին տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ մեր գտած արձանագիր թվագրված էին տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի սկզբներին:

Ավանաշենի հարավ արևելյան կողմում, շուրջ 3 կմ հեռու, մի անտառածածկ բլրի գագաթին տարածվում է հնագույն գերեզմանոցը: Այստեղ բացի տապանաքարերից պահպանվում են նաև պարզունակ հորինվածքով խաչքարեր: Գերեզմանաքարերի մեծ մասն արդեն անցել է հողի շերտի տակ: Պահպանվածներն ամրաձանագիր են: Հնավայրը հայտնի է «Թարչխ» անվամբ:

62. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ շինարարական արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՂԱ ՔԱԼԻ ԼԱԶՐՈՎԵՆՑ 1752 ԹՎԻՆ ՓՐԿՉԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 194:

Ծանոթ. Արխիվային վավերագրերում գյուղի եկեղեցին առաջին անգամ հիշվում է 1851թ. (ՀՀՊՊԿԼ Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 64-65): 1869թ. մարտի 26-ին այն ենթարկվել է կողոպտման. գողացել են՝ մեկ սկիհ, խաչ, վարագույր. քահ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5347): 1869-82 թթ. եկեղեցին նորոգվել է (Ֆ. 56, ց. 2, գ. 5340): Վերջին նորոգության (փայտյա փտած տանիքը պետք է փոխարինվեր թիթեղածածկով) կարիքը զգացվել էր արդեն 1900թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9739, ք. 1):

63. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքից աջ՝ պատի մեջ ազուցված սրբատաշ քարին քանդակված է խաչ և թվականը (նկ. 28).

ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԼԵ (1786):

ԲԱՀԼԻԱՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 26 կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի ձախ կողմում, բարձրադիր սարահարթի վրա: 1861թ. ուներ 30,

իսկ 1890-ին 36 տուն (233 մարդ) հայ բնակիչ:⁵⁵ 1914թ. Բահլիանն ուներ 172 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):⁵⁶ 1984-ին այստեղ բնակվում էին լեզգիներ և միայն 2 հայ ծերունիներ: Վերջիններս իրենց հաղաթ օջախները ստիպված լքեցին 1988-ի հայտնի բռնագաղթի օրերին:

1850թ. գյուղում կառուցված Սբ. Մինաս եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Բահլիանի հարավային կողմում, բլրի վրա տարածվում է գերեզմանոցը: Այստեղ բազմաթիվ են XVIII-XIX դարերին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերը: Բլրակի գագաթին պահպանվում է ամրաձանագիր խիստ հողմնահարկված խաչքար (վերնամասն ունի երկթե լուծում), որը հայտնի ուխտատեղի է: Խաչքարը հայտնի է «Նահատակ» անվամբ:

Հայաթափ գյուղի գերեզմանոցում ուշագրավ են հետևյալ տապանագրերը.

64. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՋԱՆԻ ՈՐԴԻ ԼԿՈՐ ՔՈՒՆԱՅԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄԼԵ (1783):

65. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, մույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՕՎԱՆԷՍԻ ՈՐԴԻ ԹԱԹՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԼԵ (1793):

66. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ նախորդի մոտ, մմանաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂՂՈՒԲ(Ի)՝ ՈՐԴԻ ՏԱԼԼԱՔ ՀԱԳՈՒԲ(ԻՆ), ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԼԵ (1798):

67. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, մույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՕՍԵՓԻ ԴՈՒՍՏՐ ՄԱՅՐԵԱՆԻՆ ԿՈՒՐՃՈՒՎԱՆՑԻ, ԹՎԻՆ ՌՄՁԵ (1836):

ԲԶԱՎԱՆԴ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 32 կմ հարավ արևմուտք, Կոկիսոն (Գյոկչայ) գետի ձախ ափի բարձրության վրա: Գյուղը 1861թ. ուներ 35, իսկ 1890-ին՝ 37 տուն (201 մարդ) հայ բնակչություն:⁵⁷ 1914թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղում բնակվում էին 440 մարդ (բոլորն էլ հայեր):⁵⁸

Գյուղատեղում պահպանվել են բազմաթիվ տնատեղեր: Նկատվում է նաև ծորի պոնկին կառուցված երբեմնի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեղը: Եկեղեցատեղից ոչ հեռու, բարձրադիր տափարակի վրա տարածված է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ մեծաթիվ են XIX դարին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերը, որոնցից ուշագրավ են հետևյալները.

55. Մ. Սմբատեանց, մշվ. աշխ., էջ 139:

56. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 95:

57. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

58. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 100:

54. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 194:

68. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 29). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԻԵԱԼԻՆ ՈՐԴԻ | ԶԱՍ-ՊԱՐԻՆ, ԹՎ (ԻՆ) ՈՍԿԴ (1815):

69. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՍԲԱՐՉՈՒՄԻ | ԿՈՂԱ-ԿԻՑ ԱՆԹԱՌԱՆ(ԻՆ), 1816 ԱՄԻ:

70. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԻԼԻՂԵՑԻ | ԲԱԽԻՇԻ ԿՈ-ՂԱԿԻՑ ՄԱՐԵԱՆԻՆ, | ՈՐ Է ԴԻԼՏԱ-ՐԵԱՆՑ, Ի 1871 ԱՄԻ:

71. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐԱՅՈՒ | ՅԱՐՈՒԹԻՆ-ՆԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ | ԱԴԱՍԻՆ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ | 1868 ԱՄԻ:

72. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 30). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԼԱԿԵՑԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՅՕՀԱՆՆԻՆ, 1873:

73. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՈՒՇՏԱԼԵՑԻ ԱՆԱԻՆ, ՈՐ Է ՏԵԿԻՆ | ԴԱԽԻԹԻՆ ԱՍԿԱՐԵԱՆՑ, ՎԱԽԸ. | 1871 ԱՄԻ, ՎԵՐԴԻՆ ԶԱՐՆ Շ(Ի)-ՆԵՑԻ | ՄՈՐՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՈՂՈՐՄԻ ՀՈՐՆ:

74. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 31, 31ա).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԱՂԱՋԱՆԻ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ ԱՎԱՆԻՍԻ | ԲԱԲԱՆԵԱՆՑԻՆ ՎԱԽԸ. 1904 Թ., 47 Տ.: Մյուս երեսին փորագրված է. ԱՂԱՋԱՆԸ ՄԵՌԱԻ ՄՊԱՆՎԱՍԲ | ԳՆԴԱ-ԿՈՎ ԶԱՂԱԶԸ, ՏԵՐԸ ՊԻՏԻ | ՊԱՅԻ ՏՈՒՆԸ, ՏԵՐԸ ՊԻՏԻ ՇԻՆԻ, | ԵԹԷ ՏԵՐԸ ՉԻ ՊԱՀԷ ԱՎԻՐԱԿԻՐԴԻ ՄԵՆԱ, ԶԱՂԱԶԸ ՈՒՆԱԻՆ Է, | ԱՇԵԱՐՀԸ ՍԱԵԱ ԵՐՋԱՆԻԿ ՏՈՒՆԸ:

ԲԻԼԻՍՏԱՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի ձախ կողմում, բարձրադիր հարավահայաց սարավանդին: 1861թ. ուներ 20, իսկ 1890-ին՝ 31 տուն (155 մարդ) հայ բնակչություն:⁵⁹ 1914թ. այն կազմում էր 141 մարդ:⁶⁰

Գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին հիմնա-վեր փիճակում է: Գերեզմանոցում, որը տարած-վում է գյուղի արևելյան կողմում, հարավահայաց ձորավանդին, XIX դարից ավելի հին տապանա-գրեր չգտանք: Պահպանված շուրջ 45 տապանա-գրերից հետաքրքրական էր մեկը, որում հիշատակ-ություն կար մինչև 1918թ. հայաբնակ Աղբուլաղ գյուղի մասին:

59. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

60. "Кавказский Календарь на 1915г", Тифлис, 1914, էջ 100:

75. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԸՆԴ ՇԻՐՍԱԻՍ ԴՆԻ ՄԱՐՍԻՆ ԵՂԻՍԱԲԷ | ԹԻ, ԴԱՏԵՐ՝ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՌՈՒՇԱՆԵԱՆ-ՑԻՆ, | ԿԻՆ | ԱՂԲՈՒԼԱՂՑԻ ՆԵՐՍԵՍԻ ԳՐԻԳՈՐ ՕԿԻՆ:

ԳԱՆՉԱԿ

Գավառի եինավորոց, մարդաշատ ու բարեշեն գյուղերից մեկն էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից 29 կմ հարավ, անտառապատ սարերով շրջապատ-ված բարձրադիր գեղատեսիլ վայրում: 1861թ. գյուղն ուներ 99,⁶¹ 1865-ին՝ 120,⁶² 1890-ին՝ 145 տուն (1031 մարդ) հայ բնակչություն:⁶³ Երկրամա-սի շատ հայկական գյուղերի օրինակով Գանձակը և մեծ կորուստներ է կրել 1918թ.: 1981թ. գյուղն ու-ներ 20 հայ բնակիչ:⁶⁴ Մեր այցելության ժամանակ (1985) Գանձակում բնակվում էին 6 հայ ընտանիք՝ 10 շնչով:

Գյուղում կիսավեր փիճակով, խիստ ձևափոխ-ված ու վերակառուցված (տարիներ առաջ օգտա-գործվել է որպես պահեստ, ներկայումս չի օգտա-գործվում) դեռևս գոյատևում են եկեղեցու մնացորդ-ները: Պահպանված չորս պատերը կառուցված են անտաշ բարերով, կրաշաղախով: Մրբատաշ են մուտքերի (հարավից և արևմուտքից), լուսամուտ-ների անկյունաքարերը: Հայտնի է, որ եկեղեցին կառուցվել է 1842թ. և կոչվել Սր. Աստվածածին:⁶⁵ Հիմնավեր փիճակում է ուսումնարանի շենքը, որի շինարարական արձանագրությունը ընկած է եկե-ղեցուց հարավ, Քալյան Սմբատի տան բակում:

Ուսումնարանի մոտ եղել է հին գերեզմանոց, ուր իբր պահպանված էին եղել VIII դարին բնորոշ զարդարվեստով խաչքարեր: Դրանցից միայն մե-կի վրա Մ. Բարխուտարյանցը նկատել ու ընդօրի-նակել է հակիրճ արձանագրությունը:

Գանձակի հարավային կողմում, մի բլրի գա-զաթին տարածվում է մի հին գերեզմանոց: Այդտեղ տապանաքարերն ու խաչքարերը մեծ մասամբ խրված են հողի մեջ: Հնավայրը ուխտատեղի էր շրջակա հայ բնակչության շրջանում: Այն հայտնի է «Մուրթ Գանձակ» անվամբ:

Գյուղի հյուսիսային կողմում, բարձր տեղում տարածվում է հիմնական գերեզմանոցը: Այստեղ ևս կան հնաժող տապանաքարեր (անարձանագիր) և մի քանի խաչքարեր: Պահպանվում են նաև ավե-լի քան 500 արձանագիր XIX-XX դարերին վերա-բերող տապանաքարեր:

76 ԽԱՉԶԱՐ, ոճը բնորոշ VIII դարին.

ԱՍՏՈՒԱՃ ՈՂՈՐՄԻ ԷԽԱՐԻՆ. ՄԹ (760):

Հրատ. Բարխուտարյանց, 196:

61. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

62. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 263:

63. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

64. «Աղբյուրահայկական Մովսեսական Հանրագիտարան», հ. 6, Բաքու, 1982, էջ 82:

65. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 195:

Ծանոթ. *հրատարակչի ներկայացված ՄԹ քվա-
կանը, իբրև 760 քվական կասկած է հարուցում:*

77. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ-ԴՊՐՈՑԻ (այժմ՝ հիմ-
նավեր) շինարարական քառատող արձանագրութ-
յունը Զայան Սմբատի տան բակում (նկ. 32).

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)-Ն 1889 ՇԻՆԵՑԱԻ ԴՊՐՈՑՍ
ՕԺԱՆԴԱԿՈՒ(ԹԵԱՍ)Բ ՀԱՅՈՑ | ՀԱՍԱՐԱ-
ԿՈՒ(Թ)Ե(Ա)Ն ԳԱՆՁԱԿ ԵՒ | ԹՕԲԻ ՇԷՆ
ԳԻԴՕՐԵԻՑ:

Ծանոթ. 1889թ. Շամախու քենի առաջնորդ Մ.
Սմբատյանը օրինել է Գանձակի եկեղեցական-ծխա-
կան արական միդասյա դպրոցի շենքի հիմքը (Ֆ. 56, ց.
4, գ. 104, ք. 23), որը կառուցվել է բարվեցի Հայրապետ
Քոչարյանցի ջանքով և նրա հանգանակությամբ հավաք-
ված դրամով (Ֆ. 56, ց. 3, գ. 978, ք. 2): 1893թ. դպրոցը
գտնվում էր նյութական կարիքի մեջ (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 49,
ք. 58), ուսուցիչն էր Չարարիա Չալիյանը: Մինչև
1896թ. դպրոցը մի կերպ պահպանել է իր գոյությունը և
փակվել (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 206, ք. 1): Գործել է նաև 1911-12
թթ., վերադարձվել 1912-13 ուս. տարում, վերաբաց-
վել (54 աշակերտով) 1913-14թթ. (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 206, ք. 3):

ԳԻՐԸ

Հին գյուղ է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 23 կմ
հարավ-արևմուտք, զոգավոր հարավահայաց տե-
ղում՝ երեք կողմից շրջապատված անտառապատ
սարերով: Հնում գյուղն ուներ ճանապարհային
հանգուցակետի նշանակություն: Այդտեղից էին
ճյուղավորվում դեպի Կուզոն⁶⁶ (արևմտյան կող-
մում), Փաթակլու⁶⁷ (հյուսիս-արևելյան կողմում),
Քալբանդ⁶⁸ (հարավ-արևելյան կողմում) գյուղերը
տանող հնագույն ճանապարհները:

Գիրք գյուղի վերաբերյալ մատենագրական
տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն տե-
ղում գտնված հուշարձանների, վիճազների քննու-
թյունը ցույց է տալիս, որ այն առնվազն միջնադա-
րում հայաբնակ մեծ գյուղ էր գավառի բազմաթիվ
այլ գյուղերի հետ մեկտեղ:

XIX դարի կեսերին Գիրքն ուներ 100 տուն
հայ բնակչություն:⁶⁹ 1861թ. ուներ 130 տուն,⁷⁰ իսկ
1890-ին՝ 227 տուն (1285 մարդ):⁷¹ 1914թ. հունվարի
1-ի վիճակագրությամբ գյուղն ուներ 1860 հայ
բնակիչ:⁷²

1918թ. ամռանը գիրքեցիները ուժերի գերա-
զույն լարման, անսասան կամքի ու մեծ խիզա-
խումների գնով օսմանյան հրոսակներին կարողա-

ցան պատասխանել բավական ուժեղ ու կազմա-
կերպված ինքնապաշտպանական մարտերով:
Դրա շնորհիվ Գիրքի հայերը կարողացան գերծ
մնալ մասսայական բնաջնջումից,⁷³ և մինչև 1988-ի
բռնագաղթը, ի տարբերություն գավառի տասնյակ
այլ գյուղերի, Գիրքը շարունակում էր մնալ իբրև
հայաբնակ գլխավոր բնակավայրերից մեկը:⁷⁴

Գիրք գյուղում և շրջակայքում պահպանվել
են բազմաթիվ պատմաճարտարապետական հու-
շարձաններ: Դրանցից առավել արժեքավոր են

Մր. Ասովածածին եկեղեցին (1831 թ.), աղբյուրը
(1840թ.), գերեզմանոցը (XV-XX դ.) և այլն: Մեր
հետազոտության տեսանկյունից առանձնապես
հետաքրքրական է գերեզմանոցը, ուր պահպանվել
է արձանագրական հարուստ նյութ: Գերեզմանոցը
տարածվում է գյուղի արևելյան կողմում, քեք սա-
րավանջին: Առավել հին մասը զբաղեցնում է հնա-
վայրի հարավային մասը: Այդտեղ պահպանվում
են բազմաթիվ հնառւ տապանաքարեր (արձանա-
գիր-թվագրվածները միայն XV դարից են): Պա-
կաս ուշագրավ չէ նաև նոր՝ հյուսիսային մասը (ա-
ռավել նոր, ժամանակակից մասը տարածվում է
գերեզմանոցի արևմտյան կողմում), ուր պահպան-
ված տապանագրերում նշված են հանգուցյալների
ծնունդով որ տեղից լինելը: Դրանցում զգալի թիվ
են կազմում Արցախի զանազան գյուղերի հիշա-
տակումները: Գիրք գյուղի տարածքից (ներառյալ
գերեզմանոցը, որտեղից հավաքած տապանագրե-
րում կատարել ենք խիստ ընտրություն, որովհետև
միայն XIX դարի տապանագրերի թիվն անցնում է
600-ից) ստորև ներկայացնում ենք 12 արձանագ-
րության վերծանությունները, որոնցից 3-ը նախկի-
նում հրատարակել է Մ. Բարխուդարյանը (վեր-
ջիններիցս 2-ը՝ ներկայումս կորած են):

78. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարա-
վային երեսին եռատող փորագրված է (նկ. 33).

ՍՈՂՐԱԹՄԻՇ ՈՐԴԻՆ | ԻՐԻ ՂԱՊԱՅ
ՊՈՒՇ, ԹՎ(ԻՆ) | ՋԻԳ (1474):

73. ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 278, ցուցակ 1, գործ 8, քերթ 45-48: Փաս-
տաթղթի մի հատվածում կարդում ենք. «Գիրք գյուղ վերահաս
անբռնկեցից ազատում է շնորհի մի խումբ զինուած գիտաքի-
նների, որոնք զալիս են եղել Բագուից իրենց տները, դրանց մեծ
մասը փռոնից եկած զինուորներ էին: Ահա այդ խումբը պատա-
հելով գիտում գիտաքիների՝ հարձակումները ետ մղելիս շրջա-
պատում են թուրքերին ու կոտորած տալով յետ չարտում գիտից
և ազատում գիտը, օգնութիւն տալով և միւս գիտերին»:

74. 1985թ. Գիրք գյուղն ուներ շուրջ 50 տուն հայ բնակչություն:

66. Կուզոնի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918թ., որից հետո
գյուղն ցայսօր անմարդաբնակ է: Մրա մասին մանրամասն տես
իր տեղում:

67. Փաթակլուն նույն վիճակումն է ինչ նախորդը: Մանրամասն
տես իր տեղում:

68. Քալբանդը մինչև 1988-ի բռնագաղթը հայաբնակ գյուղ էր (42
տուն՝ 1984թ.) և ուներ միջնակարգ դպրոց (44 աշակերտ, որից
13-ը՝ Գիրքից. 1984թ.):

69. Մ. Ջալալյան, էջ 390:

70. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

71. Նույն տեղում:

72. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 142:

սոյն առիթով ին
 ք-րիշ պայպիշ-ը
 Է Ի Գ

Հրատ. Բարխուտարեանց, 198:

Ծանոթ. Անձնանուններից երկրորդը հրատարա-
 կել է՝ ՂԱՅՊԱՅՊՈՒՇ Ժնով:

79. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ,

ԱՅՍ ԲԱՐ ՍԵԼԻՔ ՀԱՍԱՆԻՆ ՀԱՐԱՋԱՏ
 ՊԱՐՍԱՍ ՍՈՒՐԱՏԻՆ ... ՈՐ Է ՈՐԴԻՆ, Ա-
 ՆՈՆՍ ԱՐԱՆ ԸԱՀՎԱՐԴԻ, ԱՍՏՈՒԱԾ Ո-
 ՂՈՐՍԻ ՀՈԳ. ԹՎ. Ռ. (1551):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 198:

Ծանոթ. Երկար որոնումները արդյունք չտվեցին,
 տապանաքարը հնավայրում չգտնվեց:

80. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարա-
 վային երեսին (նկ. 34).

ԿԱԶՄԵՅՕ Տ(Ա)Պ(Ա)ՆՍ Ի ԹՎԻՆ ՌՃԲ
 Հ(ԱՅՈՑ) (1653), | Վ(Ա)Ս(Ն) Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ
 ՈՂ(ՈՐ)ՍԻ ԱՍ(Ա)Յ(Է)Ք ԸԱՀՎԵՐԴԻ ՀՈԳ-
 (ՈՒՆ):

Կազմեց յօտոյնս Ի ՌՃԲ
 ՎԱՍՊՈՂԻ ԱՍՅՔՀԱՏ ՎԵՐԴԻ ՀՈԳՆ

81. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, երկու
 երկայնական երեսներին փորագրված է (նկ. 35).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒ ԳԵՂԵՆՆ
 ՆԵՆԿԻ, ՏԵՐՕՅԱՆԷՆՅ ՊՕՂՈՍԻ ՈՐԴԻ
 ՏԻՐԱՅՈՒ | ԲԱՂՏԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ
 (1809), ԴԵՔՏԵՍԲ Ա(1): || ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
 ՊՈՂՈՍԻ ՈՐԴԻ | ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ, ԹՎ-
 (ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809):

Ծանոթ. Ննկի Ննգի գյուղը ԼՂՀ Մարտունու
 շրջանում է:

82. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ Ի ԳՈՒԴԵՆՆ
 ՅԸԿԱԿՈՒԱ ԳՐԻԳՈՐԱՅ ... | Ա Տ(Է)Ր -
 ՄԵԺԼՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ, ԹՎ(ԻՆ) Է
 ՌՄԿԱ (1812):

Ծանոթ. ՅԸԿԱԿՈՒԱ = Հկակվեցի: Հկակում՝
 պատմական Գաթ գյուղն է, որը գտնվում է ներկայիս
 Հաղբուրթի շրջանում, Տաղ գյուղի մոտ:

83. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ Ի ԳԻԻՂ
 ՆԵՆԿԵՑԻ Տ(Է)Ր ՍԱՐԳՍԻՆ ԴՈՒՍՏՐ ՍՕ-
 ՆԵ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿ (1811):

84. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐԵԽԴԻԿԵՑԻ ՕՀԱՆԻ

ՈՐԴԻ ԴԱՄԱՔ ԱՎԱՔԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԱ
 (1812), ՓԵՏՐՎԱՐԻ ԻԷ (27):

Ծանոթ. ՏԵՐԵԽԴԻԿ-ը՝ Հաղբուրթի շրջանի
 Դախադիկ գյուղն է:

85. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ՍԱ ԵԱՅ, ՈՐ ԱՍԱՅ ԹԷ ՈՒՍԻ ԾՆԱԻ ԽԵ,
 ՈՒՐ Է ԹՎԱՔ: ՂԱՐ(Ա)ԲԱՂ ԾՆԱՅ ԵՒ
 ԳԻՐՔ ԹՎԱՔԱ: ՅԱՐՈՒԹԻՆ | ԷԻ Տ(Է)Ր
 ԵԹԷ ՅԱՐԵԱ ՏԵՍՈՂՔ ԾԻՐՍՊԻՍ ԱՄԷՔ Ո-
 ՂՈՐՍԵԱ Ի ՍՐԱ Է ԼՐԱՆԻ | ԵՐԵՍՈՒՆ Ա-
 ՄԵԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) 1848, Ի 20 ՄԱՐԴԻ:

86. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՂՎԱՍԱՐ ԱԲԱԳ | ԲԱ-
 ՀԱՆԱՅԻ ՏԵՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆՅ, | ՈՐ ՎԱ-
 ԲԵԱԼ ԶՊԱՇՏՕՆ ԲԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ
 ԶԱՄՍ 47, ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ Ի 1-Ն ՈՒԼԻՍԻ,
 1883 ԱՄԻ, Ի ՀԱՄԱԿԻ 73 ԱՄԱՅ:

Ծանոթ. Բաղդասար ավագ քահանա Տեր-Մար-
 կոսյանցը ծնվել է 1810թ., քահանա է ծեռնադրվել 1836
 թ. և մինչև իր մահը՝ 1883թ. քահանայագործել Գիրք
 գյուղի Սր. Պողոս-Պետրոս եկեղեցում: Նրա մասին
 1842, 1851, 1858, 1864, 1869 թթ. քաղմաթիվ հիշատա-
 կումներով փաստաթղթեր են պահպանվել ՀՀՊՊԿ ար-
 խիվում (Ֆ. 56, գ. 3558, թ. 1, գ. 2596, թ. 65, գ. 3758, թ. 1,
 գ. 4469, թ. 1, գ. 5519, թ. 1):

87. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նմանաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԻԱՄԻ ԵՐԵ ՄԱՐԿՈ-
 ՍԵԱՆՅ, ՈՐ ՎԱԽՃԱՆԵԱՅՅ ՀԱՐԻՐԻ Ա-
 ՄԱՅ, Ի | 26 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 1890 ԱՄԻ, Ի
 ԳԻԻՂՆ ԳԻՐՔ:

88. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ շինա-
 րարական արձանագրությունը.

ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՅԻՇԱ-
 ՏԱԿ ԳԻՐՔԵՑԻ ԵՐԻՑ ԵՂԵԱՐՅՆ ՊԵՏՐՈ-
 ՍԻ, ՊՕՂՈՍԻ ԵՒ ԲԱՂՎԱՍԱՐԻ ԳՐԻԳՈ-
 ՐԵԱՆ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆՅ ԵՒ ՄՕՐՆ ԻԻ-
 ԲԵԱՆՅ ԱԶԻԶԻՆ, ԹՎ. 1831:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 197:

Ծանոթ. Համաձայն 1839թ. գրված մի փաստաթղ-
 թի, Գիրքի եկեղեցին կառուցվել է 1832-1837 թթ. ընթաց-
 քում Բարվում բնակվող ծագումով գիրքեցիներ, հարա-
 զատ եղբայր-իշխաններ՝ Պողոս, Պետրոս և Բաղդասար
 Հովսեփյանների սեփական միջոցների հաշվին (ծախս-
 վել էր մինչև 5000 ռուբլի) և օծվել 1838թ. հուլիսի 23-ին
 Շամախու թեմի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպո-
 սի կողմից՝ Պողոս-Պետրոս Առաքյալների անունով
 (ՀՀՊՊԿԱ, Ֆ. 56, գ. 1, գ. 545, թ. 1-2.6): Կարծում ենք, ե-
 կեղեցին Սր. Աստվածածին անունով է կոչվել ավելի ուշ
 ժամանակներում, որևէ հիմնավոր վերանորոգման են-
 քարկվելուց հետո: 1902թ. օգոստոսի 11-ին օծվել է հիմ-
 նովին վերակառուցված եկեղեցին («Մշակ» 1902, №
 183, էջ 2):

89. ԱՂԵՅՈՒՐ, գտնվում է գյուղի հարավա-
 յին ծայրում: Կառուցված է սրբատաշ քարերով:
 Դակատին մի քարի վրա փորագրված է (նկ. 36).

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲՈՒՐՍ ԱՂԱ ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ
ՍՕՍԷՍ ՆԷՐՍԷՍԵԱՆՅ, | 1840 ԹՎ. Ի 1
ՍԵՔՏԵԱ:

ԶԱՐԿԱՐԱՆ

Բնության գեղատեսիլ ու ամենաշուշալ տեսա-
րաններով շրջապատված այս գյուղը գտնվում է
Մեծ Կովկասի հարավահայաց անտառածածկ
ստորոտին, շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ-արևելք,
Իսմայիլի-Շամախի մայրուղուց 0,5 կմ հյուսիս:
1861թ. Չարկարանն ուներ 119 տուն հայ բնակ-
չություն:⁷⁵ 1890-ին այն կազմում էր 163 տուն (1025
մարդ):⁷⁶ 1914թ. հունվարի 1-ին գյուղում բնակվում
էին 1558 հայեր:⁷⁷ 1918թ. Չարկարանը ենթարկվել
է ավերածության և թալանի: Նրա բնակիչները խու-
սափելով քիթջանցիների հարձակումներից (մոտա-
կա գյուղում է, ուր բնակվում են սյունի մահմեդա-
կաններ) ապաստանել են հարևան Բասխալ գյու-
ղում (շիա պարսիկներ են, ներկայումս՝ թրքախոս),
ուր մեկ ամիս գոյատևելուց հետո ի վերջո փրկվել
են Ամիրզովի (ծնունդով Գիրքեցի) զորքերի զախտ-
յամբ: Տարագրության ժամանակ զարկարանցի
հայերը, որոնք հասել էին մինչև Բաքու և Աշխա-
բադ, սովի ու հիվանդությունների պատճառով մեծ
կորուստներ են տվել: Խորհրդային կարգերի հաս-
տատումից հետո զարկարանցիների մնացորդները
վերստին համախմբվել են այրված հայրենի գյու-
ղում և շենագրել այն: 1986թ. Չարկարանն ուներ 8
տուն բնակչություն, որից 3-ը (5 շունչ) հայեր: 1988-
ից հայաթափ է:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են վեց
գերեզմանոցներ, եկեղեցի, սրբատեղեր և այլն:
Գյուղամիջի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներկա-
յումս խիստ ձևափոխված է: Այն տարիներ առաջ
օգտագործվել է որպես պահեստ (ավելացվել է
երկրորդ հարկը և այլն): Անփոփոխ մնում են չորս
պատերը մարդահասակ բարձրությամբ (ներքին
չափերը՝ 18.50X6.70մ):

Եկեղեցուց փոքր ինչ հարավ-արևմուտք մի
հաստաբուն չորացած ծառի բնի մոտ մի քանի քա-
րերով պատրաստված է սրբատեղի, ուր հավա-
տացյալները մոմ էին վառում:

Գյուղամիջի փողոցները և տների բակերը
ամբողջապես սալահատակ են:

Գյուղից 2 կմ արևմուտք, Թրջան տանող ճա-
նապարհի եզրին տարածվում է «Վարի Բաղի» կոչ-
ված միջնադարյան գերեզմանոցը: Այստեղ պահ-
պանվել են բազմաթիվ անտաշ, անարձանագիր
սալակերպ տապանաքարեր:

Նույնպիսի գերեզմանոց կա «Օհան բլուր»
(թափա) կոչված տեղում (գյուղից 2 կմ հեռու):
Գյուղամիջում են «Բուդաղանց հանգիստ» և «Ե-
րամի տանի տակի հանգիստ» կոչված տոհմական
գերեզմանոցները: Հիմնական ու գլխավոր գերեզ-

մանոցը գտնվում է գյուղից հարավ-արևմուտք, 1,5
կմ հեռու, ասֆալտապատ մայրուղու ձախ կողմում
(շրջկենտրոնի ուղղությամբ): Ներկայումս այս
հսկայածավալ մի քանի հազարի հասնող տապա-
նաքարերով ծածկված տեղանքը, հայտնի է «Էր-
զան հողի հանգիստ» անունով՝ պատված է անան-
ցանելի մացառներով ու ծառերով: Դրանց տակ
թաքնված շատ տապանաքարեր արձանագիր են
(թվագրվածներից մեզ հանդիպածները XIX դարից
էին): Գերեզմանոցի մի ծայրում մինչև 1988-ը թա-
ղումները շարունակվում էին:

Ըստ տեղական ավանդության՝ հին Չարկա-
րանը գտնվում էր Բիլիստան և Գյուրջևան գյուղե-
րի միջև, խոր ձորում՝ «Շաման» կոչված տեղում:
Ցայսօր այդտեղ ևս պահպանվում են գյուղատեղի
և գերեզմանոցի մնացորդները:

Չարկարանի հարավային ծայրում, ճանա-
պարհի եզրին տարածված գերեզմանոցում պա-
հանվել են շուրջ 30 արձանագիր տապանաքարեր:
Դրանցից թվագրվածները վերաբերում են XVIII-
XX դարերին:

90. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վերոհիշյալ գերեզմանո-
ցում, ուղղանկյունաձև, պահպանվում է շրջված
դիրքով (նկ. 37).

ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆԸՆ ԳԱՆԸԷՅԻ ԿԻՈՐԿ
...|...|...| ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԲ (1773):

91. ԳՅՈՒՂԱՄԻՋԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎՐԱ ԵՂԵՒ Է
այս արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՍՎԱՐՆ ...
ՈՐԴԻ, ՌՄԻԷ (1848):

Հրատ. Բաքիատարեանց, 184:

Ծանոթ. Եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականը
հայտնի չէ: Այն մեզ է հասել խիստ ձևափոխված: Չի
պահպանվել նաև վերահրատարակվող սույն արձա-
նագրությունը: Արխիվային փաստաթղթերում Չարկա-
րան գյուղում Սր. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի հիշ-
վում է դեռևս 1844 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, թ. 39): Հայտնի
է նաև, որ 1870 թ. եկեղեցու տանիքը գտնվում էր քա-
րաված վիճակում, և այն նորոգելու բոլորապետությունը
ստանալու նպատակով գրագրություն էր սկսվել (Ֆ. 56,
ց. 1, գ. 5419, թ. 9):

ԹՈՓԻՇԵՆ

Գտնվում է շրջկենտրոնից մոտ 14 կմ հարավ-
արևելք, բարձրադիր սարահարթի վրա: Գյուղի վե-
րաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ
հայտնի չեն: Իբրև հայաբնակ գյուղ բոլորիկ հիշ-
վում է 1806թ. վրացական ուղեգրություններում.
«... գնում են հայկական Թորոշեն գյուղը և իջևա-
նում այնտեղ»:⁷⁸ 1861թ. գյուղն ուներ 57, իսկ 1890-

75. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

76. Նույն տեղում:

77. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 125:

ին՝ 80 տուն (675 մարդ) հայ բնակչությունը:⁷⁹ 1914թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Թուփիշենը ուներ 1016 հայ բնակիչ:⁸⁰ Հարևան հայաբնակ գյուղերի օրինակով սա ևս մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919թթ.: 1985թ. գյուղում հայերը կազմում էին շուրջ 10 ընտանիք: Նրանք բռնագաղթվեցին 1988-ին:

Գյուղի հին թաղամասում կանգուն է Սր. Աստվածածին եկեղեցին: Այն ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Երկթեք ծածկի տակ առնված թաղակապ տանիքը ներքուստ պահում են երկու գույգ սրբատաշ բոլորածև սյուները: Ունի XIX դարի նմանատիպ բազմաթիվ այլ կառույցներին բնորոշ հիմնական բոլոր առանձնահատկությունները:

Կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ տեղական սպիտակ քարերով: Մուտքի անկյունաքարերը, սյուները, թաղակիր կամարները իրականացված են սրբատաշ քարերով: Եկեղեցու արտաքին չափերն են 9.74X14.18 մ.:

Հայտնի է, որ 1889թ. Թուփիշեն և հարևան Գանձակ գյուղերի բնակիչների միացյալ ուժերով երկու գյուղերի երեխաների համար Գանձակում հիմնվել է դպրոց (սրա արձանագրությունը տես Գանձակ գյուղի բաժնում):

Գյուղի մոտ պահպանվել են Հին Թուփիշենի ավերակները: Այդտեղ մինչև XIX դարի սկզբները բնակվում էին ներկայիս գյուղի բնակիչների նախնիները. «... Թուփիշենը հիմնադրվել է եղել Ավանաշինի հովտի արևմտեան-բերանում, օղի և ջրի վնասակարության պատճառով փոխադրված են բնակիչներն այժմեան տեղս: Բայց կիսաերեկեղեցին դեռ մնում է հին գիւղատեղում»:⁸¹

92. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավից բացվող միակ մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 38).

Յ(ԻՍՈՒ)ՄԻ Զ(ԲԻՍՏՈ)ՄԻ | Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱՉ
ՅԻՇԱՍԱԿ Ե Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱԾՆ-
(Ա)Յ| ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՇԻՆԵՑԱՍ| ԹՕԲԻ ԳԻԻ-
ՂԻ ԲՈՒՈՐ | ՀԱՍԱՐ(Ա)Կ ԺՈՂՈՎՈ(Ի)Ր-
ԴՆ, | ԹՎԻՆ ՓՐԿՉԻ 1851 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Թուփիշեն գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցու տանիքը երկու անգամ ենթարկվել է նորոգման: Աշխատանքների իրականացման թույլտվությունը

ստանալու ակնկալիքով երկու դեպքում էլ, այն է 1867թ. և 1896թ. Էջմիածնի Սինդիկ գրվել են համախոսական խնդրագրեր: Առաջին անգամ ցանկանում էին նորոգել տանիքը, ծածկերով այն նոր տախտակամածով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4981, ք. 3), իսկ երկրորդ անգամ մտադիր էին կրկին նորոգել տանիքը և այն ծածկել բիթերով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9213, ք. 1): Երկու դեպքում էլ հոգևոր իշխանություններից ստացել են վերանորոգումները կատարելու և դրանց համար համապատասխանաբար 450 և 300 ռուբլի ծախսերու թույլտվությունը:

ԿԱՐՍԱԽԱՆ (ԽՈՅԼԻ)

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 6-7 կմ հարավ-արևելք: Գյուղը 1861թ. ուներ 36, իսկ 1890թ. 47 տուն (230 մարդ) հայ բնակչություն:⁸² 1914թ. գյուղն ուներ 242 հայ բնակիչ:⁸³

Հիմնվույց գյուղ էր, սակայն XVII-XVIII դարերում ավերվել է և վերստին բնակեցվել ի հաշիվ 1832թ. Թեհրանի Լար գյուղից գաղթած հայերի,⁸⁴ բայց գյուղի անվանման 2-րդ՝ Խոյլի տարբերակը կարծել է տալիս, թե վերաբնակիչները խոյեցիներ էին:⁸⁵

Գյուղատեղի տարածքը ներկայումս հերկված է: Չեն պահպանվել ինչպես տնատեղերը, այնպես էլ Սր. Աստվածածին եկեղեցին: Խիտ անտառով ծածկված գերեզմանոցից ժամանակին հայտնաբերվել ու հրատարակվել է 4 տապանագիր:

93. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, 5 թիզ երկարությամբ և մեկ ու կես թիզ լայնությամբ, աջ երեսին քանդակված են 6 խաչեր և հակիրճ արձանագրությունը (նկարագրությունը՝ Մ. Բարխուտարյանցի):

ԹՎԻՆ ՀԲ. ՄԱԹԻ ՄԻՇ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 193:

Ծանոթ. Կարծում ենք, որ քվականի մեջ գրված բաց է բողել հարյուրավորը (եթե իհարկե ընթերցումը ճիշտ է):

94. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ ՓՈԽԵՑԱՒ Ի ԳՈՏԻՇԱՅՍ
Ի ԶՐԻՍՏՈՍ, ՈՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ, ԱՍՏՈՒԱԾ
ՈՂՈՐՄԻ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 193:

Ծանոթ. Գոտիշայս տեղանունը մեզ անծանոթ է: Թվում է, թե հրատարակիչը ճիշտ չէ վերծանել:

95. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, խոյածև, գլուխը կոտրված է: Վրան քանդակված են 2 մարդկանց պատկերներ, թուր և գավազան:

ԹՎ. ՈՒ (1171) ԱՄՐԻՆ ՓՐԽՈՒԼԻՆ;

Հրատ. Բարխուտարյանց, 193:

96. ԽԱՉԶԱՐ, կից է մի տապանաքարին, վրան միայն թվականը.

78. Պ. Ա. Չոբանյան, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, 1981, էջ 151:

79. Մ. Մմբատյանց, էջ 139:

80. "Каваказский Календарь на 1915г.", էջ 190:

81. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 195:

82. Մ. Մմբատյանց, էջ 139:

83. "Каваказский Календарь на 1915г.", էջ 109:

84. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 191:

85. «Մշակ», 1902, № 176, էջ 3:

ԹՎ. ՊԿԸ (1419):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 193:

ԿՈՒՋՈՒՆ

Մինչև 1918թ.՝ հայաբնակ գյուղ, ներկայումս՝ գյուղատեղ՝ շրջկենտրոնից 22 կմ հարավ-արևմուտք, Գիք գյուղից 2 կմ արևմուտք: 1861թ. ուներ 21, իսկ 1890-ին՝ 46 տուն (208 մարդ) հայ բնակչություն:⁸⁶ 1914 թ. ուներ 268 բնակիչ:⁸⁷ Գյուղատեղը ծածկվել է մացառներով ու ծառերով: Մրանից շուրջ 1,5 կմ հյուսիս, Թաղթասան կոչված բարձրադիր վայրում պահպանվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Տեղում պահպանվել են շուրջ 15 արձանագիր տապանաքարեր, որոնք վերաբերում են XVIII-XX դարի սկզբներին:

97. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, երկու ծայրերում քանդակված են խաչեր, միջնամասում երկտող արձանագրությունն է (նկ. 39).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ՂԱԶՂԱՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԿ (1711):

98. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ՝ նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿՈՒՋՈՒՆ ԿՈՂԻ ԲՆԱԿԻՉ ՊԱՂԻ ԱԲՐ(Ա)ՀԱՍԽԵԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԴ (1825):

ՂԱԼԱԿԱ

Այս գյուղը Շամախու Գարդման գավառի ամենամարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկն էր: զտնվում է շրջկենտրոնից 28 կմ հարավ-արևմուտք: Ըստ XIX-XX դարերի վիճակագրական տարբեր տվյալների, այն միշտ էլ իր բնակչության թվով գերազանցել է գավառի մյուս հայաբնակ գյուղերին, զիջելով միայն Մատրասային: 1861 թ. Ղալական ուներ 111 տուն հայ բնակչություն:⁸⁸ 1865թ. 170 տուն:⁸⁹ 1883-ին ուներ 1205 բնակիչ:⁹⁰ 1890 թ. 298 տուն (1591 մարդ):⁹¹ 1914թ. հունվարի 1-ին 2466 հայ բնակիչ:⁹² Գյուղը մեծ կորուստներ է տվել 1918 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, երբ թուրքական կանոնավոր զորքերը ներխուժել էին հայկական բնակավայրերը: Այդ իրավիճակում Ղալական նշանավորվեց իբրև կազմակերպված ինքնապաշտ-

պանության կենտրոն: Մեկօրյա հերոսամարտից հետո թուրքերին հաջողվել է մտնել գյուղ,

ուր բնակիչները մատնվել են փախուստի ու ցրվել զանազան վայրեր: Գյուղն ամբողջովին այրվել է:⁹³ Այդ անհավասար կռիվում զոհված անմեղ համագյուղացիների հիշատակը հավերժացնում է գյուղում կառուցված փոքրիկ հուշարձանը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հրաշքով փրկված ղալակեցիները վերստին համախմբվել են հայրենի գյուղում ու շենացրել այն: 1978 թ. Ղալական ուներ 731 բնակիչ:⁹⁴ 1984 թ. գյուղն ուներ 460 հայ (121 տուն) և 196 լեզգի բնակչություն:⁹⁵ Գյուղի ռուսաց միջնակարգ դպրոցում սովորում էին 135 հայ և 40 լեզգի երեխաներ:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են բազմաթիվ հնագիտական, պատմաճարտարապետական հուշարձաններ: Գյուղի հին թաղամասում կանգուն է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Վերջի-

նիս մասին ամենահին հիշատակությունը պատկանում է Դանիել արքեպիսկոպոսին: Մա նշում է, որ եկեղեցին 1865 թ. փայտածածկ էր և ուներ երեք քահանա:⁹⁶ Մինչև 1893 թ. եկեղեցու շենքը մնացել է անփոփոխ: Այդ մասին վկայում է Ս. Բարխուտարյանցը, նշելով. «Եկեղեցին Ս. Աստվածածին, ընդարձակ, ձեղուն փայտաշեն, որ ունի երկու քահանայ, ...»⁹⁷:

1893 թ. հոկտեմբերին Ղալակայում բռնկված հրդեհին զոհ են գնացել Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, դպրոցը և շուրջ 90 բնակելի տներ: Դեպքից

86. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:

87. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 142:

88. Մ. Մմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

89. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 319:

90. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 212:

91. Մրածամանակ նույն տեղում նշված է, որ գյուղը տալիս էր բրուտագործական հայտնի արտադրանք:

92. Մ. Մմբատեանց, նույն տեղում:

93. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 131:

94. ՀՀՊՊԿԱ, ք. 278, ց. 1, գ. 8, թերթ 46: Միայն այդ օրվա ընթացքում ղալակեցիները տվել են 60-ից ավելի զոհված ու վիրավոր:

95. «Աղբյուրներից Սովետական Հանրագիտարան» (աղբյուրներից), հատոր 3, Բաքու, 1979, էջ 14:

96. Ոստ գյուղի խորհրդի մատյանների:

97. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 319:

98. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 207:

հետո բարձրացի ու թիֆլիսեցի հայերի շրջանում կազմակերպված դրամական հանգանակության շնորհիվ վերաշինվեցին բազմաթիվ շենքեր, և որ կարևորն է՝ սկսեց կառուցվել նոր, այս անգամ արդեն ցայտ կանգուն եկեղեցին: Վերջինս եռանավ զմբեթավոր բազիլիկ է կառուցված համակ սրբատաշ գորշ գույնի բարերով: Ամենայն հավանականությամբ նոր եկեղեցին կառուցվել է հին փայտածածկ եկեղեցու տեղում:

Ղալակա գյուղի տարածքում խիստ արժեքավոր է հին գերեզմանոցը, որն զբաղեցնում է բավական ընդարձակ մակերես, միաժամանակ փաստելով այն իրողությունը, որ Ղալական հնում ևս մարդաշատ ու ծաղկուն գյուղ է եղել:

Այստեղ պահպանվել են շուրջ 2000 տապանաքար, որոնցից ավելի քան 400-ը արձանագիր է: Դրանցից հենրը XV-XVI դարերից են:

Գյուղի տարածքում պահպանվում են նաև Շինատեղ, Կեռվ, Ջմանա Խուր հնավայրերը: Վերջինիցս գտնված հնագիտական իրերը հազարամյակների պատմություն ունեն:

99. ԽԱՉԲԱՐ, կանգնեցված տապանաքարի արլ. ծայրում՝ երեսով դեպի արևմուտք. ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ ԹՎ. ԼԴ (585):

Հրատ. Բարխատարեանց, 209:

Ծանոթ. Եթե հրատարակիչը չի սխալվել ընդօրինակման մեջ, ապա կարծում ենք զրիչը քաջ է թողել հարյուրավորը, գուցեև հազարավորը նույնպես:

100. ԽԱՉԲԱՐ, նախորդի օրինակով. ԱՇ ՈՂՈՐՄԻ ՄԱԹՈՍԻՆ ԹՎ. Հ (621):

Հրատ. Բարխատարեանց, 209:

Ծանոթ. տես՝ նախորդ ծանոթագրությունը:

101. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, վրան քանդակված է նետ ու պղեղ և խաչ (նկ. 40). ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԾ (1501):

102. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, վերնամասը երկթեք հորինվածքով (նկ. 41).

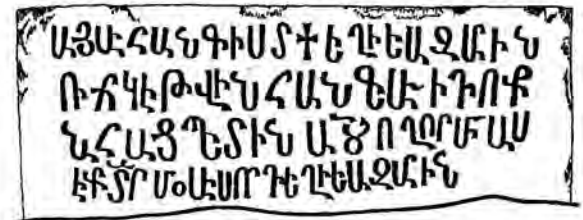
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԿԱԶՍԵԱԼ ԴԱՊԱՆ | ՈՐՊԵՍ ԵՏԵԱԼ Ի ՄԵՋ ԶՆՏԱՆ ՈՐ ԺԱՄՆ ՏԻՏՐ | ԳԱՏԱԴՆ Է ՀԱՐԿԱՅՆ ԶՆԱԶՆԱ ՏԻՊԻՐ ՂԱՅԱՐՍ Է ԱՆՊԻՏԱՆ ԾԱՌԱՊ, ԾՆՕՂ ՍՈՐԱ ՄՕՍԷՍ | Զ(Ա)Հ(Ա)ՆԱՆ, ԹՎ(Ի)Ն ՌԵ(Ի)ՃԵՆ ՎԱՆՃԱՆԵՅԱԻ ԿԵ(ՍԱ)ԻՐԷԻԵԱՆ:

Ծանոթ. հասկանալի չեն (թեև հստակ ընթերցվում է) ՏԻՏՐ ԳԱՏԱԴՆ քառերը: Թվականը՝ որոշ վերապահումով վերծանում ենք 1656:

103. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև (նկ. 42).

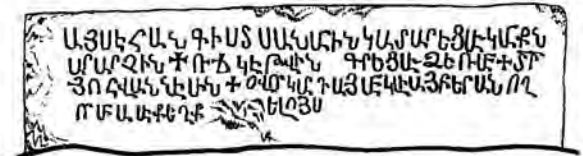
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԵՂԵԱԶԱՐԻՆ | ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ԴՈՔ | ՆԱՀԱՅ ՊԵՏԻՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ Տ(Է)Ր ՄՕՍԷՍ ՈՐԴԻ ԵՂԵԱԶԱՐԻՆ:

Ծանոթ. հասկանալի չէ «Ի ԴՈՔ ՆԱՀԱՅ ՊԵՏԻՆ» արտահայտությունը:

104. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ձգված, ուղղանկյունաձև (նկ. 43).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՆԱՄԻՆ, ԿԱՏԱՐԵՅԱԻ ԿԱՄԵՆ | ԱՐԱՐՉԻՆ ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ, ԳՐԵՅԱԻ ԶԵՌԱՄԲ Տ(Է)Ր | ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ ՄԵԿ ԼԻԱՅ ԲԵՐԱՆ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ ԵՂԵԼՈՅՍ:

105. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԶԱՐԳԱՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՎԱՌԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԱ (1822):

106. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ԲԱԼԱՄԻ ՏԵՐ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ, ՏԵՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆՑ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ 1892 Ա. 11 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 38 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ | ՏԵՍԱՆՈՂՔ ԱՅՍ ԱՆՇՈՒՆՉ ՏԱՊԱՐԱԿ ԵՂԻՑԻ ԶԵՋ ԷԼ ՅԱՅՏԻ ՕՐԻՆԱԿ, ՈՐ ԱՇԽԱՐՔԻՍ ՓԱՌՔԸ ՓՈՒՉ Է ԵՎԴԱՐՏԱԿ, ՄԻԱՅՆ ԲԱՐԻ ԳՈՐԾ, ԲԱՐԻ ԱՆՈՒՆ ԿՄԱՅ ԱՆՍԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿ:

107. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԷ ՏԵՐ ՆԷՐՄԷՍ ԲԱՀԱՆԱԻՆ ՏԵՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆՑԻՆ, ՎԱՆ. 1899 Թ. | ԱՄԱՅ 57 ՀԱՍԱԿԻ, ՕՎ ՏԵՐ ՀԱՅՐ ՄԵ-

Ուսման, Թոմասի մասին մեծագույն թանկարժեք գործընթացի շարունակումը Բարձրագույն դպրոցի ղեկավարի ղեկավարությամբ:

Ծանոթ. Ղալաֆյանի Հարություն Տեր-Գաբրիելյան Տեր-Գառնիկյանը ծնվել է 1842 թ.: 1860-68 թթ. սովորել է Շամախու հոգևոր դպրոցում: 1888 թ. Շամախու թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսից ձեռնադրվել է քահանա և վերանվանվել՝ Տեր Ներսես Տեր-Գաբրիելյան Տեր-Գառնիկյան: Քահանայադոժել է Ղալաֆյանի Սր. Աստվածածին եկեղեցում՝ 11 տարի: Մահացել է 1899 թ. (ՀՀՊՊԿԼ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8365, ք. 1, 4, 7):

108. ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ԿԱՌՈՒՑԱՒ ՏԱՃԱՐՄ ԱՅՍ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ԵՎ ՋԱՆԻԻԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՂԱԼԱԿ ԳԵՂՁ, ԻՍԿ ԾԵՓՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱԲԻՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՍԻՔԱՅԵԼԻ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ 1867:

Հրատ. Բարխատարեանց, 207:

Ծանոթ. Այս արձանագրությունը վերաբերում է գյուղի ներկայիս եկեղեցու տեղում եղած հին եկեղեցու կառուցմանը, որը այրվել էր 1893թ. հոկտեմբերի 8-ին բռնկված հրդեհի ժամանակ: Նշենք նաև, որ Ղալաֆյանը 1867 թ. շատ առաջ էլ եկեղեցի եղել է և այս արձանագրությունը հավանաբար փորագրվել է կատարված հիմնավոր նորոգումներից մեկի առթիվ: Արխիվային փաստաթղթերում միևնույն Սր. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի Ղալաֆյանը հիշվում է օրինակ 1824 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 3617, ք. 7): Հայրանի է նաև, որ 1858թ. եկեղեցին գտնվում էր քայքայված ու խախտված վիճակում և այդ առթիվ նախատեսվում էին վերանորոգման աշխատանքներ: 1862 թ. Շամախու կոնսիստորիան Էջմիածնի Սինդոն գեղարքեպիսկոպոսին հանձնարում է, որ Ղալաֆյանի եկեղեցու վնասված տեղերն ու բերությունները վերացված էին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1, 18):

109. Սր. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նվիրատվական արձանագրություն փորագրված այժմյան եկեղեցու հարավային պատին (նկ. 44).

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՂԱԼԱԿԱՅԵԱՎ ԳՐԻԳՈՐ ԲԱՐԴԱՆԵԱՆՑԻ ՀՈԳԻՈՅՆ, ՈՐ ՆՈՒԻՐԵՑ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԸՆԴՈՒԹԵԱՆ | ԵՒ ՋԳԵՍՏԻ 300 ԲՈՒՔԼԻ:

Ծանոթ. Արձանագրությունը փորագրվել է 1902 թ. կամ նրանից հետո, քանի որ նոր եկեղեցու կառուցումը, որ սկսվել էր 1899 թ. ու շարունակվել կարճամյակա ընդմիջումներով, ավարտվել էր 1902 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 8958, ք. 23): Նորաշեն եկեղեցին օծվել է 1903 թ. նոյեմբերի 3-ին («Նոր-Դար», 1903, № 195, էջ 1):

110. ԽԱՉԶԱՐ, Կեով գերեզմանոցում: ԹՎ. ՊՀ (1421):

Հրատ. Բարխատարեանց, 209:

111. ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ԶԱՐԱՄԻՆ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 29:

ՆՈՐԸՆԵՆ ԿԱՍԽՈՒԹԱԾԵՆ

Գյուղը անցյալում կոչվել է նաև Ենգիբենդ (թուրքերեն քարզանությամբ): Խորհրդային տարիներին այն վերանվանվել էր Կրմգի. Օկտյաբր (Կարմիր Հոկտեմբեր): Գտնվում է շրջկենտրոնից 18 կմ հարավ-արևմուտք, անտառներով շրջապատված արևմտահայաց սարավանդին: 1861 թ. գյուղն ուներ 70 տուն, իսկ 1890-ին 132 տուն (828 մարդ) հայ բնակչություն:⁹⁸ Նորշենի հայ բնակչությունը մեծ կորուստներ է տվել 1918 թվականին: 1984թ. գյուղում բնակվում էին շուրջ 30 տուն լեզգիներ և միայն երկու հայ ծերունիներ:

Գյուղամիջի Սր. Աստվածածին եկեղեցին այժմ գտնվում է հիմնավոր վիճակում: Եկեղեցատեղի շուրջ տարածվում է գերեզմանոցը: Այդտեղ տապանաքարերը (արձանագիրները՝ մոտ 180 հատ) վերաբերում են XIX-XX դարերին:

Գյուղից 1,5 կմ հարավ-արևմուտք անտառածածկ բլրի գագաթին գտնվում է Սր. Ծիլիպ ուխտատեղին: Տեղում պահպանվում են հիմնավոր եղեկեցին և կոթող-մահարձանը:

Նորշենի հյուսիսային կողմում տարածվում է մի հին գերեզմանոց, ուր պահպանված գերեզմանաքարերից Մ. Բարխատարյանցն ընդօրինակել է 4 արձանագրություն:

112. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԽՈՒԼԻՆ ԹՎ(ԻՆ) ՂԵ (648):

Հրատ. Բարխատարեանց, 200:

Ծանոթ. Թվականի մեջ հնարավոր է, որ գրչները բաց են թողել հարյուրավորը:

113. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆԻԿԱՐԻՆ ...:

Հրատ. Բարխատարեանց, 200:

Ծանոթ. Եղծված է թվականը:

114. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՐՈՒԹԻՒՆԻՍ ԹՎ. ՋԳ (1454):

Հրատ. Բարխատարեանց, 200:

115. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՋԱՆՈՒՆ ԹՎ. ՋԿԶ (1517):

Հրատ. Բարխատարեանց, 200:

Ծանոթ. Դժվար է որոշել, քե այս մի քանի վիճագրերը խաչքարի՞ վրա են եղել փորագրված թե՞ տապանաքարի:

ԸՈՒՔՈՒՐԶԻ

Շուրջուրչի գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 16 կմ հարավ-արևմուտք, Դավա-բաթան ձորի արևելյան կողմում, անտառներով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում: Մ. Բարխատարյանցը վկայում է, քե շուրջուրչեցիների նախնիները գաղթել են Արցախի Խաչեն գավառի Բալուջա, Դաշբուլաղ, Խանձր և Ղշաղ գյուղերից:⁹⁹ Եթե այս ճշմարիտ է,

98. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:

99. Մ. Բարխատարեանց, էջ 199:

իսկ դրա օգտին է խոսում գյուղի տարածքում հին հուշարձանների բացակայության հանգամանքը, ապա Շուքուրչին հիմնված պիտի լինի XVIII դարի վերջին կամ XIX դարի սկզբին: Գյուղը 1886թ. ուներ 24 տուն, 224 շունչ հայ բնակիչ:¹⁰⁰ 1912թ. այդ թիվը աճել էր ու հասել 54 տան, 335 մարդու:¹⁰¹ 1918թ. Գանձակի թուրքերի ղեկավարությամբ տեղի թուրքերը (հարևան գյուղերից) Շուքուրչին նախ ավերել են, ապա կատարել սպանություններ, գերեվարել՝ կանանց ու աղջիկներին:¹⁰² Գյուղի երկրորդ ու վերջնական ավերումը տեղի է ունեցել նույն թվի հունիսի վերջին, երբ օսմանյան կանոնավոր բանակը հասել էր Կարամարյամ-Ղարա-մարգան: Բնակիչների մեծ մասը կարողացել էր հապճեպ միանալ դեպի Շամախի նահանգող հայկական զորքին:¹⁰³ Մինչև 1950-ական թթ. Շուքուրչիում քիչ թվով հայեր էին բնակվում: Դրանից հետո գյուղը բնակեցվեց լեզգիներով:

Շուքուրչի գյուղում կիսավեր դրության մեջ պահպանվում է եկեղեցին ու գերեզմանոցը: Եկեղեցին կառուցվել է ծնունդով շուքուրչեցի՝ Շամախի քաղաքում վերաբնակված Հովհաննես և Պետրոս Զավադյան Խալաֆյանց եղբայրների սեփական միջոցներով 1862-1865 թթ.: Ներկայումս նրա հարավային կողմում քայքայված, բայց կանգուն վիճակում է եկեղեցին կառուցված եղբայրների մեկի՝ Պետրոսի տապանաքարը:

116. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ունի կոթողի ձև, քառանկիստ է, մի երեսին փորագրված է բազմատող ընդարձակ արձանագրությունը (նկ. 45).

ՄԵՆԻՍԻՆ ԾՆԱՐ ԵՒԱՆՆԱՐԷՆ ՍՇԱԿԻ
ԴԱՐՉԱՐ: | ԱՆԴՈՐՐՈՒԹԻՒՆ՝ | ԲԱՐԻ
ԳՈՐԾԻ ՈՒ ՍԵՐԻ | ՍԵՋ ՄԻԱՅՆ ԳՏԱՐ,
ԱՐԴ,ԼՈՐ ԹՈՂՆԵՍ ՓՈԻՇ-ՏԱՏԱՍԿՈՎ ԼԻ
ԱՅՍ | ԱՇԽԱՐԷ, ԲԱՐՈՒԹԻՒՆԶՅԱՆ ԺԼԱՍ
ՇԱՏԵՐԻՆ ՊԻՏ | ՍՏԻՊԵՆ ՍԱՂԹԵԼ ՀՈ-
ԳՈՅԴ | ԱՆԱՆՅ ՀԱՆԳԻՍՏ ՈՒ ԿԵԱՆԶ
ԽԱՂԱՂ: | ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՈՒԹՈՒՐԻՉԵՑԻ
ԼՈՒՍԱՀՈԳԻ ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՒԱԳԵԱՆ ԽԱ-
ԼԱՎԵԱՆՑԻ: ԾՆԱԻ Ի 1846 ԱՄԻ ԵՒ ՎԱՆ-
ՃԱՆԵՑԱԻ Ի 20ՅՈՒՆՈՒԱՐԻ 1888 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Պետրոս Զավադյանը ոչ միայն օժանդակել է եկեղեցու կառուցմանը, այլև միջոցներ է տրամադրել նրա հետագա վերանորոգումների համար: 1888թ. նաև նրա միջոցների հաշվին է իրականացվել եկեղեցու տանիքի նորոգումը: Իր մանկանից հետո գործը ավարտին է հասցրել եղբայրը՝ Հովհաննեսը (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6880, ք. 1, գ. 8379, ք. 1, «Արարատ» ամսագիր, 1888, օգոստոս, էջ 511):

100. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9287, ք. 9-10:

101. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 13: Տես նաև՝ ֆ. 56, ց. 1, գ. 11686, ք. 9:

102. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, ք. 46, 52:

103. Նշված գործը, ք. 45: Ա. Հ. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 230-231:

Գավառի հին ու նշանավոր գյուղերից մեկն է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ արևմուտք, զոգավոր անտառազուրկ սարահարթի վրա: 1861 թ. ուներ 105, իսկ 1890-ին՝ 62 տուն (420 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁰⁴ 1914թ. Ռուսաստանում 601 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁰⁵ Ռուսների հայությունը հարևան Վանքի և մոտակա այլ գյուղերի օրինակով մեծ կորուստներ է տվել 1918թ. ամռանը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գյուղի բնակչության չնչին մնացորդները, վերստին համախմբվելով հայրենի գյուղում, շենացրել են այն: Վերջին 2-3 տասնամյակներում գյուղի բնակչությունը համարվել է նաև զգալի թվով լեզգիներով ու ադրբեջանցիներով: Մինչև 1988-ի բռնազավթը գյուղի միայն մի փոքր մասն էին կազմում հայերը (շուրջ 25 տուն):

Ռուսները հարուստ է հայկական պատմա-նարտարապետական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն է Մբ. Աստվածածին եկեղեցին:

Սա ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Հարավային մուտքի ճակատակալ քարը կրում է 1872 թ. շինարարական արձանագրությունը:

Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում, բլրի բարձրության վրա տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց: Այդտեղ պահպանված արձանագիր գերեզմանաքարերից հմերը վերաբերում են XIX դարի սկզբներին (ավելի հներն անարձանագիր են): Տապանագրերի թիվը (մինչև XX դարի սկզբներին) անցնում է 150-ից:

Գյուղում ուշագրավ են բնակելի մի քանի հին տները: Դրանցից մի քանիսն ունեն շինարարական արձանագրություններ:

Ռուսներից ցած, հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմերում՝ միմյանցից 2-4 կիլոմետր հեռավորության վրա, խիտ մացառներով ու ծառերով ծածկված, մեղմաթեք հյուսիսահայաց լանջերին պահպանվել են մի քանի հին գյուղատեղեր իրենց գերեզմանոցներով: Դրանք հայտնի են՝ Մուրատ խան, Բեշ քյանդ, Շոր Ադրյուր, Ճոպորի (Ընկուզենյաց) անուններով:

117. ՏԱՊԱՆԱՎԻՐ Մուրատ-խան կոչված գյուղատեղի գերեզմանոցում.

104. Մ. Մմբատյան, էջ 139:

105. "Кавказский Календарь на 1915 г.", էջ 176:

ԹՎ(ԻՆ) Շ (1051):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

118. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ, նույն տեղից.

ԹՎ(ԻՆ) Ո (1151):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

119. ԹՎ(ԻՆ) Չ (1251):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

120. ԹՎ(ԻՆ)

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

121. ԹՎ(ԻՆ) ՊԱ (1352):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

122. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԳ (1474) ԳԱԼՍՏԵԱՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

123. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԴԱԴԴԻՆ ՀՈ-
ԳԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԼ (1481):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

124. ԳԼԽԱԿԱԼ ՄԵԾ ՔԱՐԻ ՎՐԱ՝ Բեշքյանդ
գյուղատեղի գերեզմանոցում.

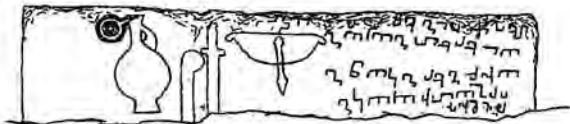
ԹՎ(ԻՆ) ՊՉԴ (1435), ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ
ՍԱՐԳԻՍ ԶԱՀԱՆԱՅԻՍ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

125. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հա-
րավային երեսին գլխավայր փորագրված է (նկ. 46).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԴ (1495), | ՈՐ ՇԱՏԻՊԱԿՆ |
ԱԽԲՆԵՐՆ ԿԱՅՆ|ԱԻ ԵՐԵՏ ՆԱՅԱՆ
ՄԵԴԶ ՈՒՆԵՐ ...:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202 (ընդօրինակել է
փոքր ինչ աղավաղված):

126. ԽԱՉԶԱՐԻ վրա՝ Շոր աղբյուր գյուղա-
տեղի գերեզմանոցում.

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆՈՒՆՋԱՐԻՍ, ԹՎ-
(ԻՆ) ՊԺԸ (1369):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

127. ԽԱՉԶԱՐԻ վրա.

ՍԱՌԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԱ (1452):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

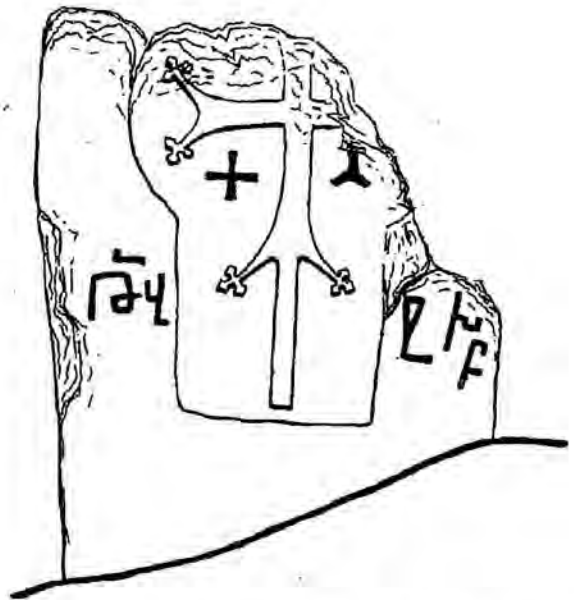
128. ԽԱՉԶԱՐԻ վրա.

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՀՈՒՄԻՍ, ԹՎ(ԻՆ)
ՋԽԷ (1498):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 22:

129. ԽԱՉԶԱՐ, վերնամասից ջարդված
(նկ.47).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԸ (1499):

130. ԽԱՉԶԱՐ գտնվում է Շղաթրի (Ընկու-
զենյաց) կոչվող գյուղատեղիի գերեզմանոցում.

ԿԱՆԳՆԵԱՅ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՍՏԵՓԱՆԻ
ԿՈՂԱԿԻՅՆ ԿՈՒԼՈՆ, ԹՎ. ՇԽԴ (1095):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

131. ԽԱՉԶԱՐ, նույն տեղում.

ՍՈՒԼԹԱՆ ...:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 203:

132.

ՆԻԿԱՆԼԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԱ (1499):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 203:

133.

ՈՒՄԻՏ ... ՋԽԱ (1499):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 203:

134. ՔԱՐԻ վրա

ԼՈՒՆ ՔԱՆԴԵՑ ՄԵՐ ԳԵՂԸ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 203:

135. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարա-
վային մուտքի բարավորին փորագրված շինարա-
րական արձանագրությունը (նկ. 48).

ՅԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ | ՌՈՒՇԱՆԱՇԵՆՈՒ
ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱ | ԵԳԵՂԵՑՈՒ 1872
ԱՄԻ:

Ծանոթ. Արխիվային տարբեր փաստաթղթերից
երևում է, որ Ռուշան գյուղում 1872 թ. առաջ էլ միևնույն
Սր. Աստվածածին անվամբ եղել է եկեղեցի: Կատար-
ված զանազան նորոգչական ու վերակառուցման աշ-
խատանքների վերաբերյալ պահպանվել են զգալի քվոլ
փաստաթղթեր (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4581, 3684,
5340):

136. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, երկհարկ, առաջին
հարկի մուտքերից մեկի բարավորին փորագրված

է կառուցման թվականը (1985-ին անբնակ էր) (նկ. 49).

1886 թիվ | ԸՍՏԵՓԱՆ | ՍԱՓԱՐՕՎ:

137. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է եկեղեցու հյուսիս-արևմտյան կողմում, տան տերն էր Մակիյան Գեմադին: Տան հարավային ճակատին, պատշգամբի ներսում փորագրված է շինության թվականը (նկ. 50).

ԿԱՌՈՒՑԱՒ ՏՈՒՆՍ Ի ՎԱՆԼՈՒՄՆ | ՅՈՎ-ՀԱՆՆԻՍԻ ՊՈՂՈՍԵԱՆՑ, 1896 ԱՄԻ:

ՎԱՆՔ (ՎԱՆՔԱՇԵՆ)

Գավառի հիմնավորը գյուղերից է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 20 կմ արևմուտք, Կոկիտն (Գյուլյա) գետի ձախ կողմի բարձրության վրա, ձորագրված, գետափից մոտ 4 կմ հեռու: 1850-ական թթ. գյուղն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն:¹⁰⁶ 1861թ. այն կազմել է 140, իսկ 1890-ին՝ 182 տուն (1015 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁰⁷ 1904 թ. հունվարի 1-ին Վանքաշենն ուներ 195 տուն՝ 1063 բնակիչ:¹⁰⁸ 1914թ. գյուղն ուներ 1131 հայ բնակիչ:¹⁰⁹ Հայտնի է, որ 1918 թվականին, թուրքերի ներխուժման ժամանակ գյուղն ուներ 1300 հայ բնակիչ:¹¹⁰ Նույն

թվականի ամռանը Վանքաշենը նշանավորվել է որպես կազմակերպված ինքնապաշտպանության կենտրոն: Այդտեղ հավաքվել են գավառի հայկական շուրջ 10 գյուղերի բնակիչները. «Հաւաքուածնէրի թիւը հասնում է 10-12 հազարի, որով կազմակերպում են ինքնապաշտպանութեան զօրքը: Դիմադրութիւնը լինում է օրհասական. արդէն շրջապատուած թուրք զօրքի և տեղական ամբոխի կողմից:

Դիմադրութիւնը տևում է չորս օր, որի ընթացքում հայերը միշտ յաղթող են լինում»:¹¹¹ Նույն թվականի օգոստոսին, երբ հարևան գյուղերի հայ բնակչությունը ցրվել էր իրենց տեղերը, թուրքերը նորից են հարձակվում Վանքաշենի վրա. «Օգոստոսի սկզբներում էր թուրք չաուշը գալիս է Վանք գիւղը հրամայում է բոլորին հաւաքուել եկեղեցու

բակը, յայտարարելով, որ կարևոր խօսելիք կայ յօգուտ գիւղացիներին: Գիւղի երիտասարդները վառ բանի հոտ են քաշում և ուզում են պատսպարուել անտառները, բայց մեծերը հակառակ են լինում (կասկածելով) առարկելով թէ դրանով կասկածի և կոտորածի առիթ կտան և այլն: Գիւղացիք չեն հաւատում չաուշին, բայց և այնպես հաւաքում են մեծ ու փոքր եկեղեցու բակը: Մի տեղ որից փախչելու ոչ մի հմար չկայ, երեք կողմը անդունդ է մի տեղ ունի, որի դեմն էլ չաուշի մարդիք են պահում: Մինչև այդ հաւաքուում է նախօրոք հրախիտուած զազանացած ամբոխը: Սկսում են իրենց դժոխային ծրագիրը: Նախ ջօկում են գիւղի եղած գեղեցիկ կին, աղջիկ և փոքրահասակ երեխաներին ու սկսում են կապտուել մնացողներին, որպես թէ տանում են Իւանովկայ գիւղը փաշի մոտ և հազիւ դուրս բերելով գիւղից սկսում են սոսկալի ու չտեսնուած զազանութիւնը տանջելով ու ծաղրելով կոտորում են բոլորին, շատ քչերին է յաջողում ազատուել այդ սպանդանոցից, որից յետոյ թալանում են ամբողջ գիւղը: Ազատուածներից շատերը մահանում են սովից: Նույն վիճակին են ենթարկում և միւս չգնացած գիւղերը (բայց ինչ-որ տեսել է Վանք գիւղը Աստուած հեռու տանի)»:¹¹² Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հրաշքով փրկված վանքաշենցիները վերստին համախմբվեցին հայրենի գյուղում: 1985թ. գյուղում բնակվում էին լեզգիներ, աղբրեջանցիներ և քիչ թվով հայեր (շուրջ 12 տուն): Վերջիններս հայրենի գյուղը հարկադրաբար լքեցին 1988-ի հայտնի բռնագաղթի օրերին:

Վանքաշենը հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղի հին թաղամասում, որը տարածվում է տեղանքի ամենաբարձր մասում, նկատվում են հիմնավեր Սր. Հովհաննես եկեղեցու մնացորդները:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան բարձրադիր ծայրում տարածվում է հին գերեզմանոցը, ուր թաղումները ցայսօր շարունակվում էին մինչև 1988-ի բռնագաղթը:

Վանքաշենից մույն ուղղությամբ 0,5 կմ հեռու, թեք անտառածածկ սարավանդին պահպանվում են ընդարձակ գյուղատեղի, հիմնավեր եկեղեցու և գերեզմանոցի մնացորդները: Հնավայրը հայտնի է Ավերակ Հին Վանք անվամբ:

Կարևոր են նաև Շաքլու կամ Շաքուլու գյուղատեղին իր գերեզմանոցով գյուղից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք և Կարմիր-Քերծ հնավայրը: Գյուղի տարածքում են գտնվում նաև Նահատակ սրբավայրն ու Ջիվանշիրապատ թաղաքատեղիի ավերակները:

Հնավայրերում պահպանված գերեզմանաքարերից նախկինում ընդօրինակվել ու հրատարակվել է 15 արձանագրություն: Դրանց մի զգալի մասը ներկայումս չի պահպանվել կամ անցել է հողի շերտի տակ: Տեղում մեր հետազոտության շնորհիվ հայտնաբերվեց ևս 10 նախկինում չհրատա-

106. Ս. Ջալալյանց, էջ 389:

107. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:

108. "Кавказский Календарь на 1907г.", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:

109. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 103:

110. ՀՀՊԳԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, քերթ 45:

111. ՀՀՊԳԱ, մույն տեղում:

112 Նույն տեղում:

րակված արձանագրություն (գյուղամիջի գերեզմանոցի ավելի քան 200 տապանագրերից, որոնք վերաբերում են XIX-XX դարին, ստորև ներկայացնում ենք միայն 2 առավել ուշագրավ տապանագրերը):

138. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում տարածված գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, հարավային և հյուսիսային լայնական երեսներին փորագրված է ընդարձակ արձանագրություն.

ԹՎԻՆ ՌՃԿԶ (1717) ԷՐ: | ԱՅՍ Է ՏԱ(ՊԱ)Ն ՍԵԼԻՍԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՍԵԼԶԻՍԻՆ | ԵՂԲԱՐ ՕՀԱՆԻՆ, ՍՕՐՆ ՆՈՐԱՅ ՍԱՐԵԱՆԻՆ | (Ս)ԱՀՆ, ՈՐ ԵԿԱՄ ՎԱ(Ն)ԶՆ ԵՍՐԱԶՍ ԿԱՊԱՏ | ՄԵՈԱՅ, ՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ, ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ ՀՈԳՈՅ | ԱՄԻ: || ԼԱԿԶԻՆ, ՈՐ ՎԵՐ ԿԱՅԱԲ ԶՕՈ ԵԼԱԲ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 206 (վրիպումներով):

Ծանոթ. Ըստ Մ. Բարխատարեանցի կողմից արված մեկնաբանության՝ տապանաքարը կերտվել է Մելիսի հիշատակին, որը. «մեռա մահտարածամ հիւանդությամբ: Բայց մեռնելուց առաջ յաղթեց երկրիս վերայ արշաւող Լեկզիններին, կապտուեց գերիներ (նարանք) և թողնելով մեռա այս քաջմ. ԶՈՈ ԷԼԱԲ նշանակում է յաղթուեց Լեկզին»:

139. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ| ... ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԿԷ (1718):

140. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, աչքի է ընկնում իր մեծ չափերով.

ԱՅՍ Է ՏԱՍԲԱՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ԻՇԽԱՆԻՆ | ԶԱԶԱԲԱՆ ՈՐԴԻՈՅ ԻԶԲԱՇԵԱՆ ՏՈՀՄԻՆ | ՈԳԵԼԻՑ ԶԱԲԱԿ ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ | ՊՄԱԿԵԱԼ ՅԱՐԶԱՅԵՆ ԱՍՊԵՏԻ ԽԱԶԻՆ, | ՈՐՈՅ ԶԱԶ ԱՆՈՒԱՆ ՅԻՇԱՍԱԿ ԲԱՐԻՆԻ ՍԵՐՏՍ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԱՆՍՈՒԱՅ ՊԱՀԻՆ | Վ(Ա)ԽՃԱՆԵԱԼ ԾԵՐՈՒՆԱԶԱՐԴ ՀԱՍԱԿԻՆ | Ի 13 ՄԵՊԴԵՄԵՐԻ 1859 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ:

141. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԱԲԱԼԵՐ ՌՈՒՍՏԱՍԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՑ, ՎԱՍԽՃ. 1860 ԱՄԻ:

142. ՍԲ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը (չի պահպանվել).

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՏԵՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ. ՌՄՀԵ (1826), ՂԱԲԱԼԱՅ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 203:

Ծանոթ. Մի աղբյուր վկայում է, թե եկեղեցին իր ծախսով Տեր Աբրահամ Գրիգորյանը կառուցել էր 1820թ. («Նոր-Դար», 1888, № 85, էջ 1): Ինչպես տեսնում ենք թվականի մեջ 6 տարվա տարբերություն կա: Հայտնի է, որ Վանքաշեն գյուղի եկեղեցին 1858 թ. նորոգության կարիք ուներ: 1862 թ. Շամախու հոգևոր իշխա-

նությունները Էջմիածնի Սինդոն գեղուցել են Սր. Հովհաննես եկեղեցու նորոգման աշխատանքների բարեհաջող ավարտի մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1, 18): 1875թ. եկեղեցին կրկին նորոգման կարիք ուներ: Այս անգամ հարկավոր էր նորոգել փռած փայտածածկ տանիքը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6558, ք. 1): Նույն թվին հոգևոր իշխանություններից ստացել են աշխատանքները սկսելու թույլտվությունը (նշված գործը, ք. 2): Վիճակը բարդացավ 1876թ. ապրիլի 2-ի երկրաշարժի հետևանքով, երբ խախտվեցին եկեղեցու դռները (Ֆ. 56, 1, գ. 7393, ք. 1): Միայն 1888թ. վանքաշենցիները կարողացան ավարտել եկեղեցու վերանորոգման մեծածավալ աշխատանքները: Նույն թվի նյութերի 6-ին այն օժել է Շամախու թեմական առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7393, ք. 5: «Նոր-Դար», 1888, № 205, էջ 2):

143. ԽԱԶԶԱՐ, Հին Վանքաշենի (ավերակ) գերեզմանոցում.

ԹՎԱԿԱՆ Ծ. (601):

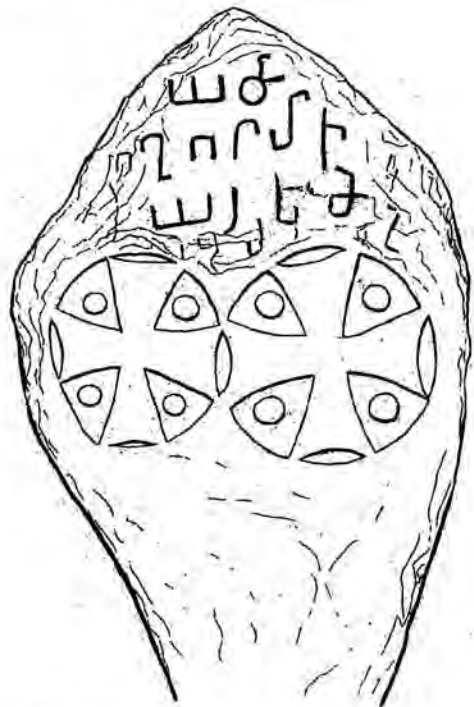
Հրատ. Բարխատարեանց, 204

Ծանոթ. կարծում ենք, գրիչը բաց է թողել հարյուրավորը:

144. ԽԱԶԶԱՐ, սրածայր ավարտվող վերնամասում 3 եղծված տողով (նկ. 51)

ԱՍՏՈՒԱՇ ՈՂՈՐՍԻ ԱՅ ԶԱՍԱԼ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 204:

145. ԽԱԶԶԱՐ.

ԸՍՊԸՆԴԻԱՐ ՄԼԶԱՐ, ՎԱԹԱՆԴ ԱՐ ԿԱՐՍՐԱԳԵԼ, ՄՍՋԱՐԱՅ ՈՐԴԻ, ԱՇ ՈՂՈՐՍԻ ...:

Հրատ. Բարխատարեանց, 204 (մրդար=կարվածատեր):

146. ԽԱԶԶԱՐ.

ԹՎ(Ի)Ն. Կ(611):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204:

Շանոթ. Եթե ընդօրինակման մեջ սխալ չկա, ապա մեր կարծիքով թվականի մեջ գրիչը բաց է թողել հարյուրավորը:

147. ԽԱՉԶԱՐ, արևմտահայաց երեսին մանր խազավոր գրությամբ (նկ. 52).

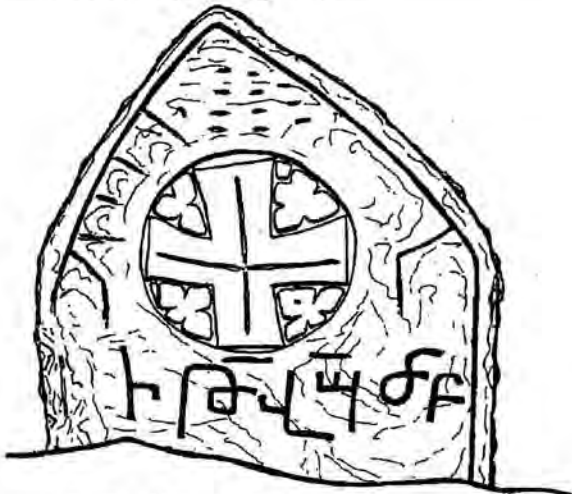
ԵՄ ԳԻԳՈՉ ՈՒ ԲԵԿԱՅ ԿԱ(Ն)՝ ԳՆԵՑԱԶ ԶԽԱՂՍ ԳԻԳԵՐԻ, ԹՎ(ԻՆ)Ս ՉԴԽԸ (1399) ԽԵՐ: Ա(ՍՏՈՒԱ)Տ ՈՂՈՐՍԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204 (ունի բազմաթիվ աղավաղումներ):

148. ԽԱՉԶԱՐ, շրջանագծի մեջ առնված հավասարաթև խաչի տակ փորագրված է միայն թվականը (նկ. 53).

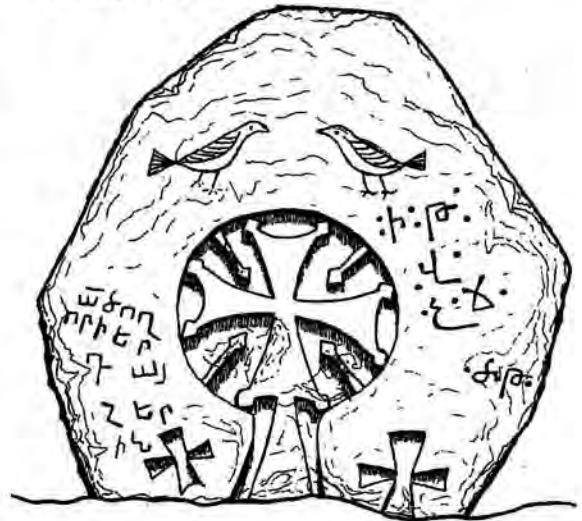
Ի ԹՎ(ԻՆ) ՊԾԲ (1403):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204 (բաց է թողել սկզբի Ի տառը):

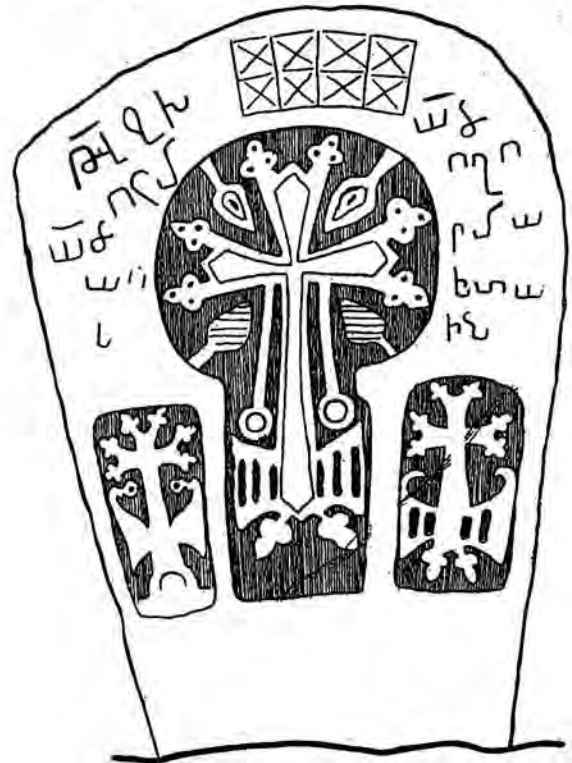
149. ԽԱՉԶԱՐ, արևմտահայաց երեսին՝ խաչի շուրջ (նկ. 54).

Ա(ՍՏՈՒԱ)Տ ՈՂՈՐ(Մ)Ի ԵՐԴԱՅՉԵՐԻ: Ի ԹՎ(ԻՆ) ՉԴԾԹ (1410):

150. ԽԱՉԶԱՐ (նկ. 55)

Ի ԹՎ(ԻՆ)ՋԽ (1491) Ա(ՍՏՈՒԱ)Տ ՈՂՈՐՍԱՏ ՈՂՈՐՍԱ Ե...ԻՆ:

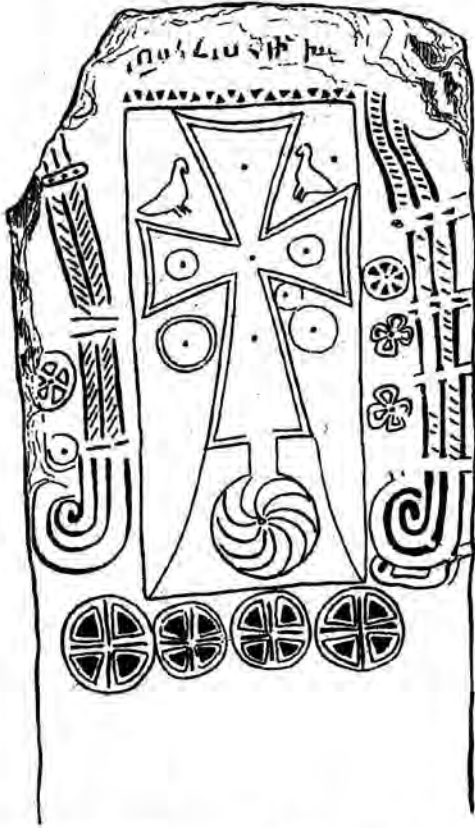
151. ԽԱՉԶԱՐ, կիսով չափ խրված հողի մեջ և քերված արևմտյան կողմի վրա (նկ. 56).

ԹՎ(ԻՆ)ՊԺԵ (1366):

152. ԽԱՉԶԱՐ, գեղաքանդակ, արևմտյան երեսին (նկ. 57).

ԴԱՐԱՆ(Ա)Ր, ԲՍՏԻ Ի ԹԵՍԵԽՅ (անհասկանալի - Ս.Կ.), Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՒ ՇԱՔԱՐԻՆ, ԲԱՆԴԻՉԱՅ ՆՈՐԱՅ ԶԱՄ:

153. ԽԱՉՔԱՐ, ճակատին մեկ եղծված տող. ԱՅ...ԼԱ...ԻՍ:

154. ԽԱՉՔԱՐ, ստորին մասում. ԹՎ(ԻՆ)ՋԴԵ (1546):

Վանք գյուղից 1,5-2 կմ հյուսիս, Շաքլու կամ Շաքլուլու գյուղատեղիի գերեզմանոցից Բարխուտայանցը հրատարակել է 3 արձանագրություն: Տեղում գտանք դրանցից միայն մեկը և մեկ ուրիշն էլ՝ նորահայտ:

155. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ վրա. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԸՌԸՆԴՈՒԽԻՆ, ՓՈԽԵՑԱԻ Ի Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս Ի ԹՎ. ՊԾԷ (1408): Հրատ. Բարխուտայանց, 205:

156. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ վրա. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱԼԱՀԴԱՏԻՆ ԹՎ. ՋԽԲ (1493): Հրատ. Բարխուտայանց, 205:

157. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ հարթ երեսին, ունի անկանոն եզրագիծ.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԽՈՆԴՇԱՅԻՆ, Ի ԹՎ(ԻՆ) ՊԾԸ (1409): Հրատ. Բարխուտայանց, 205:

158. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԻ ... ՇԻՆ:

Վանք գյուղի տարածքում Քոռ Աղբյուր կոչված գյուղատեղիի գերեզմանոցից Բարխուտայանցը ընդօրինակել է 5 արձանագրություն:

159. ԹՎ. Ճ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ: Հրատ. Բարխուտայանց, 205:

160. ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՄԵԼԻՔԻՆ ԹՎ. ՊԾԳ (1454): Հրատ. Բարխուտայանց, 205:

161. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՂԱՃԱՆԻՆ, ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ՆՄԱ, ԹՎԻՍ ՊԻԳ (1374): Հրատ. Բարխուտայանց, 205:

162. ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՀՐԱՄԱՆԻՆ: Հրատ. Բարխուտայանց, 205:

163. ԹՎ. ՌՃ (1651). ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆԱՊԱԹԻՆ: Հրատ. Բարխուտայանց, 206:

ՈՒՇՏԱԼ

Դալական գյուղից 3 կմ արևելք, գոգավոր սարահարթի վրա տարածվում է գավառի հիմնավորք ու մինչև 1988-ը հայաբնակ գյուղերից մեկը՝ Ուշտալը: Մա 1861թ. ուներ 60 տուն հայ բնակչությամբ: 1890-ին այն կազմում էր 139 տուն (1071 մարդ): 194 թ. ուներ 203 տուն՝ 1297 (754 արական, 543 իգական) բնակիչ: 1914 թ. հունվարի 1-ին գյուղն ուներ 1465 հայ բնակիչ: 1984թ. գյուղն ուներ 294 բնակիչ, որից 291-ը հայեր (125 արական, 166 իգական), մնացածը աղբյուրացիներ: 117

Գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Ուշտալի հարավային ծայրում, թեք լանջին տարածվում է ընդարձակ, հին գերեզմանոցը: Սրա մի կողմում թաղումները շարունակվում էին մինչև հայերի բռնազաղթը: Տեղում պահպանվել են բազմաթիվ տապանաքարեր, որոնց մեծ մասն ունի XIX-XX դարերին վերաբերող արձանագրություններ: Դրանց թիվն անցնում է 200-ից: Գերեզմանոցի հին մասում պահպանվում են մի քանի հնաժող տապանաքարեր (այդ թվում մեկ խոյաձև գերեզմանաքար), որոնցից մեկն ուներ XVIII դարի սկզբի արձանագրություն:

164. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 59). ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԳՈՒՆԱՋԱՐԻՆ, ՈՐ ՄԱՀՕՔՆ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ, ՌՃԿՁ (1717) ԹՎԻՆ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ, ԱՍԷՆ:

113. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

114. Նույն տեղում:

115. "Кавказский Календарь на 1907г", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:

116. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 193:

117. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

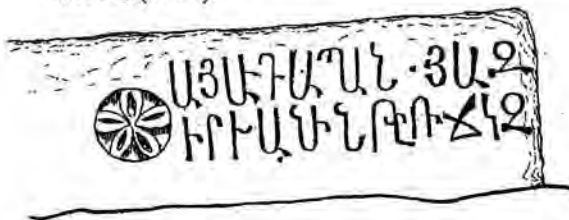
ՓԱԹԱԿԼՈՒ¹¹⁸

Մինչև 1918 թ.՝ հայաբնակ գյուղ, այնուհետև գյուղատեղ՝ շրջկենտրոնից 18 կմ հարավ, Գիրք գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևելք, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում: 1861 թ. ուներ 27, իսկ 1890 թ. 46 տուն (317 մարդ) հայ բնակչություն:¹¹⁹ 1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությանը Փաթակլուն ուներ 470 հայ բնակիչ:¹²⁰

Գյուղում գտնված պատմական հուշարձաններից Մր. Աստվածածին եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Գյուղատեղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում, բարձրադիր, խիտ անտառածածկ սարալանջին պահպանվում է երբեմնի գյուղի գերեզմանոցը: Այստեղ կա XVIII դարից մինչև 1918 թ. վերաբերող արձանագիր շուրջ 60 տապանաքար: Առավել հները անարձանագիր են:

165. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին միատող փորագրված է.
ՈՒՍԴԱ ՂԱՍՈՒՄԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

166. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, հարավային երեսին երկտող (նկ. 60).
ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ՅԱԶԼԻՐ ԽԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

ԶԱՎԱՐԴ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից շուրջ 24 կմ հարավ-արևելք, անտառազուրկ սարահարթի վրա: 1861 թ. ուներ 101, իսկ 1890-ին՝ 84 տուն (566 մարդ) հայ բնակիչ:¹²¹ 1904 թ. ուներ 84 տուն՝ 850 (400 արական, 450 իգական) հայ բնակիչ:¹²² 1914 թ. գյուղն ուներ 676 բնակիչ:¹²³ Բռնագաղթից առաջ

118. Ըստ գիրքեցի հայերի վկայության՝ գյուղի հին անունը եղել է Փեթակ: Այն բացատրվում է տեղում մեղվաբուծության շատ զարգացած լինելու հանգամանքով: Հետագայում այլազգիներից աղավաղվել ու դարձել է Փաթակլուն:

119. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

120. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 193:

121. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

122. "Кавказский Календарь на 1907г", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:

123. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 139:

գյուղում հայերը կազմում էին չնչին մասը՝ 6 տուն (1986 թ.):

Գյուղում վերակառուցված և ձևափոխված վիճակով գոյություն ունի Մր. Գևորգ եկեղեցին: Դրա հարավային մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված է շինարարական արձանագրությունը: Գերեզմանոցում պահպանվել են XVIII-XIX դարերին և XX դարի սկզբներին վերաբերող ավելի քան 150 արձանագիր տապանաքար: Գերեզմանոցի ծայրում կան նաև քիչ թվով նոր ժամանակների շիրմաքմբեր:

167. ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը ազուցված հարավային մուտքի ճակատում (նկ. 61).

ԳԱՌՈՒՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Գ(Ե)ԻՈՐԲ ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)ՑԻՍ Ի ԲԵՒԱՆԴ ԳԻՒՂԻ ՀԱՍԱՐԱԿ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ, 1846:

Ծանոթ. Ուշագրավ է, որ եկեղեցու մասին պահպանված երկու հիշատակություններում (*ՀՀՊՊԿԱ*, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 10 և գ. 5293, ք. 1), որ կան 1853 և 1868 թթ. վերաբերող տեղեկություններ, այն նշված է Մր. Աստվածածին անվամբ: Ենթադրելի է, որ անվանափոխությունը տեղի է ունեցել եկեղեցին հիմնադրող վերանորոգման ենթարկված լինելու պատճառով:

168. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, 3 երեսներին փորագրված է արձանագրություն (զխավորապես հարավային երեսին), իսկ վերնամասի հարթության վրա քանդակված է նետ ու աղեղ (նկ. 62).

ԱՅՍ ՀԱՆԳԱՍԻԿԷՉԱՆՇ ՄԷՏՐԱԿԻ ՍՕՍԷՍԷՆՅ:

Ծանոթ. Գրությունը և քանդակները բնորոշ են XVIII դարին: Մյուս երկու երեսների գրությունները բերի են պահպանված: ԿԷՉԱՆՇ-ն արդյո՞ք կիչանեցի ի մասուն ունի (գյուղ՝ ներկայիս Մարտակերտի շրջանում):

ԲԵՇԽՈՒՐԴ

Գտնվում է շրջկենտրոնից 28 կմ հարավ, մի խոր ձորի մեջ:

Գավառի մարդաշատ ու նշանավոր գյուղերից մեկն էր: Հայտնի է, որ 1861 թվականին գյուղն ուներ 115 տուն հայ բնակչություն, իսկ 1890-ին 170 տուն (917 մարդ):¹²⁴ 1904 թ. ուներ 173 տուն՝ 985 (525 արական, 460 իգական) հայ բնակիչ:¹²⁵ 1914 թ. Բեշխուրդն ուներ 1104 հայ բնակիչ:¹²⁶ 1918-19 թթ.

124. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

125. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 176:

126. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 140:

Քեշխուրդը ևս մեծ կորուստներ է տվել: 1984 թ. գյուղում բնակվում էին ընդամենը 9 տուն (միայն հայեր): Նրանք բոլորն էլ 1988-ին ենթարկվեցին բռնազաղթի:

Քեշխուրդում պահպանված ուշագրավ հուշարձաններից է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, կառուցված գյուղի հյուսիսային կողմում: Եկեղեցին

ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է ամուռաշ և սրբատաշ քարերով (վերջիններով՝ մուտքերը, անկյունաքարերը, սյուները և թաղակիր կամարները): Հիմնական առանձնահատկություններից է ուղղանկյունաձև լուծված ավազ խորանը: Ունի երկու մուտք արևմուտքից և հարավից: Վերջինիս բարավորին փորագրված է շինարարական արձանագրությունը:

Քեշխուրդի արևմտյան կողմում, արևելահայաց թեք լանջի վրա, տարածվում է գյուղի ընդարձակ գերեզմանոցը: Այդտեղ պահպանվել են հարյուրավոր ամուռաշ ու սրբատաշ գերեզմանաքարեր: Մեր գտած բոլոր արձանագիր տապանաքարերը վերաբերում էին XIX-XX դարերին: Դրանց թիվը անցնում է 350-ից:

Գյուղամիջում պահպանվում է նաև 1893 թ. կառուցված և ցայսօր անխափան գործող քարաշեն աղբյուրը:

Գյուղում կան բազմաթիվ ուշագրավ և ժողովրդական ճարտարապետության ուսումնասիրության առումով խիստ կարևոր կանգուն կամ արդեն կիսավեր բնակելի տներ (բոլորն էլ, առանց բացառության ներկայումս անօգտագործելի են և արագորեն շարունակվում են քայքայվել ու փլվել):

Դրանցից հները վերաբերում են XIX դարի կեսերին:

169. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 63). ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ/ԱԾՆԱ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Շ/ԻՆԵՑԻՆ ԲԵՇԵՈՒՐԻՂ |

ԳՈՒՂԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒ(ԹԻ)ԻՆՆ:

Վիմագրից ձախ, շրջանակից դուրս փորագրված է.

ԵՒ ՎԱ/ԲԶԸՆ Է/ 8040 | ՄԱՆԷԹ/:

Շրջանակի աջ կողմում փորագրված է.

Ի 1860 ԱՄԻ:

Շրջանակից դուրս, չորս անկյունների մոտ փորագրված է.

Յ(ԻՍՈՒ)Ս Ն(Ա)Զ(ՈՎԵՑԻ)| Թ(Ա)Զ(ԱԻՈՐ) ՀՐ(ԷԻՑ):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 196 (մանր վրիպումներով):

Ծանոթ. Ցայսօր կանգուն այս եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ Քեշխուրդ գյուղում գոյություն է ունեցել ավելի հին եկեղեցի, որը 1858 թ. գտնվում էր քայքայված ու խախտված վիճակում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 4): 1865 թ. թեմի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը գեկուցել է նոր եկեղեցու կառուցման ավարտի մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4183, ք. 3): Թեքի էր մնացել միայն տանիքը, որի ծածկը շինվեց 1867 թ.: Այդ թվին Շամախու հոգևոր իշխանությանն էր Սիմոնի գեկուցել են նոր եկեղեցու հիմնավոր կառուցման ավարտի մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 21): 1885թ. դրությամբ նախատեսվում էր կրկին եկեղեցու քայքայված տանիքը նորոգել, քիթեղապատել ու այդ նպատակի համար ծախսել մինչև 1000 ռուբլի (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7942, ք. 1): Նույն թվին հոգևոր իշխանությունները տվել են վերանորոգման աշխատանքները սկսելու թույլատրությունը:

170. ԱՂԲՅՈՒՐ, ճակատին քանդակված է խաչ, որի թևերի միջև և ստորին մասում՝ ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ փորագրված է (նկ. 64).

ՅՈՐԴՈՐՈՆՈԳ ԵԻԿԱՐԳԱԴՐՈՒ(ԹԵ-ԱՍ)Բ | ԾԻ(ԱԿԱՆ) Զ(Ա)Հ(ԱՆԱ) ԹԱ-ԴԷՈՍ|ՏԷՐ ՍԱՐԳԱՐԵԱՆՑ | ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՂԲԻՐՍ ԾԱԽԻԻԶՆ ԸՂԱԲԷԳ ՄԵՀՏԻ ԲԵԳ/ՈՂԼԻ ... 1893 ԱՄԻ :

Ծանոթ. Թաղեռս Հովհաննիսյան Տեր-Մարգարյանցը (կամ Միքայելյանցը) 1867-1872 թթ. սովորել է Շամախու թեմական դպրոցում: Քեշխուրդ գյուղի համար Շամախու Սբ. Աստվածածին մայր եկեղեցու բախանա է ձեռնադրվել 1886թ. հուլիսի 27-ին, 29 տարեկան հասակում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7969, ք. 3-4, 26): Հայտնի է, որ Թաղեռսը մինչ ձեռնադրությունը ապրում էր Բազմում և քաղկեան բարձր աշխատավարձով (ամսական 60ռ.) աշխատում մի հայտնի տպարանում, բայց ընդառաջ գնալով համալսարանի թախանձանքին հայրենի գյուղի համար ձեռնադրվում է քահանա («Նոր - Դար», 1886, N133, էջ3):

ԿՈՒՏԿԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ

Շրջանի ներկայիս տարածքը համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի Կապաղակ գավառի տարածքին: Այն զբաղեցնում է 1548 քառ. կմ մակերես և տարածվում է Մեծ Կովկասի հարավահայաց լանջերին ու հովիտներին: Մահմանակից է հարևան Վարդաշենի, Շաքիի, Աղդաշի, Գյոլչայի, Իսմայիլի, Դուբայի Դուսարի և Դաղստանի հանրապետությունից Ախտիի շրջաններին: Շրջանի տարածքում զգալի թիվ են կազմում XVIII դարում կործանափոխ եղած (մահմեդականացած) հայերի գյուղերը

(Վանդամ, Բում, Մեխուրավախ, Կուտկաշեն և այլն): Մինչև 1988-ի բռնագաղթը կային մաս մայրենի լեզուն կորցրած, սակայն արյան գնով հարազատ կրոնը պահած՝ այսպես կոչված քրքախոս-հայերի գյուղեր (Մուլթան-Նուխի, Միրզաբեկլու): Կարևոր էր մաս գլխավորապես ուտիախոս հայերով բնակեցված Նիժ գյուղը, որի բնակիչները ևս բռնագաղթվեցին 1988-89 թթ.: Շրջանի ներկայիս տարածքում մինչև 1918 թ. հայաբնակ էին 12 գյուղեր, Գիրդաղյուլ, Չանադրուլաղ, Ամուրավան, Բլեղշեն, Բեկլար քյանդ, Միրթենգիջա, Թուսիկ, Ծիրիկ, Մուլթան-Նուխի, Ջուրու, Միրզաբեկլու, Նիժ: Դրանց մի մասը ներկայումս վեր է ածվել գյուղատեղերի, իսկ մյուս մասն էլ աղբրեջանաբնակ է կամ լեզգիաբնակ: Մինչև 1988-ը քիչ թվով հայեր բնակվում էին Մուլթան-Նուխի, Ամուր-ավան, Միրզաբեկլու և որ գլխավորն է Նիժ գյուղերում (դրանցից ոչ մեկում չկար հայկական դպրոց կամ բաժին):

Պատմական հուշարձաններից մեծաթեք են՝ Կապաղակ քաղաքատեղին, Նիժ, Մուլթան-Նուխի գյուղերի եկեղեցիները, Վանքասարի եկեղեցին, Ամուրավանի խաչքարերով հարուստ գերեզմանոցները և այլն:

Շրջանի ներկայիս տարածքից մախկինում արձանագրություններ հավաքել ու հրատարակել է միայն Մ. Բարխուտարեանցը (թվով 21 միավոր): Ցավոք դրանցից մեզ հաջողվել է վերագտնել ու ստուգել միայն 2 արձանագրություն: Մնացածները կամ կորած են և կամ վրիպել են մեր տեսադաշտից: Դրանցից զատ տեղում կատարված աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են ևս 62 արձանագրություն, որով և ներկայացվող ընդհանուր հավաքածուն կազմում է 83 արձանագրություն:

ԱՄՈՒՐԱՎԱՆ

Գավառի հին ու նշանավոր հայկական գյուղերից մեկն էր: զանվում է շրջկենտրոնից 25 կմ հարավ-արևելք, Կուկխոն (Գյուլչայ) գետի աջ կողմում, բարձրադիր սարահարթի ծայրում, ձորագրվախին: 1914 թ. ուներ 1174 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹²⁷ 1918 թ. երկրամասի բազմաթիվ այլ հայաբնակ գյուղերի շարքում մեծ կորուստներ տվեց մաս Ամուրավանը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ի տարբերություն հարևան Բլեղշեն, Բեկլարքյանդ, Չանադրուլաղ, Միրթենգիջա, Ծիրիկ և Թուսիկ գյուղերի՝ Ամուրավանում վերահաստատվեցին կոտորածներից հրաշքով փրկված համագյուղացիները և մասամբ շենացրին այն: 1985 թ. հայերը կազմում էին գյուղի բնակչության մի փոքր մասը՝ շուրջ 10 ընտանիք:

Ամուրավանը հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն է 1891 թ. նորոգված Սբ. Ամենփրկիչ եկեղեցին: Մա ունի երկու մուտք՝ արևմուտքից և հարավից: Վերջինիս

բարավորին պահպանվում է շինարարական արձանագրությունը:

Գյուղի հարավային ծայրում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվում են XVIII-XX դարերին վերաբերող շուրջ 200 արձանագիր տապանաքարեր: Գյուղից 3-4 կմ հյուսիս-արևելք, Կուկխոն գետի աջ կողմում, լայնա տարած հարթավայրում, որը ներկայումս ծածկը-

ված է խիտ անտառով ու դժվարանցանելի մացառով, տարածված են ընդարձակ գյուղատեղի ավերակները: Հնավայրը հայտնի է «Պառավի բաղ» անվամբ: Առավել ուշագրավ է գյուղատեղի գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են բազմաթիվ խաչքարեր ու տապանաքարեր (մի մասն՝ արձանագիր):

Գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, խիտ անտառի մեջ, հիմնավեր եկեղեցու շուրջ տարածվում է մեկ այլ հին գերեզմանոց, որ ևս պահպանվել են շատ խաչքարեր ու տապանաքարեր: Այս հնավայրն էլ հայտնի է «Ուզուխի գերեզմանոց» անվամբ:

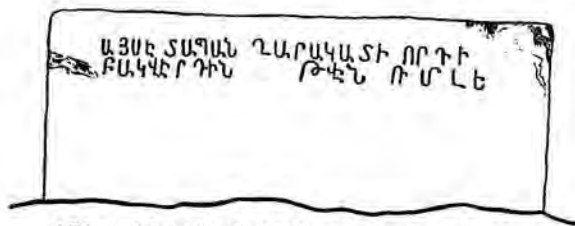
171. ՍԲ. ԱՄԵՆՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի կիսաշրջանաձև եզրագծով բարավորին քառատող կամարաձև փորագրված է (նկ. 65). ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՄԵՆՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՐԴԵԱՄԲԵՆ ԵԿԵՂԵՑԱՎԱՆԵՎ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹԵ(Ա)Ն ԱՄՈՒՐԱՎԱՆՈՒ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԶԱՀԱՆԱՅԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵ(Ա)ՆՑ, 1891 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Ամուրավանում դեռևս 1850 թ. հիշվում է Սբ. Գևորգ անվամբ եկեղեցի (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2649, թ. 1): 1888-1889 թթ. գյուղում Սբ. Գևորգյան անվամբ հիշվում է 1883 թ. բացված եկեղեցական-ծխական դպրոցը (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 72, թ. 3: Ֆ. 27, ց. 1, գ. 35, թ. 14): Սրանից հետևում է, որ այդ ժամանակ եկեղեցին ևս դեռևս կոչվում էր Սբ. Գևորգ: 1986թ. դրությամբ դեռևս կանգուն եկեղեցու սույն արձանագրությունից պարզվում է, որ այն 1891 թ. ենթարկվելով հիմնավոր նորոգության միաժամանակ վերստին օծվել է և վերանվանվել Սբ. Ամենփրկիչ:

172. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, (գյուղի գերեզմանոցում) ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 66).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱԿԱՏԻ ՈՐԴԻԲԱԿՎԵՐՏԻՆ, ԹՎԻՆ ՈՍԼԵ (1786):

¹²⁷ "Кавказский Календарь на 1915г", т. 88:

172ա. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, նախորդի մոտ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՉԱՆԵՍԻ | ՈՐԴԻ ՀԱՅ ԲԱՊԵՏԻՆ, ԹՎԻՆ ՈՄԾԲ (1803):

173. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՉԱՆԵՍԻ | ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ՕՎ ՈՐ | ԿԱԹԱ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԻ, ԹՎԻՆ ԴՄԾԸ (1809):

174. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ Պառավի բաղի գերեզմանոցում.

ՀԱՆԳԻՍ ՈՒՍՏԱ ՍՈՒԲԱՏԻՆ, ԹՎ. ՉԱ (1252):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

175. Նույն տեղում.

ԹՎ. ՊԵ (1356) ՍՈՒԼԹԱՆ ՇԱՀ:

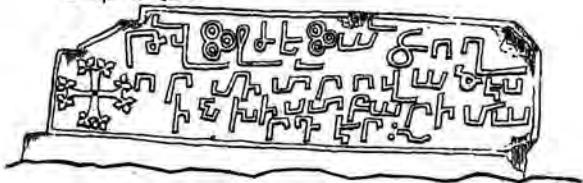
Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

176. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԳՈՒԲԱԹԻՍ ԹՎ. ՀԱՅՈՑ Ջ(1451):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

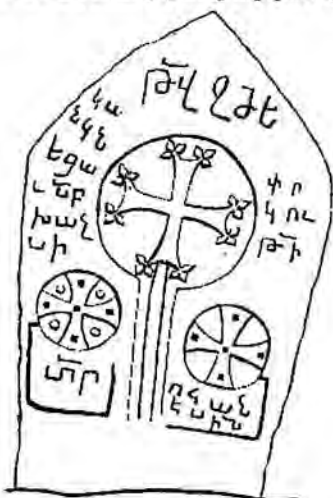
177. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին ուռուցիկ տառերով քառատող փորագրված է (նկ. 67).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԵ (1466): Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ Տ(Ե)Ր ՈՎԱՆԵՍԻՆ, ԽԻՍ ՔԱՐԻ ՍԱՂԴ ԷՐ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215 (միանգամայն անսխալ):

178. ԽԱՉԶԱՐ, կանգնեցված է նախորդ տա-

պանաքարի արևելյան կողմում՝ երեսով դեպի արևմուտք, միևնույն համագույնի հիշատակին (նկ. 68).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԵ (1466) | (ԿԱ)ՆԳՆ/ԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ | ԽԱՉԱՍ Ի | ՓՐԿՈՒԹԻ(ԻՆ) | Տ(Ե)Ր ՈՂԱՆԵՍԻՆ:

179. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին ուռուցիկ տառերով քառատող փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ... Գ: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՈՂՈՐՄԻ ... ԱՋԱ... | ԽԻՍ ՔԱՐԻ ՍԱՂԴ ԷՐ:

Ծանոթ. № 177 արձանագրությունը կրող տապանաքարի օրինակով այս տապանաքարը ես իր արևելյան ծայրում ունի մոտավորապես նույն բովանդակությունը պայտուհաձև արձանագրության՝ խաչքար:

180. ԽԱՉԶԱՐ, կից է նախորդ տապանաքարին արևելյան կողմից՝ երեսով դեպի արևմուտք (նկ. 69).

ԹՎ(ԻՆ) Ջ... Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ... ԱՋԱ...:

Ծանոթ. Ինչպես տապանաքարի, այնպես էլ խաչքարի արձանագրություններում եղծված է և քվականի, և անձնանվան մասը: Իրար լրացնող արձանագրություններից պարզ է միայն քվականի հարյուրավորն ու միավորը, այն է՝ Ջ և Գ տառերը: Հետաքար անկախ տասնավորի ինչ լինելուց արձանագրությունները կարելի է քվագրել XV դարի երկրորդ կեսից մինչև XVI դարի առաջին կեսը:

181. ԽԱՉԶԱՐ, արևմտահայաց երեսին փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԵ (1496) ... ԱՋԿԱՐ:

182. ԽԱՉԶԱՐ, նույն կերպ (նկ. 70). ԹՎ(ԻՆ) ՈՒՋ (1587) | ՀԱԻՎԱՅԻՆ:

183. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻ (1491) ՊՍԼԱՅ:

184. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԱ (1492) ՆԿՈՂԻՆ:

185. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով.

(Հ)ԱՅՈՑ ԹՎ(ԻՆ) Զ (1451) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՅՂՈՒԲԱԹԻՍ:

Ծանոթ. Թվում է, թե սա Մ. Բարխուդարյանից հրատարակած և մեր վերահրատարակած № 176 արձանագրությունն է (համեմատիր):

186. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երեսին փորագրված է (նկ. 71).

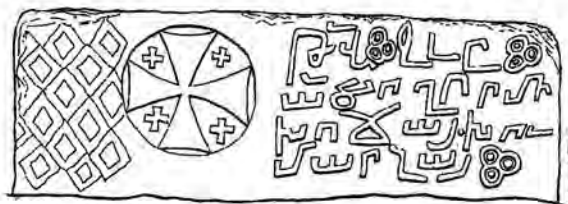
ԹՎ(ԻՆ) ԶԾԴ (1505) ԱԶԻԶ:

187. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՅՈՎԱՆԷՍ՝ Ս(Ա)Ր (ԿԱՎԱ)Գ(ԻՆ), ԹՎ(ԻՆ) ՈՂ (1555):

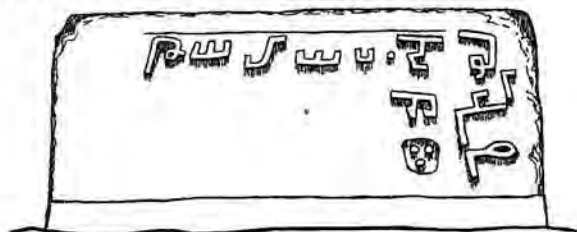
188. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 72).

ԹՎ(ԻՆ) ԶԼԸ (1489) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ |

Խ(Ո)ՃԱՅ ԽՈՒՍԱՐՇԱՅ:

189. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 73).

ԹՎ(ԻՆ) ԶԽԲ (1493): ԹԱՍԱՍ:

190. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 74).

ԹՎ(ԻՆ) ԶԾԵ (1506) ԲԱՃԱՆ:

191. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 75).

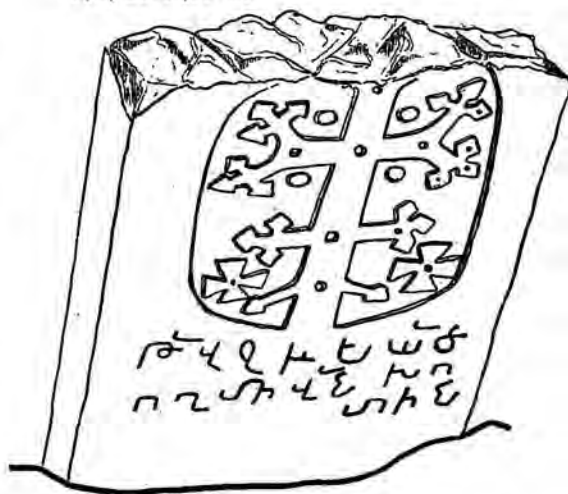
Ի ԹՎ(ԻՆ) ՈՇԳ (1604) | Տ(Է)Ր ՄՏԵ՛ ՓԱՆՈՍ:

Ծանոթ. Թվականի մեջ տասնավորը՝ Ծ-ն խիստ հոդմնահարված է և ներկայացնում ենք որոշ վերապահումով: «Ուզուխ» կոչված գերեզմանոցում գտանք միայն մեկ արձանագրություն: Նույն հնավայրից Բարխուդարյանը ժամանակին հավաքել ու հրատարակել է 7 արձանագրություն:

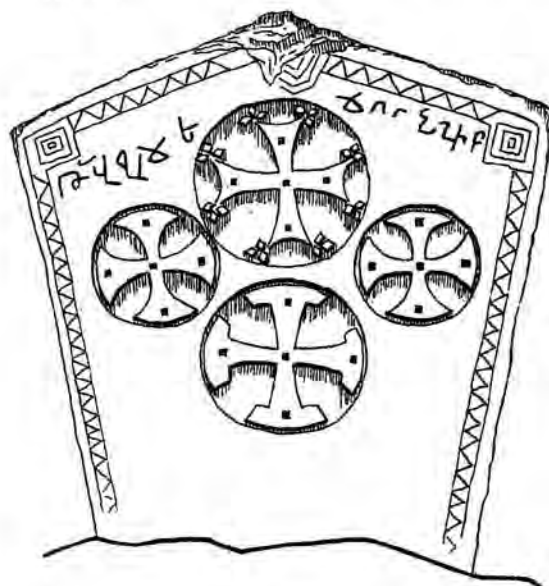
192. ԽԱՉԶԱՐ (նկ. 76).

ԹՎ(ԻՆ) ԶԸ (1459): Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐ)ՄԻ Վ(Ա)ՆԽՈՍԻՆ:

193. ԽԱՉԶԱՐ, սրածայր (երկրեք) վերնամասի տակ և ստորին խաչաքների երկու կողմերում (նկ. 77).

ԹՎ(ԻՆ) ԶԽԳ (1494) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ...:

194. ԽԱՉԶԱՐ, վրան քանդակված են հավասարաթև չորս խաչեր, վերնամասի ամբողջ երկարությամբ ձգվում է միատող հակիրճ արձանագրությունը (նկ. 78, 78ա, 78բ)։

ԹՎ(ԻՆ) ՋԱՃԵ (1556), ՃՈՒՆՇԻԲ։

195. ԹՎ. ՃԻ (671) ՍՈՏՈՒՄԱԿ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

Ծանոթ. *Եթե վերծանությունը ճիշտ է, ապա գրիչը ակնհայտ կերպով քաց է թողել հազարավորը՝ Ուն։*

196. ԹՎ. Մ (751) ԲԱՅՈՒՄ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

Ծանոթ. *մեր հավաքած նյութի ուսումնասիրությունը մեզ ենթադրել է տալիս, թե Մ. Բարխուտարեանցի ընդօրինակություններում պարզապես գրիչներն են քաց թողել հազարավորները (եթե հրատարակման մեջ սխալ չկա), որն էլ պատճառ է դարձել դրանց թվագրությունները VII-VIII դարեր հասցնելու համար։*

197. ԹՎ. ՇԻԲ (1073) ՋՈՆՏԱՐ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

198. ԹՎ. ՉԽ (1291) ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ԽՈՏԲԱՇԽԻ ՀՈԳՈՒՆ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

199. ԹՎ. Ջ (1451) ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ԱՍԼԱՆԻՆ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

200. ԱՐՏԱՇԻՐ ՋՈՒՇԵՐԻ ՈՐԴԻ ԹՎ. ՋԼԲ. (1483)։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

201. ԹՎ. ՋԿԱ (1512), ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ՃՈՒՄՆՇԻՐԻ ՀՈԳՈՒՆ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

Ի դեպ «Նոր-Դար» օրաթերթի թղթակից՝ Սյունեցին անձամբ լինելով Ամուրավանդում և նրա շրջակայքում, գիել է, որ «խմհատ» անունով տեղում, որն ընկնում էր Ամուրավանդի հյուսիս, պահպանվում էին պարիսպների, աշտարակների, գերեզմանների ավերակներ, իսկ «Ղայաբաշի» կոչված տեղում, որն էլ նույն հնավայրի մի մասն էր, կար նաև եկեղեցի. «... կայ մի եկեղեցի, որի քարերի վերայ արձանագրություններ կան։ Այդ արձանագրությունները հայերեն չեն, այլ նմանում է արաբերենի և քրդերենի, իսկ ճակատին նկարում են խաչեր և մի քանի հայոց տառեր Հ. Ա. Ե. և այլն։ ...այստեղի մի քարի վերայ կարդացի հետևյալ գրությունը հայերեն ...» («Նոր-Դար», 1887, № 86, էջ 2)

202. ԱՅՍ ԳԵՐԵՉԱՄԱՆՈՑԻ ԸՆՏԱՆԻՋՈՒՄ ՕՐԱԿԱՆ ԱՂ Է ԳՆԱՅԵԼ 20 ԳՐՎԱՆՔԱՅ ԵՎ ՏԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐՆ ԵՆ 210-Ը, ՈՐԻ ՄԷՋ ՏԻՐԵԼ Է ՄԷՐ ԵՎ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ։

Ծանոթ. *Խիստ կասկածում ենք մի այսպիսի թվանշանություն արձանագրության գոյության վրա։*

Թվում է, թե պրն. Սյունեցին ժողովրդական ասույթը վիճաբորի տեղ է ընդունել։

ԲԼԵՂՇԵՆ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, այնուհետև գյուղատեղի շրջկենտրոնից շուրջ 24 կմ հարավ-արևելք, Ամուրավանդից 3 կմ հյուսիս։ 1888 թ. գյուղում ուներ 42 տուն (301 մարդ) հայ բնակչություն։¹²⁸ 1914թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղում բնակվում էին 265 հայեր։¹²⁹ 1918-19 թթ. Բլեղշենի բնակչությունը ամբողջապես զոհ է գնացել երկրամաս ներխուժած թուրք ջարդարարների կազմակերպած կոտորածներին։ Ներկայումս անբնակ գյուղի տարածքը հերկված է։ Բազմաթիվ տների և Սր. Միմաս եկեղեցու հետքերն անգամ չեն երևում։ Գյուղատեղի մի տեսարանավոր ծայրում պահպանվում է միայն գերեզմանոցը, ուր մնացած բազմաթիվ տապանաքարերից շուրջ 30 արձանագրվածները՝ բոլորն էլ վերաբերում էին XIX-XX դարերին։

203. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԿԱՅ ԱՍՏ ԲԼԵՂՇԻ ՀԱՅ-ՐԱՊԵՏՆ ՏԷՐ ՄԱՐԳԻՍԵԱՆ, լՈՐ ՎԱՍԾԱՆ ԸՆԿԱԼԱԻ ԱՌ ՀԱՅՐ 1857 ԱՄԻ։

204. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ԲԼԵՂՇԻ | ՄԱՐԳԱՐԱ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ ՏԷՐ | ՄԱՐԳԻՍԵԱՆ, ՈՎ ՈՔ ՀԱՆԴԻՊԻ | ԽՆԴԻԷ ԱՍԵԼ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ 1860 ԱՄԻ։

205. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ԱՍՓՈՓԵԱԼ Է ԲԼԵՂՇԻ ԳՐԻԳՈՐՆ ԴԱՀՐԱՄԱՆԻԱՆ ՕՀԱՆԵԱՆՑ, 1872 ԱՄԻ։

206. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻ ՀԱՆԳՉԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, լՈՐԸ ՎԱՍԾԱՆՎԵՅԱԻ 1874 | ԱՄԻ 15 ՍԵՊՏ. Ի Գ(ԻՐՆ) ԲԼԵՂ։

207. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԻԼԻՂՇԻ ՏԷՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԴԱՎԻԹԵԱՆՑ, ՇՆԵԱԼ 1830 ԱՄԻՎԱՍԾ. 1898 ԱՄԻ, ՆՈՅ. 15, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ։

Ծանոթ. *Հայտնի է, որ 1870 թ. Բլեղ գյուղը քահանա չուներ։ Նրա բնակիչներին հավելում էր Ամուրավանդի շրջիկ քահանա Տէր-Հարություն Հակոբյանը։ Բլեղցիների պահանջով իրենց համար քահանա է ձեռնադրվել համագյուղացի Հարություն Գրիգորյան Տէր-Դավթյանը, որի ձեռնադրության թույլտվությունը հոգևոր կառավարությունից ստացվել էր 1873 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5575, ք. 8)։*

¹²⁸ Մ. Բարխուտարեանց, 215

¹²⁹ "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 100

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 7 կմ արևմուտք, համանուն գետի ափին: Աղբյուրներից հայտնի է, որ Բումի հայ բնակչությունը կրոնական հալածանքներից ստիպված դավանափոխ է եղել XVIII դարի կեսերին: Դեռևս 1725 թվականին Պետրոս Մեծին օգնության խնդրանքով դիմած հայկական գյուղերի շարքում հիշատակվում են նաև Բումի ներկայացուցիչները՝ քահանա Տեր Մինասը և ոմն Պայրամ:¹³⁰ Գավառի այլ գյուղերի հետ մեկտեղ Բումի հայ բնակչությունը ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու հույսով ուղացավ հարազատ կրոնն ու ընդունեց մահմեդականությունը: Թեև սկզբնական շրջանում այդ երևույթը որոշակի ձևական բնույթ էր կրում և ինչպես իրենք բնակիչներն էին խտատվանվում. «...ցերեկն քրքուքիւն ենք անում, գիշերն հայութիւն...»¹³¹ այնուամենայնիվ մշտական հալածանքներն ու սարսափը, դաժան մահապատիժները տարիների ընթացքում կամաց-կամաց ավելի արմատացրին մահմեդականությունը: Հավատափոխությանը, ինչպես և բնական էր հաջորդեց մայրենի լեզվի կորուստը, իսկ ավելի ուշ ամզամ ազգային շատ հնավանդ սովորույթների մոռացումը:

1851 թ. Բում գյուղն ուներ 768 մահմեդական ծագումով հայ բնակչություն:¹³² 1874 թ. գյուղի բնակչության թիվն աճել էր մինչև 1208 շունչ:¹³³ 1890-ական թթ. Բումը հիշվում է իբրև ավան՝ 416 ծուխ բնակչությամբ:¹³⁴ 1976 թ. Բումն ուներ 3808 բնակիչ:¹³⁵

Բում գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են հին գերեզմանոցներ, եկեղեցիներ, բերդեր: Գյուղի հյուսիսային ծայրում պահպանվում են «Գյավուր դալա» (Բրիստոնեի բերդ) կոչված ամրոցի մնացորդները (IX-XIV դարեր): Բերդի արևելյան և արևմտյան կողմերով գետակներ են հոսում: Համեմատաբար լավ վիճակում են բերդի հարավային և արևելյան կողմերի պարսպապատերը՝ շինված անտաշ գետաքարերով, կրաշաղախով: Բերդից արևելք, գետակի ձախ ափում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց, ուր պահպանվել են բազմաթիվ տապանաքարեր: Հնավայրում Մ. Բարխուտարյանը գտել է միայն մեկ տապանագիր: Գերեզմանոցի արևմտյան ծայրում, գետակի մոյն ափին («Մուրթուզա-բեկի ջրաղացի հիսիսային կողմում» Մ. Բարխուտարյան) պահպանվում է մի ստորգետնյա սրբատաշ քարերով շինված մատուռ-դամբարան:¹³⁶ Բումից հյուսիս, գետակի ձախ կողմի բարձրության վրա պահպանվում են մեկ այլ քարուկիր ամրոցի ավերակները:

Բումի հյուսիսային ծայրում, լեռնաճյուղի վերջավորության վրա պահպանվում է «Եղիշ Առաքել» հայտնի սրբավայրը: Ըստ ավանդության այդտեղ էր գտնվում այն փոքր, ուր չարագործները նետել էին Սր. Առաքյալի մարմինը՝ նահատակելուց հետո: Հետագայում վաչագան բարեպաշտ թագավոր Եղիշե Առաքյալի սուրբ մասունքները փոխադրում է Արցախ (Ջրվշտիկ վանք), իսկ այդ հորի մոտ կանգնեցնում սյուն, «Իսկ յետ բազում ժամանակաց բարեպաշտն վաչագան՝ Աղուանից արքայ, կանգնեաց սիւն ի գրի նահատակութեանն Եղիշայի»:¹³⁷ Արդեն XIX դարի վերջերին այդ սյունը պահպանված չէր, իսկ հորը մեծ մասամբ լցված էր հողով. «Այսու ամենայնիվ յաճախում է հայերից և մահմեդականներից (նկատի ունի կրոնափոխ հայերին Ս. Կ.) ուխտատուրաց մեծ բազմութիւն»:¹³⁸

Հետաքրքրական է, որ միայն XIX դարի երկրորդ կեսում (մահմեդականություն ընդունելուց ավելի քան 100 տարի հետո) Բումի (ինչպես նաև մույն ճակատագրին արժանացած հարևան այլ գյուղերի) մահմեդական՝ ծագումով հայ բնակիչները սկսեցին կառուցել նոր կրոնից պահանջված աղոթատեղիներ՝ մզկիթներ: Այդպիսի աղոթատներ 1874 թ. դրությամբ Բում գյուղում երեքն էին:¹³⁹

Հայտնի է, որ այդ աղոթատներից գլխավորի մոտ գտնվում էր. «Ամանիս եկեղեցին...»:¹⁴⁰

208. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ,
ԹՈՒԻՆ ՄԱ (752):
Հրատ. Բարխուտարյանց, 255:

ԳԻՐԴԱԳՅՈՒՆ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 33 կմ հարավ, Կոկիսուն (Գյոկչայ) գետի աջ կողմում, Բզավանդ գյուղին դեմ հանդիման (միավորված է Մելիքլի գյուղ-խորհրդին): 1890-ական թթ. գյուղն ուներ 140 տուն՝ 985 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁴¹ 1914 թ. մարդահամարով Գիրդաղյուում բնակվում էր 1140 մարդ:¹⁴²

Գյուղի արժեքավոր հուշարձաններից էր Սր. Աստվածածին եկեղեցին (չի պահպանվել), գերեզմանոցը: Մ. Բարխուտարյանը գյուղի տարածքից հավաքել ու հրատարակել է 4 արձանագրություն:

209. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՑԱԻ Ս. ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵՆԷ ԳԻՐԴԱԳԻԻԼԵՑԻՈՅ 1881:

130. Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, էջ 427-428:

131. Մ. Բարխուտարյանց, Աղուանից պատմություն, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 85:

132. "Кавказский Календарь на 1852г.", Тифлис, 1851, էջ 79:

133. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 215:

134. Մ. Բարխուտարյանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 291:

135. Աղբյուրական Սովետական Հանրապետության (աղբյուր-ցանկեր), հ. 2, Բաքու, 1978, էջ 350:

136. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 255:

137. Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիր և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 12:

138. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 256:

139. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 215:

140. Մ. Բարխուտարյանց, մույն տեղում:

141. Նշված աշխ., էջ 213:

142. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 110:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

Ծանոթ. հայտնի է, որ 1881 թ-ից առաջ էլ Գիր-դաղյուզ գյուղում եկեղեցի կար: Սա միևնույն Սր. Աստվածածին անվամբ հիշվում է դեռևս 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 100):

210. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, վրան քանդակված մեծ, հնաձև խաչ ու մախչեր և միայն մեկ տառ.

Հ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

211. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ,
ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՂՈՍՈՒՆ, ԹՎ.
ԾԳ(654):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

Ծանոթ. Թվում է, գրիչը բաց է թողել հազարավորը՝ Ռ-ն:

212. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.
ՕՎԱՆԷՍ, ԹՎ. Ռ-ՃԽԸ (1699):
Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

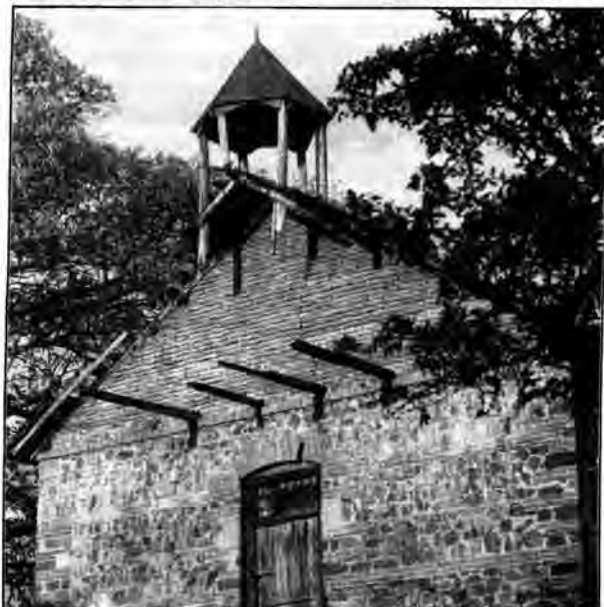
ՄԻՐՉԱԲԵՎԼՈՒ

Այս գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ հարավ-արևմուտք, կից՝ Ջոդու գյուղին: 1888թ. ուներ 35 տուն (300 շունչ) հայ բնակիչ:¹⁴³ 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղի բնակչության թիվը կազմում էր 361 մարդ:¹⁴⁴ Միրզաբեկյուն գավառի թրքախոս հայերով բնակեցված նշանավոր գյուղերից մեկն էր: 1918-19թթ. թուրքական ագրեսիայի ժամանակ միրզաբեկյունցիները ևս՝ թեև թրքախոս, սակայն, որպես քրիստոնյա հայեր զերծ չեն մնացել կոտորածներից: Մինչև 1988-ի բռնազաղթը գյուղում, բացի թրքախոս հայերից (շուրջ 30 ընտանիք), բնակվում էին մաս լեզգիներ և ադրբեջանցիներ: 1981 թ. գյուղի ամբողջ բնակչության թիվը կազմում էր 628 մարդ:¹⁴⁵

1988-ին Միրզաբեկյունի հայերը գաղթեցին դեպի Ռուստովի մարզ: Գյուղում պահպանվում է Սր. Աստվածածին եկեղեցին (փայտածածկ), որի արևմտյան ճակատի վրա կանգուն է փայտաշեն զանգակատունը: Եկեղեցին ունի երկու մուտք (հարավից և արևմուտքից): Կառուցված է գլխավորապես աղյուսով և մասամբ անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Ըստ հորինվածքային ու ռճական առանձնահատկությունների բնորոշ է XIX դարի երկրորդ կեսում կառուցված եկեղեցիներին:

Միրզաբեկյու գյուղի պատմության ուսումնասիրության առումով խիստ արժեքավոր են գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանագրերը: Այստեղ բազմաթիվ են անտաշ սալանման տապանաքարերը: Կան մաս շուրջ 20 սրբատաշ ուղղանկյունաձև տապանաքարեր: Վերջիններիցս միայն 5-ը արձանագրված գտանք: Տեղում նշենք, որ ավելի

ուշ շրջանի և ընդհուպ մեր օրերը հասնող տապանագրերում հայերեն արձանագրություններ չկան:

Դրանք բոլորն իրականացված են ուսերեն կամ որ ավելի գերակշռող է, ադրբեջաներեն:

213. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղի հարավային ծայրում տարածված գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

Ի ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆՍ ԱՆՓՈՓԵԱԼ Է ՄԻՐ-ՉԱԲԵՎԼՈՒԹՅԻ ԽԱՂՉԻ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆՅ, ՈՎ ՈՔ ՀԱՆԴԻՊԻ, լԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ց ՈՂՈՐՄԻ, 1869 ԱՄԻ:

Ծանոթ. այս և հաջորդ մի քանի արձանագրությունները առաջին անգամ հրատարակել ենք «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրում (1988, № 1, էջ 40-52):

214. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, նախորդի մոտ. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆԸՆ ՄԻՐՉԱԲԵՎԼՈՒԹՅԻ ՅՕՎՍԷՓ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆՅ, 1870:

215. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ.

Ի ՇԻՐՄԻՍ ԵԴԵԱԼ ՄԱՐՄԻՆ ՍԱՀԱԿԱՅ՝ ՍԱԳԻՆԵԱՆՅ ՏՈՀՄԵՆ, ՈՐԴԻՌՅ ՅԱԿՈՎԵԱՅ, ՅԱՅՅԷ ՅԱՆՅՈՂԱՅ Ի ԽՈՐՈՑ ԿԱՐԴԱՅ | ՓՈԽԵԱԼ ՀՈԳԻՌՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ | 1897 ԱՄԻ 15 ՄԱՐՏԻ Ի ԳԻՂՆ ՄԻՐՉԱԲԵՎԼՈՒ:

Ծանոթ. Մահակ Մազինյանը գյուղական դատավոր էր, քարեզործ և հարուստ անձնավորություն (ջորդուների Ղազար քահանայի հարազատ մոր քեռին): Տես՝ Ղազար քահանա Յովսէփեանց, Այնարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904, էջ 29:

216. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՏՆԻ ՄԱՐՄԻՆ ԲԱԼԱՍԱՆ ՍՏՈՒՍՏՐ ՏԷՐ ԴԱՆԻԷԼ ԱԶԳԱՆ ՏԷՐ ԱՆԱԳԵԱՆՅ, 1899 Թ.:

143. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 244:

144. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 158:

145. Ադրբեջանական Մովսեսյան Հանրագիտարան (ադրբեջաներեն), Բաքու, 1982, հ. 6, էջ 591:

217. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, մա-
խարի մուտ.

Ի ՄՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈԹԵԱԼ ԴՆԻ |
ՄԱՐՄԻՆ ՎԱՐԴԱՆԻ, ՈՐԴԻ ՄԻՆԱՄԵԱ-
ՆԻ | ԱԶԳԱԻ ՊԵՏԻՆԱՆՑԻ, ՎԱՆՃԱՆՆԵ-
ՑԱԻ | 1909 ԱՄԻ, 28 ԻՆ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ:

ՆԻԺ

Կապաղակ գավառի հիմնավորը ու նշանավոր
գյուղերից է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 20 կմ հա-
րավ-արևմուտք, լայնատարած աղբյուրաշատ դաշ-
տավայրում, ծածկված փարթամ բուսականու-
թյամբ: Մատենագիր աղբյուրներում Նիժը հիշա-
տակվում է սկսած 1724-1725 թթ.-ից (Պետրոս Մե-
ծին օգնության խնդրանքով գրված մամակնե-
րում):¹⁴⁶ Նիժը հայտնի է որպես գավառի գլխավոր
հայաբնակ գյուղերից, ուր մեծամասնություն են
կազմում ուտիախոս հայերը: Կան նաև քիչ թվով
կրոնափոխ եղած հայեր (ներկայումս իրենց հա-
մարում են աղբյուրաբաններ): XIX դարի կեսերին
Նիժն ուներ 500 տուն բնակչություն:¹⁴⁷ 1890-ական
թթ. Նիժն արդեն գյուղաքաղաք էր և ուներ շուրջ
800 տուն (5008 մարդ) բնակչություն:¹⁴⁸ 1914թ.
հունվարի 1-ի դրությամբ Նիժում բնակվում էին
10655 մարդ:¹⁴⁹ Նիժը հայկական այլ գյուղերի հետ
մեկտեղ մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919 թթ. եմ-
քարկվելով թուրքական ագրեսիային: Խորհրդային
կարգերի հաստատումից հետո զանազան վայրեր
ցրված Նիժեցիները վերադարձել են ամայացած
հայրենի գյուղում ու վերստին շենացրել այն: 1982 թ.
գյուղն ուներ 5929 բնակիչ:¹⁵⁰ 1988-89 թթ. ընթաց-
քում գյուղի բոլոր քրիստոնյաները ենթարկվեցին
բռնագաղթի:

Նիժը բաղկացած է չորս մեծ թաղամասերից:
Մրանք էլ իրենց հերթին բաժանված են այլ ավելի
փոքր մասերի: Ինչպես հիմնական թաղամասերը,
այնպես էլ նրանց առանձին մասերն ունեն իրենց

146. Ա. Աբրահամյան, Ուղիների դիմումը Պետրոս I-ին, «Էջ-
միածին» 1952, ապրիլ, էջ 39-40: Դ. Ա. Զով, Сношения Петра
Великого с Армянским народом, СПб, 1898, էջ 427-428:

147. Ա. Ջալալյան, նշվ. աշխ., էջ 381:

148. Մ. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 245:

149. «Кавказский Календарь на 1915г.», էջ 165:

150. «Աղբյուրաբանական Սովետական Հանրագիտարան» (աղբ-
րաբաններն), հ. 7, Բաքու, 1983, էջ 272:

առանձին անվանումները: Գյուղի ամենահին թա-
ղամասը Միջին կամ Դարա-մախլա կոչվածն է:

Այստեղ պահպանվում է Սբ. Եղիշե եկեղեցին՝
կառուցված Եղիշե Առաքյալի գերեզմանի տեղում:
Հայտնի է, որ եկեղեցին ավերվել էր XVIII դարի
սկզբներին: Ներկայիս կանգուն եկեղեցին կառուց-
վել է ավերված հին եկեղեցու տեղում 1823 թվակա-
նին: Ըստ շինարարական արձանագրության
թվագրության Նիժի հաջորդ եկեղեցին կառուցվել է
1869 թ. (հիմնվել է 1866թ.) գյուղի ներքին կամ Դա-
րաբաղ թաղամասում Սբ. Աստվածս. Նին անվամբ:
Եկեղեցու կառուցմանը մեծապես օժանդակել է
տեղի իշխան Գալուստ հարյուրապետը. «Նիժ ա-

սացեալ գիտում ուտիաբարբառ ազգասէր Գա-
լուստ իւզբաշին իւր հայրենի հետոց ընթացակից
լինելով, ցոյց տուաւ նորերումս իւր ջերմեռանդու-
թեան գովելի պտուղը, կանգնելով իւր սեպհակա-
նութիւնից մի գմբեթաձև փառաւոր կոփածոյ քա-
րամբք եկեղեցի. այս ազգասիրի ջերմեռանդու-
թեան, ցոյցը տեսնելով, եւ փոխանորդ արժանա-
պատիւ Հայր Արիստակէս վարդապետը, նորա
ազգասիրական եւ Աստուածահաճոյ ձեռնարկը
օրհնելէն զկնի, յորդորեց, որպէս զի կատարելա-
գործէ իւր բարեգործութիւնը, յաւելլով ի վերայ՝ եւ
մի վարժարան նոյն իսկ եկեղեցու պարսպի մէջ
ուտիախոս մանկտեաց դաստիարակութեան հա-
մար»:¹⁵¹ Հայտնի է, որ 1876 թ.-ից սկսած գործում
էր նաև վերևում հիշատակված կառուցվելիք դպրո-
ցը:¹⁵² Ի դեպ այն ստացել էր Սբ. Մեսրոպյան ան-
վանումը և անխափան գործել շուրջ 75 տարի:¹⁵³
Թե եկեղեցին և թե մայիսին եկեղեցական-ժխա-
կան Սբ. Մեսրոպյան դպրոցի շենքը ներկայումս
պահպանվում են գրեթե անվնաս:

Նիժի Վերջին կամ Պիժելու թաղամասում, ո-
րը զբաղեցնում է գյուղի հարավային մասը, գոյութե-
լուն ուներ Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցին: Վերջինս
ներկայումս հիմնավեր վիճակում է: Նրա բարերով
կառուցված են այլ շենքեր: Մրա շրջակայքում
տարածվում է գերեզմանոցը:

Գյուղի Վերին կամ Մալքել թաղամասում, որը
տարածվում է Նիժի հյուսիսային ծայքում ցայսօր
իր ողջ շրջությամբ կանգուն է Սբ. Աստվածածին

151. Յ. Մելքոնյան, Խմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ, «Ա-
րարատ», 1869, օգոստոս, էջ 81:

152. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 62, ք. 42-43:

153. Ս. Խրալեյան, Էջեր իմ օրագրից (անտիպ):

եռանալ գմբեթավոր բավական ընդարձակ ու շքեղ եկեղեցին: Սա գյուղի եկեղեցիների շարքում ամենից ուշ կառուցվածն է, որ և փաստում է տվյալ

ժամանակաշրջանում բնակավայրի խիստ բազմամարդության իրողությունը: Սա հիմնադրվել է 1890 թ. և ավարտվել XIX դարի վերջերին (արձանագրության մեջ ավարտի քվականի միավորը չի փորագրված): Եկեղեցու արևելյան և հարավային կողմերում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Նիժ գյուղի գերեզմանոցներից և եկեղեցիների որմերից հավաքել ենք թվով 13 արձանագրություն, որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ:

218. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, քառատող շինարարական արձանագրությունը փորագրված է դռնագլխին (նկ. 79).

ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Ի ՅԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՆՈՒԱՄԲ Ս(Ր)ԲՈՒՆ ԵՂԻՇԵԻ, ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲԵ ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ Տ(Ե)Ր | Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒԹ Բ(Ա)Հ(ԱՆ)ԱՅ ԵՒ ԵՂԱՄՅՐ ՅՕՀԱՆԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐՉԱԿԱՆ | ...:

Ծանոթ. 4-րդ տողում միայն մի կիսատ բառ է փորագրված: Սբ. Եղիշե եկեղեցու վերաբերյալ պահպանվել են արխիվային փավերագրեր: Այն հիշատակվում է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 98), 1869 թ. կատարված գողության առիթով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5322, ք. 1), 1879 թ. նորոգման առիթով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7067, ք. 1), 1885 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8112, ք. 1), 1917 թ. (Ֆ. 56, ց. 4, գ. 816, ք. 1-3) և այլն:

219. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրություն՝ փորագրված նախորդից քիչ բարձր, բարավորին (մոտավորապես կրկնում է նախորդ արձանագրության բովանդակությունը) (նկ. 80).

ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Ի ՅԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՆՈՒԱՄԲ ՍՐԲՈՅ | ԵՂԻՇԵԻ

ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲ | ԵՆԳԻԲԱՐԻ, ՈՐ Տ(Ե)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒԹ, ՈՐ Է ՅՈՀԱՆՋԱՆԻ ԻՐԻՈ ...:

220. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում, ավագ խորանի մոտ արևմտահայաց պատին սվաղից դուրս մնացած մի բարի վրա մեծ մասամբ փակագիր ու անհասկանալի ռժով փորագրված է.

ԱՅՍ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂ(Ե)ՑԻ | ՇԻՆՈՂ ԴՂՈՐԱՆՑ ... | ... ՋԱԶԱՐ, ԵՍ | ԱՎԵՏԻՍ ԳՐ(Ե)ՑԻ ԵՏ Թ(ՎԻՆ) | 1823:

Ծանոթ. Թվականի մեջ տասնավորը կասկածելի է (ծածկված է սվաղի շերտով):

221. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Եղիշե եկեղեցու հարավային պատի տակ, մուտքի առջև (նկ. 81).

Ի ՅԱՅՍ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵՂ(Ի)ՇԵՑԻ ՇԻՆՈ(Ղ) ԱՅՍ Է ՀԱՆԳՈ(Ի)ՑԵԱԼ ՆԻԺԵՑԻ ՋՈՂԱՆԵԱՆՑ ԵՆԿԻԲԱՐԻ ՈՐԹԻ ՕՀԱՆՋԱՆՍ Է ԵՒ | ԻՐ ՈՐԴԻ ԱՆԻՇԱՏԱԿ Տ(Ե)Ր ԱԵՏԻՍ ԻՍ | ԱՅՍ ԶԱՐՍ ԲԵՐԵԼ ԿԱՍ ԴԱՇԵԼ ԵՒ ԳԻՐ | ԳՐԵԼ, Օ(Վ) ՈՐ ԸՆԴԵՐՑԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԻՐԱՆ ՇՆՈՂԱՅՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌԱՉԹ (1840):

Ծանոթ. Արձանագրության մեջ հիշատակված Տեր Ավետիսը Նիժ գյուղի Միջին բաղի քահանաներից էր և մահացել է 1873 թ.:

222. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 82).

ՈՍԱԿԵՍԵԱՆՑ ՅԻՇԱՏԱԿ ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ | ԻՐԵԱՆՑ ՀԻՄՆԵՑԱԻ Ի ԹՎԻՆ | ՀԱՅՈՑ ՌՅԺԵ (1866), ԱԻԱՐՏԵՑԱԻ ՌՅԺԸ (1869):

Ծանոթ. Ինչպես Նիժի մյուս եկեղեցիները, այնպես էլ այս եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ տեղում եղել է ավելի հին եկեղեցի: Արխիվային փավերագրերում սրա մասին հիշատակություն կա 1839թ., երբ այն ենթարկվել է կողոպտման ու հրդեհման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 1, 12-13):

223. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մույն ճակատում նախորդ արձանագրությունից քիչ բարձր (նկ. 83).

ԿԱՌՈՒՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ(ԱՇՆԱՅ) ԱՐԴԵԱՄԲԵ ՆԻԺԵՑԻ ԳԱ | ԼՈՒՍՏ, ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ, ՉՈՐԻՑ ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՂԱՐՑ, ՌՊՀ (1870):

224. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդ արձանագրությունից ձախ (արևմուտք) ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ փորագրված է (նկ. 84).

ԵՂԱՋԱՐԵԱՆ | ԽԱՉԱՏՈՒՐ | ԻՇԽԱՆՆ ՈՒՏԻ | ՅԵՐԿԱՆՑ ԻՐ | Ի ՇԻՆՈՒԹԻ(Ի)Ն | ՏԱՃԱՐԻՍ | ԵՏ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՐ | ՌՈՒԲԼԻՍ:

225. ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին քանդակված է խաչ, որից ցած 6 տող շինարարական արձանագրությունը (նկ. 85).

Ի 1890 Թ(ՎԻ)Ն ՍԿՍՈՒԵՑ | ԱՅՍ ՆԻԺ ԳԻՐԻ ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾԻՆ | ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹ(ԵԱՆ) | ԾԱԽՔՈՎ, ԱԻ(ԱՐ)Տ 189. Թ.:

Ծանոթ. Մույն արձանագիրը կրող մեքկայումս կանգուն եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ տեղում եղել է ավելի հին եկեղեցի: Վավերագրերից մեկում Նիժի Վերին բաղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հիշատակվում է 1860 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4047, ք. 1): Վիճաբան կառուցման ավարտի քվականի վերջին տառը չի փորագրվել: Ամենայն հավանականությամբ վիճաբան փորագրվել է մինչև ամբողջ եկեղեցու կառուցելը, իսկ երբ ավարտել են, մտադել են ավելացնել քաջ բողոք թիվը:

43

ներից էին Սր. Գևորգ եկեղեցին (չի պահպանվել) և հին գերեզմանոցը, ուր բացի տապանաքարերից (արձանագիրները հասնում են մինչև XX դարի սկզբները) պահպանվել են մաս խաչքարեր:

236. ԽԱՉԶԱՐ, գերեզմանոցում.

ՀԳ (624) ԹՎ. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇՈՂԱ-
ՔԱԹԻՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 217:

237. ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ...:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 217:

238. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղից արևելք, ծորի մեջ.
ԹՈՍԱՍ ԺԲ ԹՎՈՋ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 217:

Ծանոթ. «Բայց բե այդ թուականում գործածական էին այս ձև տղագրությունն և տառերն» (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 217):

ՍՈՒԼԹԱՆ-ՆՈՒԽԻ

Գտնվում է շրջկենտրոնից 14-15 կմ հարավ-արևմուտք, Կոտկաշեն - Աղդաշ մայրուղու վրա: Այն բաղկացած է երկու թաղամասից՝ արևելյան և արևմտյան: Սրանք համապատասխանաբար տարածվում են մայրուղու աջ ու ձախ կողմերում: 1874 թ. գյուղն ուներ 746 հայ (առաքելական) և 281 քաթար (սյուննի) բնակչություն:¹⁵⁸ 1888 թ. գյուղում բնակվում էին միայն հայեր (առաքելական, քրքախոս) 152 տուն՝ 1019 մարդ (521 արական, 498 իգական):¹⁵⁹ 1914 թ. գյուղի բնակչության թիվը կազմում էր 1110 մարդ (բոլորն էլ հայեր):¹⁶⁰ Գյուղը մեծ կորուստներ է տվել 1918-1920 թթ. ենթարկվելով երկրամաս ներխուժած օսմանցիների և տեղի մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած հայաջինջ կոտորածներին: 1985 թ. հայերը կազմում էին գյուղի բնակչության մի փոքր մասը և բնակվում էին միայն արևմտյան թաղամասերում (25 տուն): Նրանք հայրենի գյուղը հարկադրաբար լքեցին 1988-ի հայտնի բռնազաղթի օրերին:

Մ. Բարխուտարյանցը նշում է, որ գյուղի արևելյան թաղում էր շուկան, իսկ արևմտյանում. «Նորաշեն և փառատը եկեղեցին» ս. Աստուածա-

ծին»:¹⁶¹ Սա ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Այն քարաշեն է, փայտածածկ: Սրա որմերին երկու տեղ պահպանվել են արձանագրություններ:

Գյուղի արևելյան թաղամասերում կիսավեր վիճակով պահպանվել է մեկ այլ եկեղեցի: Սա հորինվածքով կրկնում է նախորդին: Այս եկեղեցու կարևոր առանձնահատկություններից է ուղղանկյունաձև ավագ խորանը (փայտաշեն ծածկը այստեղ չի պահպանվել, ներկայումս օգտագործվում է իբրև ամառային կինոթատրոն): Ըստ ռճական, շինարարական, ճարտարապետական առանձնահատկությունների եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում: Հայտնի է, որ 1874 թվականին արդեն գյուղում գոյություն ուներ 2 եկեղեցի, հետևաբար, եթե արևմտյան թաղի եկեղեցու շինության թվականը ստույգ հայտնի է (1873), ապա արևելյան թաղի վերոհիշյալ եկեղեցին էլ կառուցված պետք է լիներ առնվազն մինչև 1874 թ.:

Գյուղի արևմտյան թաղում, Սր. Աստվածածին եկեղեցուց քիչ հարավ-արևմուտք տարածվում է գյուղի ընդարձակ գերեզմանոցը: Տեղում պահպանվել են XVIII-XIX դարերի և XX դարի սկզբներին վերաբերող բազմաթիվ ուշագրավ տապանագրեր: Գերեզմանոցի մի ծայրում թաղումները շարունակվում էին մինչև 1988-ի բռնազաղթը: Վերջիններիս տապանագրերի լեզուն ի տարբերություն հնեների՝ հայերեն չէ, այլ աղբյուրներին կամ ռուսերեն:

Արևելյան թաղում, արքայակաղնու մի այգում Մ. Բարխուտարյանցը ժամանակին տեսել ու ընդօրինակել է, մի տապանագիր: Քարի վրա քանդակված է եղել թուր, նետ ու աղեղ, ձեռնափայտ (գավազան) և մկրատ: Տապանաքարին կից եղել է մի խաչքար, որի արձանագրությունն էլ հրատարակել է երախտաշատ գիտնականը: Ցավոք, մենք այն տեղում չենք գտել և առնելով Մ. Բարխուտարյանցից անփոփոխ վերահրատարակում ենք:

Արձանագրությունները պարունակող գյուղի տարբեր հնավայրերից ստորև ներկայացնում ենք 19 արձանագրություն, որից մասկիմում հրատարակված են եղել միայն 2-ը:

239 ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված է հնգատող շինարարական արձանագրությունը (նկ. 89).

Բ(Ե)ՐԻ ԶԱՐՆ ԱՅՍ Խ(Ա)Չ(Ա)Տ(ՈՒ)Ր ԱԾ-
(Ա)Բ(Ե)Կ(ԵԱՆՑ) Ի 1873 ԱՄԻ, 10 ԻՆ ՍԷԿ-
ՏԵՍԲ(Ե)ՐԻ ՇԻՆԵՑ(Ա)Ի | Ս(ՈՒ)ՐԲ ԱՍՏՈՒ-
ԱԾ(Ա)ԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԾԱԽՈՒԲ | ՀԱՍԱ-
ՐԱԿՈՒԹ(Ե)ԱՆ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԱՀԱ-
ՆՈ(Ի)Մ Է| ԱԻԻՏԻՍ Զ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա) Տ(Ե)Ր
ԻՍՐԱԷԼԵ(Ա)ՆՑ, ՍՈԼԹԱՆ (Ն)Ո(Ի)ԽԻ:

Ծանոթ. շինարարական բնույթի այս վիմագիրը կրող ցայսօր կանգուն եկեղեցու տեղում հնում եղել է ավելի հին եկեղեցի: Վերջինիս վերաբերյալ արխիվային վավերագրերում հիշատակություններ կան 1839 թ. (եկեղեցին ենթարկվել է կողոպտման ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 11),

158. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 216:

159. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 242:

160. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 183:

161. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 241:

1843 թ. (հիշ. նույն առիթով ֆ. 56, ց. 1, գ. 1374, թ. 1): 1895 թ. նախատեսվում էին նորագլխան աշխատանքներ (ֆ. 56, ց. 1, գ. 9130, թ. 3): Ինչ վերաբերում է վիճակի վերջում հիշատակված ծխական քահանա Տեր-Ավետիսին, որը ձեռնադրվել էր 1870 թ. ապրիլի 19-ին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 5567, թ. 2), ապա սա, որպես գյուղում քահանայագործող երկու հովիվներից մեկը, հիշվում է նաև 1877 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 6886, թ. 40): Մրան հիշում է նաև Մ. Բարխուտարյանը մոտ 1890 թ., որը քահանայի տանը տեսել էր մի հին «Հայսմավոր»՝ գրված բամբակի թղթի վրա (նշվ. աշխ., էջ 241): Մեկ այլ անթվակիր վավերագրից պարզվում է, որ քահանան մահացել է մարտի 29-ին (տարեթիվը չի նշված) մոտ 65 տարեկան հասակում: Մահվանից դեռ 6 տարի առաջ արդեն չէր քահանայագործում, բայց միշտ անշահախնդիր ծառայում էր ժողովրդին: Հայոց դպրոցների փակվելուց հետո էլ նա մասնավոր կերպով ձրի հայերեն էր սովորեցնում երեխաներին (ֆ. 227, ց. 1, գ. 72, թ. 62):

240. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում՝ հյուսիսային պատի մեջ ագուցված մկրտարանի սրբատաշ քարի հարավահայաց երեսին փորագրված է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԻԱԶԱՆՆ ԷՐ | Է-
ԲԵՑԻ ՈՐԴԻ ԳԱԼՈՒՍՏԻՆ ԵՒ ԻՐ ԿՈՂԱ-
ԿԻՑ ՍԱՆԴՈՒԽՏԻՆ Ե(Ի) ՈՐԴՈՅՆ ՂԱ-
ՐԱՂԻՆ, ՕՀԱՆԻՆ, ԱԲԲ(Ա)ՀԱՄԻՆ:

Ծանոթ. Էրեբ գյուղը, կարծում ենք, Վարանդայի Հերեկերն է (այժմ՝ ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում):

241. ԽԱՉԶԱՐ, արևելյան թաղում արքայա-
կաղնու մի այգում, կից մի տապանաքարի.
ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ԻՌՍԱ-
ՄԻՆ, ԹՎ. ՄԷ (758):

Հրատ. Բարխուտարյանց, էջ, 242:

Ծանոթ. Նկարագրված տապանաքարի քանդակ-
ները (թուր, նետ ու աղեղ, ձեռնափայտ կամ ավելի ճիշտ
զավազան և այլն) ճշտությամբ կրկնված են զավառի
տրիչ հին գյուղերի գերեզմանոցներում պահպանված
տապանաքարերի վրա (Ռուշան, Ամուրական, Գյանդ-
խան, Ղալախ և այլն): Ի դեպ արձանագրվածները
XIV-XVI դարերից են: Տվյալ դեպքում Մուրան-Նուխի
տապանաքարը՝ կից խաչքարով, մենք տեղում չենք
գտել և վիճակից, որը թվագրված է ՄԷ-758 թ. ստուգե-
լու հնարավորություն չենք ունեցել:

242. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, արևմտյան թաղի մեծ
գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱԷԼԻ ԿՈՂԱ-
ԿԻՑ ԱՆՆԱԻՆ Է, ԹՎ(ԻՆ) ՌԲԾԽԴ (1795):

Ծանոթ. «Թ. Փ. » ստորագրությամբ մի ուշագրավ
հաղվածում, որը 1889-ին տպագրվել է «Նոր-Դար» օրա-
թերթում (№ 65, էջ 3), կարդում ենք. «...Տեր Դանիելի
որդի Տեր Իսրայելը բռնակալ խաների, սուլթանների հա-
լածանքներից խոյս տալու համար, բոլոր ժողովրդով
փախել է Կովկասեան լեռների անտառներն, որտեղ գի-
շերը սաստիկ քամուց մի ահագին ծառ արմատախիլ լի-
նելով՝ իր տակ կոտորում է շատ շատերին և Տեր Իսրա-
յելի կին՝ Աննային օրօրացի երեխայով (դրանց գերեզ-
մանները եկեղեցու բակումն են): Տեր Իսրայելը վախճա-
նու էլ է ՌՄԾԶ թ. (82 տարի է), իսկ կինը - ՌՄԽԴ թ. ...»:

243. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒԽԵՑԻ ԱԶԱ-
ՐԻ ՈՐԴԻ ՄԻՆԱՍԻՆ Թ(ՎԻՆ)|ՌՄԿԴ (1815),
ՄԱՀԻՍԻ Ժ (10):

244. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ | ՆՈՒԽԵՑԻ ՃԱ-
ՆԱՆԻՆ, ՈՐԴԻ | ՅՕՀԱՆԵՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԿԴ (1815):

245. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ,
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՄՆՈՅ ՏԵՂԻ ՄԵԾ| ԻՇ-
ԽԱՆ ԱԹԱԶԻՇԻ ԻԺԶԲԱՇԻՆ, ՈՐ Է| ՈՐԴԻ
ՊԱՏԱԼԻ, ԲՆԻԿ ՍՈ(Ի)ԼԹԱՆ

246. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ,
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔԱԼԱԽԱՆԵՑԻ ԽՈԶԱ ԸՍ-
ՏԵՓԱՆԻՆ, ԹՈՌՆԸ | ԱՌԱՔԵԼԻՆ, ՌՄԿԵ
(1816):

247. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒԽԵՑԻ|ԴՈՒՐ-
ՄԵՇԻՆ, ՂԱՐԱԿԱՏԻՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄԿԵ
(1816):

248. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒԽԵՑԻ ՄԱՐ-
ԳԻՍԻ ՈՐԴԻ|ՅՕՍԷՓԻՆ Ե, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻ-
ՊԻՔ ՄՍԱ ՄԷԿ յՈՒԴՎ ՍՐՏԻՒ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ
ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԱՑԷՔ ԵՒ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՁԵԶ Ո-
ՂՈՐՄԵՍՑԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԸ (1819):

249. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆՈՒԽԵՑԻ Տ(Է)Ր ԱԼԻՔ-
ՍԱՆՆ ԿԱԼՈՒՍՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԶԷ (1838):

250. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆՈՒԽԵՑԻ Տ(Է)Ր ԿԱՐԱՊԵ-
ՏԻ|ԿՈՂԱԿԻՑ՝ ԱՆԹԱՌԱՄԻՆ, 1840 ՅՈՒՆ-
ԻԱՐԻ ԺԷ (17):

251. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԻԱՄԻ, ՈՐ Է ԴՈՒՍՏՐ Տ-
(Է)Ր ԶԱԼԱՐԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ ԷՐ ՅՈՀԱՆԷՍԻ,
ՈՐԴՈՅՆ ԿԱՐԱՊԵՏ|Ք(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ, 1844
ԱՊՐԻԼԻ 8-ԻՆ ՎԱԽՃԱՆԻ:

252. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՈՒՐԱՄԵՇ|ՈՂԱԼԻ ԱԶԱՐԻ
ՈՐԴԻ|ԲՈԼԻ ԻԺԶԲԱՇԻՆ, |1846 ԱՄԻ, ՄԱՐ-
ՏԻ 1:

253. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ, ՈՐ Է ՈՐ
ԴԻ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱԷԼԻ, ԹՈՌՆ ԿՈՉԻ ՔԱՀԱ-
ՆԱՅԻ, ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ՏԷՐ ԴԱՆԻԷԼ, ՍՈԶԱ
ԵՆ ԱԶԳ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, Ի ԲՆԷ ՍՈՒԼԹԱՆ
ՆՈՒԽԻ, ՅԱՍՍ 30 ՍԱ ՁԵՌՆԱԴԻ, ՎԱԹ-
ՍՈՒՆ ԱՄԻ ԱՌ ԳՈՒԴԻ ՏԷՐ ՓՈՒԽԻ, ՈՐ
ՀԱՆԴԻՊԻ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻ ՄԻ ԶԱՆՑ ԱՌ-
ՆԷ ՀՈԳԻ(Ո)Ց ԱՄԻ, 1846 ԱՄԻ, Ի 4 ԱՌԻՐՆ

ՄԱՅԻՍԻ, ՅԱՄՍ Է ՎԱՆՃԱՆԻԿԱՆԴԻՊՕ-
ՂԱՅԴ ԱՂԱԶԵՄ ՏԵՐ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԵԼ ՄԱԳ-
ԹԵՄ, ԻՍԿ ՈՐ ԱՌԸՆԹԵՐ ԿԱՆ ՈՒՇԻՄ
ՄՏՕԶ ՈՂՈՐՄԻ ԳԱՆ:

Ծանոթ. Տապանագրի ուղարկումը տվյալները ավելի
ևս լրացնելու համար մեջ ենք բերում մամուլից քաղված
հետևյալ նյութը. «...Ամուլլուեցիները հաստատ հայեր են
եղած, որովհետև նրանց մի ժամանակ հովուել է Մու-
թան-Նուխու քահանայ Տէր Դանիէլը, որ այժմեան քա-
հանայ Տէր Անտիոսի պապի պապն է: Եփրեմ կաթողի-
կոսն Տէր Դանիէլից Ամուլլի գիտացի մի ննջեցյալի հոգե-
բաժին փողն է պահանջել հրամանով. (այդ թուրք մինչև
անցեալ տարի մնում էր Տէր-Անտիոսի տանը, այժմ, ինչ-
պէս իրենք են ասում չկայ):...» (շարունակությունը տես
№ 242-ի ծանոթ., «Նոր-Դար», 1889, № 65, էջ 3):

254. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ԱՍԼԱՆ
ԲԵԿԻ, | ՈՐԴԻ(Ո)Յ ՂԱՐԱՊԱՂՅ(Ի) ԶՐԱ-
ԵՐԴԵՑԻ | ԱԹԱԲԵԿԵԱՆՑ ՅԱԿՈՎԲԵ
ԿԻՈՐ ՅԱՍՏԻՃԱՆԻ ԿՕԼԼԵԺԻԱԿՑ
ՍԵԿՐԵՏԱՐԻ | Ի ԿԶ (46) ԱՄԱՅ ԻՐ
ՀԱՍԱԿԻ 18⁸/₃₀ 47:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 242-243: Հրատարա-
կիչը քաց է թողել 4-րդ ամբողջ տողը, ունի նաև այլ վրի-
պումներ:

Ծանոթ. Մ. Բարխուտարյանցը նշում է, որ այս Աս-
լանբեկը Ջրաբեղի Կոտապատ գյուղի Մելիք-Վանու
թոռն էր և այդ կողմերում վարել է դատավորի պաշտոն:

255. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԲԱԼՈՅ ՆՈՒԽԵՑԻ ՏԵՐ
ԿԱՐԱՎԴԵՏԻ ՈՐԴԻ ԴՊԻՐ ՅՕՀԱՆՆԵ-
ՄԻՆ, ՈՐ ՎԱՆՃԱՆԵՑԱՒ 1851 ԱՄԻ, Ի 26
ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԻՍԿ | ԹՎԵՑԱՒ ՄԵՐՁ ԱՌ-
ՀԱՅՐՆ ԻՐԻՆՈՒՄ:

256. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՈԼԹԱՆ ՆՈՒԽԵՑԻ ՆԱ-
ԶԱՐԵԱՆՑ ՂԱՆԻՊԵԿԻ ՈՐԴԻ ԱՆՅԻՇԱ-
ՏԱԿ ՅՈՍԵՓԻՆ, | 1860 ԱՄԻ, 24 ՅՈՒՆՎԱՐ:

257. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ՆՈՒ-
ԽԵՑԻ ՃԱՎԱՅԻՐՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՈՐ Է |
ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՐԶԱՐԱՅԻԸ(Ա)ՀԱՆԱՅԻ ՏԵՐ
ՄԱՐԳԻՍԵՂԱՆ Ի ԲԼԵԴԻՑԻ, 1861 ԱՄԻ:

ՇԱՄԱԽՈՒ ՇՐՋԱՆ

Ջրաղեցնում է Բուն Աղվանքի արևելյան մասը: Համապատասխանում է միջնադարյան Շիրվանի
կենտրոնական մասին: Ներկայիս շրջանը իր բոնած տարածքով ամենից ընդարձակն է Ադրբեջանի
հանրապետության տարածքում (գրաղեցնում է 3,9 հզ. քառ. կմ): Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն Շամա-
խին), 2 քաղաքատիպ ավան, 1 բանավան, 103 գյուղ: Սահամանակից է Ադսուի, Իսմայիլի, Մաշքադայի,
Մալյանի, Մաքիդաբադի և Քյուրդամիրի շրջաններին: Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հա-
յաբնակ էին 15 գյուղեր. Մատրասա, Քարքանջ, Բալախան, Արփավուտ, Խանիշեն, Դարա-Քարքանջ,
Միրիշեն, Մեյսարի, Ջարխու, Մաղիան, Փախրաքուշ, Գյուրջիլար, Ղաջար, Տվարիշեն և Բալիշեն: Մեծ
թվով հայեր ապրում էին նաև Շամախի քաղաքում: Հայաբնակ բոլոր գյուղերն առանց բացառության տե-
ղաբաշխված են շրջանի նախալեռնային գոտում (իհարկե, հնում այդ ցանցը ձգվում էր շատ ավելի հյու-
սիս, մինչև Կովկաս լեռների փեշերը): Շրջանը հարուստ է հայկական պատմական հուշարձաններով: Ա-
ռանձնապես նշանավոր են Մաղիանի, Մեյսարու, Փախրաքուշի վանքերը: Մատրասայի, Բալախանի ե-
կեղեցիները: Մաղիան, Մատրասա, Մեյսարի, Քարքանջ գյուղերի հիմնավորը գերեզմանոցները, ուր
պահպանվել են խոյածև տապանաքարեր, խաչքարեր: Հնավայրերի մեծ մասում պահպանվել են նաև
արձանագրություններ: Դրանց մի զգալի մասը, որ հավաքել ու հրատարակել էին նախկին ուսումնասի-
րողները, հուշարձանների ավերման, ոչնչացման հետևանքով ներկայումս պահպանված չեն: Այդպիսի-
ները ստուգման հնարավորություն չունենալու պատճառով վերահրատարակում ենք՝ առնելով հրատա-
րակված օրինակների համեմատական ուսումնասիրությամբ դուրս բերված առավել փտահեղինակները: Ընդ-
հանուր առմամբ շրջանի ներկայիս տարածքից նախկինում հրատարակված են եղել 86 արձանագրու-
թյուն: Դրանցից տեղերում պահպանված գտանք միայն 6-ը, որոնց թերությունները վերացնելով ու ստու-
գելով՝ ներկայացնում ենք ստորև: Բացի այդ՝ ներկայացվում է նաև նախկինում չհրատարակված, նորա-
հայտ 56 արձանագրություն, ըստ որում շրջանից մեր ամբողջ հավաքածուն կազմում է 142 միավոր ար-
ձանագրություն:

ՄԱՏՐԱՍԱ

Շրջանի հին ու նշանավոր հայկական գյուղե-
րից էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից (Շամախուց) 7
կմ հարավ-արևմուտք: Հայ մատենագրության մեջ
Մատրասան հիշատակվում է սկսած 1403 թվակա-
նից: Այդ թվականին գյուղում գրված մի ձեռագրի
հիշատակարանում կարդում ենք. «... ի յերկիրս
Շրվանայ, ի գեղջս որ հորջորջի վերածայնելով

Մատրասայ, ընդ հովանեա մօր լուսոյ տօրք Աս-
տուածածնիս, ի նեղ և ի դառն և ի յանձկացեալ
ժամանակիս ...»: ¹⁶² Մատրասան ինչպես հնում,
այնպես էլ մինչև 1988-ի բռնազավթը մնում էր որ-
պես զավառի գլխավոր ու հայաշատ բնակավայ-
րերից մեկը: Այն 1861 թ. ուներ 340 տուն բնակչու-
թյուն:

¹⁶² «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ԺԵ դար,
մասն Ա, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 31-33:

յուն (բոլորն էլ հայեր):¹⁶³ 1874 թ. գյուղն ուներ 2187 հայ բնակիչ:¹⁶⁴ 1890-ին՝ 566 տուն (2810 մարդ):¹⁶⁵ 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղում բնակվում էին 4611 մարդ (բոլորն էլ հայեր):¹⁶⁶ 1918 թ. ամռանը օսմանյան բանակի և մուսավաթականների համատեղ հարձակման ժամանակ Մատրասան նշանավորվեց, որպես կազմակերպված դիմադրության կենտրոն, ուր պատասպարվել էին շրջակա 16 հայաբնակ գյուղերի բնակիչները: Հերոսամարտը տևել է 3 օր, որից հետո թշնամիներին հաջողվել է գրավել գյուղն ու այն ենթարկել սոսկալի ջարդի ու թալանի:¹⁶⁷ Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Մատրասան վերստին շենացավ ու դարձավ շրջանի ամենամարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկը: 1988-ի բռնագաղթի նախօրեին ուներ շուրջ 1700 հայ բնակիչ:

Մատրասան հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղի հարավ-արևելյան ծայրում կանգուն վիճակով պահպանվում է Սբ. Աստվածածին եռանավ գմբեթավոր սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցին: Վերջինիս արևմտաքից կից է եռահարկ, սյունազարդ ռոտոնդայով ավարտվող զանգակատունը:

Գյուղի կենտրոնում պահպանվում է 1870 թ. ցայսօր գործող հայոց դպրոցի շենքը: Այն բավական ընդարձակ կառույց է, իրականացված համակ սրբատաշ քարերով:

Մատրասայի հյուսիս-արևմտյան կողմում ցայսօր անխափան գործում է քարաշեն բազմակն աղբյուրը՝ հիմնադրված 1867 թվականին:

Նույն ուղղությամբ գյուղի ծայրում տարածվում է ընդարձակ ու հին գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են մոտ 3000-4000 տապանաքարեր: Դրանց մեծ մասն անմշակ սալատապաններ են: Քիչ չեն նաև սրբատաշ ուղղանկյունաձև գերեզմանաքարերը, որոնց մեծագույն մասը (շուրջ 400) ունեն XIX-XX դարերին վերաբերող արձանագրություններ: Գերեզմանոցի մի ծայրում թաղումները ցայսօր շարունակվում են: Հնավայրում առանձնապես ուշագրավ են պահպանված մի քանի խաչքարերը, որոնցից մեկն ուներ նաև արձանագրություն, թվագրված՝ 1598-ով: Կարևոր է դրանց զարդաքանդակների ունեցած խիստ ընդհանրությունը բուն Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի շատ հնավայրերում պահպանված խաչքարերի զարդամոտիվների ու ոճի հետ: Խաչքարային արվեստի

դասական օրինակների նմուշների գոյության փաստը Բուն Աղվանքի այս հեռավոր անկյունում, դասական օրինակների նմուշների գոյության փաստը Բուն Աղվանքի այս հեռավոր անկյունում, վկայությունն է այն իրողության, որ երկրամասի հայ բնակչությունն ապրում էր մշակութային աշխույժ կապերով Հայաստանի այլ շրջանների հետ:

258. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ, շինարարական արձանագրությունը.

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՍ ՇԻՆԵԲԻՆՔ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԱԴՐԱՍԱՅ. 1860 ԱՄԻ 30-ԻՆ ՄԱՅԻՄԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 167: Սմբատեանց, 547:

Ծանոթ. Ըստ տեղացիների վկայության՝ այս արձանագրությունը վաղուց է, որ ոչնչացած է: Վերջին տարիներին մատրասեցի նկարիչ-գյուղագիր Մուրեն Դասարյանի խորհրդով մոտավոր հիշողությամբ ու հաշվարկով եկեղեցուն կից զանգակատան արևմտյան ճակատին փորագրել են 1864, իբրև շինության թվական: Ինչ վերաբերում է Մատրասայում եկեղեցու գոյության պատմությանը ապա վերևում նշվեց, որ 1403 թ. գյուղում հիշվում է համանուն եկեղեցի, իսկ XIX դարում, մինչև 1860 թ. նույնպես բազմիցս հիշվում է Սբ. Աստվածածին անունով եկեղեցի: Հայտնի է, որ 1843 թ. այն ենթարկվել էր կողոպտման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 1391, ք. 1), 1859 թ. եկեղեցին գտնվում էր քայքայված վիճակում և մատրասեցիք առաջարկում էին կառուցել նոր եկեղեցի՝ հնի տեղում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3813, ք. 1): Ինչպես պարզվում է ներկայացված արձանագրությունից 1860 թ. նոր եկեղեցին իսկապես շինվել է, որը, սակայն, մեծապես վնասվել էր 1868 թ. երկրաշարժից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5538, ք. 1): 1874 թ. եկեղեցու տանիքն այդքան թրեղածածկ էր (մինչ այդ սալապատ էր), բայց դեռևս կային նորոգումների այլ չկատարված աշխատանքներ (գ. 5538, ք. 3): Վերջիններս ավարտեցին 1875 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6214, ք. 3): Վերջին նորոգումները նախատեսվում էին կատարել 1901 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9816, ք. 1-2): Մինչև 1988-ը եկեղեցին կանգուն ու անվնաս էր: Օգտագործվում էր որպես ցորենի պահեստ:

259. ԱՂԵՅՈՒՐ «Մեծ» գտնվում է գյուղամիջում, քարաշեն, ճակատի քիվագոտու տակ քանդակազարդ շրջանակի մեջ փորագրված է շինարարական 6 տողանոց արձանագրությունը (նկ. 90).

ԱՂԵՅՈՒՐ ՇԻՆՈՒՎԵՑԱԻ ԻՎ ԾԱՆԻԻՔ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵՐԻՍԱՀԱԿԵԱՆՑԻ ՏԱՆՈՒՏԵՐՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒ ԲԱԼԱՍԻ ԴԱՍԱՐԵ(Ա)-ՆՑԻ ՕԳՆԱԿԱ(Ն) Ի 1867 ԱՄԻ Ի 10 ԻՆ ՀՈԳՏԵ(ՍԲԵՐԻ), Ի ՄԱՏՐԱ(ՍԱ):

Գրակ. Արձանագրությունը մասը վրիպումներով ընդօրինակել է նաև Զաջրերունին (անտիպ է):

Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, ք. 19:

Ծանոթ. Արձանագրության չորս անկյուններում փորագրված են ՎՊ, ՄՂ և ՎՊ, ԱՓ: Զաջրերունին դրանցից առաջինը վերծանել է. «ԱՄՊԵՏ Մ.Ղ. (Մեղքոն Դահրամանեանց)»: Կարծում ենք, որ երրորդն էլ վարպետի անուն է: Ի դեպ հայտնի է, որ տանուտեր Տեր-Սահակյանցի նախածոնությամբ աղբյուրի կառուցման համար ժողովուրդը հանգանակել էր 2000 ո. («Նոր-Դար», 1887, № 130, էջ 2):

163. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

164. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 211:

165. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

166. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 157:

167 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 278, ց. 4, գ. 4, քերք 56:

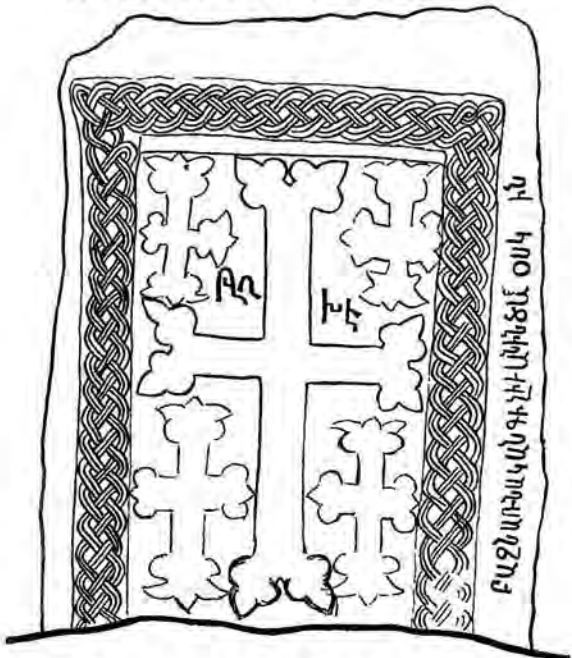
260. ՉԻՆԱՐԴԱՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐԸ, գտնվում է Մատրասայից 1-2 կմ հյուսիս-արևելք, ճակատին ագուցված քարին փորագրված է հետևյալը.
1867 ԱՄԻ ՅԻՇԱՏԱԿՍ | Հ(ՈՎ)ՄԵՓ ԿԻՆ
ԾԱԳԻԿ, | ՈՐԴԻՆ՝ ՍԴԵՓԱՆ | ՄԱՐԴԻ ԴՈՍ՝
ՍՈՒՐԱԴԵ(ԱՆ)Յ:

261. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվել է Մատրասայից Շամախի տանող ճանապարհին.
ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՄԱՏՐԱՍԱԲՆԱԿ ՍԱՐ
ՔԱՐԱՅ ԱՆՏՕՆԵԱՆՅ ՏԵՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆՅ
1886 ԱՄԻ 6 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ:
Գրակ. *Քաջերունի (անտիպ է): Տես՝ ՀՀ ԴՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, քերթ 20:*

262. ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՔԱՐ, սպիտակ մարմար, տեղահամ է արված, ջարդված ու գլորված Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան կողմը, թեթևանջին (սկզբնապես գտնվել է եկեղեցու բակում):
Ի ՏԱՊԱՆԻՍ | ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ | ՄԱՐԳԻՍ |
ԴՕՆՎԱՐԵԱՆՅ Ծ. | 1805 Թ. + 1890 Թ. | ՄԱ
ՕՐԻՆԱԿ | ԵՎԱԻ ԲԱԶՄԱՅ | ... ԱՄԵԱՅ |
ԶՏՈՒՆՍ, ՋԱՅԳԻՍ | ԵՎ ԿԱԼՈՒԱԾՍ | ՆԱ
ԴՊՐՈՅԻՆ | ԿՏԱԿԵԱՅ:

Ծանոթ. Հայտնի է, որ այս Մարգիս Դոնդարյանցը մեծապես օժանդակել է նաև Սր. Աստվածածին եկեղեցու շինությանը (տես՝ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 546):

263. ԽԱՉՔԱՐ, գերեզմանոցում, հիմնախաչի վերին երկու կողմերում (թվականը) և աջ եզրին փորագրված է հակիրճ արձանագրությունը (նկ. 91).
ԹՎ(ԻՆ) ՌԻՆԷ (1598), ԲԱԶՆ ԱՌՆԱԿԱՆ
ԳԻՉ ԻՒՆԻՆ, ԾԱՍՐՕՍԿԻՆ:

Ծանոթ. Խաչքարը գտնվում է կիսով չափ հողի մեջ խրված վիճակում, սակայն դատելով դիրքից (երեսով դեպի արևելք է), այն գտնվում է ոչ իր սկզբնական տեղում, այլ միայն հետագայում են մատրասեցիները պահպանման նպատակով այն կանգնեցրել (ավանդա-կանին հակառակ դիրքով):

264. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.
ԸՆԴ ՅԱՅՄՍ ՏԱՊԱՆԻՍ ՀԱՆԿՉԻ | ՄԱՐ-
ՄԻՆ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՍԱՍՈՒԷԼԻ | ՈՐԴ-
ԻՈՅՆ ՄԱՐՈՒԹԱՅԻ ԴՈՆՎԱՐԵԱՆՅԻ |
ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԻ ՌՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ
ԳԵՂՋՍ ՄԵՐՈՅ ՄԱՏՐԱՍԱՅԻ | ՀԱՆԳԵԱՐ
Ի ՏԵՐ 15 Դ(Ե)ԿՏԵՄԲԵՐԻ | 1889 ԱՄԻ:

265. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՏՐԱՍՈՒ
ԵՐԵՎԵԼԻ ԶԱՋ ԵՎ ՊԱՏԻՒՄՈՐ ՏԱՆՈՒ
ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԷՖԵՆՏԻ-
ԵԱՆՅԻ, ՎԱՍԾԱՆԵԱԼ Է 61 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱ
ԿԻ, | Ի 1901 ԹԻՒ, 15-ԻՆ ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԱՍԷՔԻ
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

ՄԵՅՍԱՐԻ

Մեյսարին մոտակա վանքի շնորհիվ մի առանձին հռչակ ուներ ողջ զավառում: Սրա անվան ստուգաբանությամբ զբաղվողները տվել են տարբեր բացատրություններ:¹⁶⁸ Գյուղը գտնվում է շրջակայքումից շուրջ 16 կմ արևմուտք: Ըստ ավանդության հնում գյուղն ունեցել է մինչև 70 տուն բնակչություն,¹⁶⁹ սակայն ստույգ վիճակագրական տեղեկությունները XIX դարից են: 1850-ական թթ. գյուղն ուներ 30 տուն հայ բնակչություն:¹⁷⁰ 1861 թ. գյուղն ուներ 40 տուն, իսկ 1890-ին՝ 80 տուն (500 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁷¹ 1914 թ. հունվարի 1-ի մարդահամարով այստեղ ապրում էր 705 հայ:¹⁷² Մ. Բարխուտարյանցը, որը գյուղ է այցելել 1880-ական թթ. վերջին նշում է, թե եղած 88 տնից 25-ը՝ բնիկներ էին, իսկ մնացածը արցախահայ վերաբր-նակիչներ՝ գաղթած Շոշու, Ավետարանոց (Չա-նախչի), Հաղութ, Յոր և Տող գյուղերից:

Մեյսարին հարուստ է պատմաճարտարապե-տական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն

168. Մ. Ջալալյանցը գրում է. «... գիւղն Մեյսարի, որ ամեալ է գտնում իւր ի հեղիկ հողոց, համապագ հնչելոց ...» (նշվ. աշխ., էջ 397): Մ. Բարխուտարյանցը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Պարսկերէն ճէ նշանակում է գինի և սէար՝ գլուխ, իսկ Մէյսարի՝ գլխատըր գինի» (նշվ. աշխ., էջ 169): Մ. Սմբատյանցը նշում է. «Մասերի և այժմ Մեյսարի բառը զամազան մեկնութեանք են բա-ցատրում գիտացիք. բայց ես կարծում եմ թէ ի պատիւ մասամբ սրբոց որ այն վանքումն են եղել, անուանել են Մասերի վանք, կամ Մեսրավանք այն է Մեսրոպայ վանք, ինչպէս Գողթանեաց գաւառի Մարվան գիւղը, իսկ թէ այլազգական բառ համարելով Մեյսարին այնպէս բացատրենք. հետեւեալը դուրս կը գայ:

Մահսերի՝ նշանակել համբախօսական ստորագրութեան քոտք, բազմակնիք, զամեն մահսերագրութիւն, որպէս երեւի վանքի մօտի ժողովուրդ լինելով Մեյսարեցիք՝ սովորած են եղել միշտ մահսերագրութեանք բողոքել վանահօրից, որպէս եւ Մա-ղիանցիք եւ այլք» (նշվ. աշխ., էջ 142):

Մեզ առավել հավանական է թվում Մ. Սմբատյանցի առաջադրած առաջին տարբերակը: Ի դեպ, վանքը «Մասերի» ձևով է հիշատակում նրա առաջին գիտնական այցելուներից մեկը՝ Հ. Շահխաբունյանցը (նշվ. աշխ., էջ 381):

169. Ջալալյանց, էջ 397: Սմբատեանց, էջ 144:

170. Նույն տեղում:

171. Սմբատեանց, էջ 139:

172. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 157:

վիճակով պահպանվում է Սբ. Աստվածածին քա-
րաշեն, փայտածածկ եկեղեցին:

Մեյսարու հյուսիս-արևմտյան կողմում, 0,5-1
կմ հեռու, խոր կիրճի ձորաբերանում պահպանվում
են Մեյսարու վանքի ավերակները, ընդարձակ գե-
րեզմանոցը: Վանական հուշարձանախումբը, որը

Մեյսարու վանքի տեսքը դարասկզբին

Մեյսարու վանքի տեսքը 1980-ական թթ.

բաղկացած էր երկու միմյանցից փոքր-ինչ հեռու,
առանձին խմբերից ներկայումս գտնվում է հիմնա-
վեր վիճակում: Այն վերջին տարիներին պայթեցվել
է, իսկ սրբատաշ գրեթե բոլոր քարերը տեղափոխ-
վել են գյուղ այլ շենքեր կառուցելու նպատակով:
Ամենացավալին այն է, որ այդ բարբարոսությանը
գոհ են գնացել մաւ տեղում՝ եկեղեցիների որմերին
փորագրված XVII-XIX դարերին վերաբերող բազ-
մաթիվ արձանագրություններ:

Նախկին հետազոտողները բարեբախտաբար
ընդօրինակել ու հրատարակել են Մեյսարու վանքի
արձանագրությունները, սակայն դրանցում առկա
են բազմաթիվ տարրերություններ, տարբերություն-
ներ, որը հաճախ կասկածելի է դարձնում թե մեկ և
թե մյուս ընդօրինակության ճիշտ լինելու հարցը:
Ինչևէ, հնարավորություն չունենալով դրանք վերս-
տուգել, ստորև ներկայացնում ենք մեր կարծիքով
առավել վստահելի ընդօրինակությունները: Մեյ-
սարի գյուղից, վանքից, գերեզմանոցից նախկի-
նում հրատարակված է եղել 17 արձանագրություն:
Դրանց հավելելով նորահայտ 3 արձանագրություն՝
բոլորը միասին ներկայացնում ենք ստորև.

266. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, գյու-
ղամիջում, հյուսիսային մուտքի ճակատակալ քա-
րին փորագրված է.

ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ի ՀԻՄԱՆԷ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱ
ԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄԵՅՍԱՐԻ ԳԵՂԶ
ԾԱԽԻԻՔ ԵՎ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ՇԱՄԱՆԵՑԻ
ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ՊԱՐՕՆ ԳԱԼԸՍ
ՏԵԱՆ ԵԱՆՑ,
ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԾՆՈՂԱՅ Ի-
ՐՈՅԻ ԹԱԴԵՈՍ
ԱՌԱԳ ԶԱՀԱՆԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՎ
ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ
..... ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ԻՆ ՀԱՅՈՑ

Ծանոթ. Մեյսարի գյուղի Սբ. Աստվածածին եկե-
ղեցին հիշատակվում է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք.
63): 1874 թ. մեյսարեցիք մի խմբազարդ ղեկն էին
հոգևոր իշխանությանը՝ 1869 թ. երկրաշարժից մեծա-
պես տուժած իրենց եկեղեցին հիմնավորապես վերստին
շինելու (հմի տեղում) ցանկությամբ: Դրա բույրավորու-
նը ստացել էին մույն թվականին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6442, ք.
1): 1895 թ.-ին այն հիշվում է. «... խաբխաղ, եղել կտու-
րով, ցած պատուհաններով եւ դռներով մի խմբու եկե-
ղեցի ...» («Նոր-Դար», 1895, № 160, էջ 3): 1902թ երկ-
րաշարժից. «... Նորաշեն եկեղեցին ստացել էր մեծ ճեղ-
քումներ ...» («Մշակ», 1902 № 32, էջ 1): Ստացվում
է, որ այս արձանագրությունը փորագրվել է 1895-1902
թթ. ընթացքում քայքայված էին եկեղեցու տեղում՝ նորի
կառուցման կապակցությամբ:

267. ՄԱՍԱՆՑ ԿԱՍ ՄԵՅՍԱՐՈՒ ՎԱՆՔ,
ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի վերնա-
մասում արտաքուստ փորագրված է եղել.

ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԹՎԻՆ ՌՈՉ (1680): ԱՐԴ ԵՍ
ՀՈՒՄԿ ԱՆՏՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ՆՈՐՈԳԵ
ՑԻ ԶԱՍՏՈՒՄԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔՍ, ՈՐՔ ՀԱՆ
ԴԻՊԻՔ ՄՍԱ ՅԱՂՕԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՏԵՐ,
Ի ՌՃԻԹ (1680) ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ:

Հրատ. Շախաթունեանց, 381 (վերջից չունի թվա-
կանի մասը): Ջալալեանց, 399 (սկզբից և վերջից չունի
թվականները): Մաքատեանց, 147 (սկզբից թվականի
ՌՈՉ-ի փոխարեն ունի ՌՉՃ): Քաջբերունի, անտիպ է
(սկզբից չունի թվականը), տես՝ ՀՂՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1,
գործ 439, թերթ 37:

268. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներ-
սում բեմի արևմտահայաց երեսին եղել է.

ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ԲՐԻՍՏՈՍ ԶԶՈՒՂԱՅՈՑ
ԴԱՇՏԵՑԻ ԲԱՆԴՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ԽՕՉԱՅ
ՇԱՀՎԷԼԻՆ, ՈՐ ՇԻՆԵԱՅ ԶԲԵՄ ԵՒ
ԶԴՈՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՍՏՐԷՆ ՆՆՋԵՑԻ
ԼՈՅՆ, ԹՎ. ՌՃԿԶ (1717):

Հրատ. Ջալալեանց, 399 (խիստ աղավաղմունե-
րով): Մաքատեանց, 148 (սկզբից և առումն ենք):

269. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, տանի-
քի վրա՝ զմբեթից բացվող մուտքի ճակատին եղել է.
ՇՆՈՐՀՕՔՆ ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԿԱՌՈՒՑԱԻ
ՍՈՒՐԲ ԽՈՐԱՆՍ ԱՆՈՒԱՄԲ ՀՐԵՇՏԱԿԱ-
ՊԵՏԱՅՆ ԵՒ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԶՕՐԱՅՆ, ԱՂՈ-
ԹԻՔ ԵՒ ԲԱՐԵՍՕՍՈՒԹԵԱՄԲ ՍՈՅԱ Ո-
ՂՈՐՄԵԱՅ ՏԵՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՆՏՕՆ ԵՒ
ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅՆ, ՄԱՆԱԽԱՆԴ

ՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏԻՍ ԱՇԽԱՏԱՌՈՐԱՅՆ, ԵՒ ՆՈՒԷՐԶ ԵՒ ԸՆԾԱՅ ԲԵՐՈՂԱՅՆ ԵՒ ՀԱՎԱՏԱՅԵԼՈՑԻ Ի ՅԻՍՈՒՍ ԶՐԻՍՏՈՍ, Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՏԵԱՌՆ ՍԻՄԵՕՆԻ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԷՐ ԵՐԵՄԻԱՅԻՆ, ԹՎ. ՌՃԼԷ (1688):

Հրատ. Ջալալեանց, 399-4: Մմբատեանց, 149 (նրից և առնում ենք):

270. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մույն մուտքի մոտ պատի վրա (այնտեղ, ուր 1680 թ. արձանագրությունն էր փորագրված) եղել է (նկ. 92). ԵՍ ՄԵՍԵՐԵՑԻ ԱԲՐ(Ա)ՀԱՄԻ ՈՐԴԻ ՄԱՀ ՏԵՍԻ ՕՍԷՓՍ ՆՈՐՈԳԵՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ ՎԱՐՔԻ ԱՌ(Ա)ՋՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԿԱ (1812):

Հրատ. Մմբատեանց, 147 (գրեթե ամսխալ):

Ծանոթ. Այս արձանագրությունը այն եզակիներից է, որը պահպանվել է տեղում՝ եկեղեցու ավերակների մեջ:

271. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվել է եկեղեցու մույն կողմի պատի տակ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ. ՈՐ ԵՎ ԼԻՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԵՅՍԱՐՈՒ ՎԱՐՔԻ, ՌՄՀԱ (1822):

Հրատ. Մմբատեանց, 147:

272. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՆՅԱԿՆԵՐ, գտնվում էին Սր. Աստվածածին եկեղեցու շուրջ (այժմ սրանք ևս հիմնավեր են): Սրանց որմերին եղել են.

ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ԳՐԵՑԻ Ի ՌՃԿ ԹՎ. (1711):

Հրատ. Մմբատեանց, 149:

273. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՆՅԱԿՆԵՐ, նախորդի մոտ.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԵՆԵԱԿՍ ԳԻԱՐԲԱԶՐԵՑԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱՆԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 149:

Ծանոթ. Ամենայն հավանականությամբ փորագրվել է սենյակների շինության առթիվ և հետևաբար (համեմատելով № 272 արձանագրության հետ) կարելի է թվագրել մինչև 1711 թ.:

274. ԴԱՐՊԱՍ, պարսպի քանդված դռան մոտ ընկած քարի վրա եղել է.

ԵՍ ՄԱՏՐԱՍՅԻ ՏԷՐ ՄԱՀԱԿԻ ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍ ՇԻՆԵՑԻ ԴԱՐՎԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՄ ԿԵՆԱԿԻՑ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԵՒ ԻՄ ՈՐԴՈՒ ԵՒ ԹՈՌԱՆՑ:

Հրատ. Մմբատեանց, 150:

275. ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, գտնվում էր հիմնական հուշարձանախմբից հարավ-արևելք (մույնպես հիմնավեր է): Սրա խորանի (բեմի) արևմտա-հայաց երեսին փորագրված է եղել.

Ի ԹՎԻՆ ՌՃԵԿԻ (1718) ՎԵՑԻՑ ՏԱՄԱՆՑ ԵՌԹԵԿԻ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ, ԼՈՒՍԱՌՈՐՉԻ:

ՓՈՒՆԱՆՈՐԴԻ, ԳԱՆՉԱՍԱՐԱՅ ԱՌԻՐԲ ԱԹՈՌԻ, ՏԵԱՌՆ ԵՍԱՅԵԱՅ ԵՒ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԻ, ՅԱՅՄՄ ԵՐԿՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ, ՊՕՂՈՍ ԱՆՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, ՅՈՐԴՈՐԱՆՕԶ ԲԱՐԵՄԻՐԻ ԱՆՏՕՆ ԱՆՈՒՆ ԶԱՀԱՆԱՅԻ ՊԱՏՃԱՌ ԵՂԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾՆԱԿԱԼ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻ, ԴԱԹԻ ՈՐԴԻ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ԻՐԻ ԿՈՂԱԿԻՑՆ ԳՈՒԼՆԱՐԻՆ, ԻՐԵԱՆՑ ՈՐԴՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԻՆ, ՆՈՐԱԲՈՂԵՈՋ ՊՕՂՈՍԻՆ, ԱՅԼ ՅԻՇԱՏԱԿ ԹԱԴԷՈՍԻՆ, ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՑԻՆ ՍԻՄԱՅԻՆ, ՈՐԴՈՅՆ ԻՐԵԱՆՑ ԱՐՁԱՄԱՆ ԿՕԿՉԻՆ, ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՑԻՆ՝ ՏԱՍՏԱԳՈՒԼԻՆ, ԵՂԻՍԱԲԵԹ ԻՐԵԱՆՑ ՆՈՒՆ, ԴՍԵՐՆ ԻՐԵԱՆՑ ՄԱՆԻԵԱՅԻՆ, ԾԱՂԵԱԼ ՈՐԴՈՅՆ ԿՈԿՃԱՅԻՆ, ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ԵՒ ՍԱՐԳՍԻՆ, ՋԻ ԱՅՍ ԷՐ ԻՂՉ ՄԵՐՈՅ ՍՐՏԻՆ ԵՒ ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ ՀԱՍՈՒՑԻՆԸ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 381-382: Ջալալեանց, 398-399: Բարխուտարեանց, 170-171: Մմբատեանց, 159: Ընդօրինակել է նաև Զաքրեբունին (անտիպ է) ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, ք. 36 և «Շամ-Բեկզադե»-ն («Նոր-Դար», 1896, № 14, էջ 3):

Ծանոթ. Ներկայացնում ենք նշված հրատարակությունների համադրությունից ստացված արձանագրության առավել ամբողջական ու վստահելի պատկերը:

276. ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի վրա փորագրված է եղել.

ԹՎԻՆ ՌՃԿԸ (1719) ՇԻՆԵՑԱԻ ՍԲ. ՆՇԱՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՄԵՆԱՅՆ ԶՐԻՍՏՈՆԷԻՑ ՆՆՋԵՑԵԼՈՑ՝ ԵՎԱՅ ԵՒ ԲՆԱԿԱՅ, ԱՐԱՆՑ ԵՒ ԿԱՆԱՆՑ ԵՒ ԾԵՐՈՅ ԵՒ ՏՂԱՅՈՅ, ՄԱՆԱԿՆԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԳԷՈՐԳԻ ՈՐԴԻ ՊԱՐՈՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԵՒ ՇԱՄԱԽԵՑԻ ՅԱԿՈԲԻ ՈՐԴԻ ԹԱՄՈՒՐԻՆ ԵՒ ՕՀԱՆԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ ԵՂԻՍԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՈՐԴՈՅՆ ՄԱՏԹԷՈՍԻՆ. ՈՎ ԸՆԹԵՐՑՕՂԸ ՅՈՐԺԱՍ ԸՆԹԵՈՆՈՒԹ ՅԻՇԵՑԵԸ Ի ՅԱՂՕԹՍ ԶԷՐ ԱՆԴՈՆ ԱՆԱՐժԱՆ ԶԱՀԱՆԱՅՆ. ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՋԻԸ ԱՌԱՋԻ ԱՆՍԱՀ ԳԱՌԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԱՄԵՆ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 381: Ջալալեանց, 399: Բարխուտարեանց, 171: Մմբատեանց (վերջրել է Շահխաթունյանցից), 158, 161:

Ծանոթ. Ներկայացնում ենք նախորդ հրատարակությունների համադրմամբ:

277. ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան մուտքի մոտ, արտաքուստ ձախ կողմում եղել է.

ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՑԵԱԼ ՏԱՃԱՐՍ ՄԵՍԱՐՈՒ ԳԻՐԻ, ՈՐ ԿՈՉԵՍՑԻ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ Է ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՍԻՐՈՅ ՅԻՇԱՏԱԿ ԲՆԱԿՉՈՒՀՈՅ ՇԱՄԱԽՈՒ ԶԱՂԱԲԻ ԱՆՆԱՅԻ, ԿՈՂԱԿՑԻ ՊԱՐՈՆ ՅՈՀԱՆՆԷՍ ԶԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑԻ, ՈՒՆՏԱՌՈՐԶՆ ԵՒ ՀԱՆԴԻՊՈՂԶՆ ԹՈՂ ՄԻԱԲԵՐԱՆ ՏԱՆ ԶՈՂՈՐ:

ՄԻՍ ԲԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑԻՆ, ԹՈՒԻՆ 1879,
ԱՄԻ, 29 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, Ի ԳԻՒՂՆ ՄԷՅԱՐԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 157: Առաւել ամբողջական է
Քաջբերումն ընդօրինակածը, որից և առնում ենք
ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 37 (անտիպ է):

Ծանոթ. Այս վիմագրից տեղում միայն մի փոքրիկ
բեկոր է պահպանվել, սկզբի երկու տողերի թերի մնա-
ցած արձանագրությամբ:

278. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում փորագրը-
ված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՅՄ ՉԱԼԱՊՈՒ
ՈՐԴԻ ՂԵՒԱՆՂԻՆ ԵՒ ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՑԻՆ
ՓԱՐՈՒՆ, ՈՐԴԻՈՅՆ ԱՐԳԱՐԻՆ, ԴԱՆԻԷ-
ԼԻՆ ԵՒ ՉԱԼԱՊԻՆ:

Հրատ. Ջալալյանց, 399: Մմբատեանցը վերցրել է
նրանից (էջ 160): Մենք ևս առնում ենք Ջալալյանցից:

279. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային պա-
տի վրա եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՅՄ ԽԱՐՓԵՐԹ-
ՑԻ ԸՍԱԶԻ ՈՐԴԻ ՈՀԱՆԻՆ, ՊՕՂՈՍԻ ՈՐ-
ԴԻ ՇԱՀԻՆԻՆ ԵՒ ԻՐԵԱՆՑ ԾՆՈՂԱՅՆ
ԳՈՀԱՐԻՆ:

Հրատ. Ջալալյանց, 399: Սրանից վերցրել է
Մմբատյանցը, 161: Մենք առնում ենք Քաջբերումն ըն-
դօրինակությունից (անտիպ է, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստա-
թուղթը, թ. 37):

Ծանոթ. Ջալալյանցը «Խարփերթցի Ըսազի որդի
Ոհանին» հատվածի փոխարեն ունի «Խամփերթցի
Ռամազին որդու չանին» իսկ «Շահինին»-ի փոխա-
րեն «Շայնին»:

280. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային սկի-
նի պատուհանի տակ.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՅՄ ԳՈ-
ՏՈՒ ՈՐԴՈՅ ԱՐՈՒԹԻՆԻՆ, ԳՈԶԱԼԻ ՈՐ-
ԴԻ ԱՐԳԱՍԻՆ:

Գրակ. Ընդօրինակել է միայն Քաջբերումին, որից
և առնում ենք (ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 35):

281. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներքուստ հյու-
սիսային պատի վրա եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱՐԱԶԱՆՍ ԻՐԻ ԵՂ
ԲԱՅՐ ՈՒՎԱԶԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ:

Գրակ. Վերցրել ենք Քաջբերումն (միակ ընդօ-
րինակությունն է, անտիպ): Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փա-
ստաթուղթը, թերթ 36:

282. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան դռան
վրա, խաչանիշ պատկերի թևերի միջև փորագրը-
ված է եղել.

ՌՃԿԸ (1719):

Գրակ. Ընդօրինակել է միայն Քաջբերումին, որից
և առնում ենք: Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, նշված փաստաթուղթը,
թերթ 37:

283. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է Սբ. Նշան եկեղե-
ցու հարավային կողմում: Սրա ճակատին փո-
րագրված է եղել.

ՄԷՍԱՐՈՒ ԳԻՒԴԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՅԵԱԼ

ԱՂԲԻՐՍ Է ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՄԻՐՈՅ ՅԻ-
ՇԱՏԱԿ ԲՆԱԿՉՈՒՀՈՅ ՇԱՍԱԽՈՒ ԲԱՂԱ-
ԲԻ ԱՆՆԱՅԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ ՊՐ. ՅՈՀԱՆՆԷՍ
ԲԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑԻ, ԹՈՒԻՆ 1879 ԱՄԻ,
29 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, ԳԻՒՂՆ ՄԷՍԱՐԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 158: Քաջբերումի (անտիպ
է), ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 37:

284. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, գտնը-
վում է Սբ. Նշան եկեղեցու շուրջ տարածված զե-
րեզմանցում (նկ. 94).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ... ԻՍ ... ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր
ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԽԴ (1695):

285. ԽԱՉԲԱՐ, գտնվում է զերեզմանատան
նոր մասում: Այն տեղադրված է նոր հանգուցյալի
հիշատակին՝ մեջքի վրա պառկեցված վիճակով:
Խաչքարի վերին և ստորին ծայրերում փորագրը-
ված է մեկական տող արձանագրություն (նկ. 95,
95ա).

ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԶ(ՄՈ)ՂԱՍ(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)Չ(Ի)Ս:

Ծանոթ. Գրչությունն ու զարդարանդակների ոճը բնորոշ է XVII-XVIII դարերին:

Մեյսարու վանքը հայտնի գրչության կենտրոն էր: Այստեղ ստեղծված բազմաթիվ ձեռագրերից մի քանիսը հասել է մինչև մեր օրերը: Դրանցից 2-ը պահպանվում են Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Ձեռագրերից մեկը «Աւետարան» է գրված 1695 թ. Կիրակոս երեցի կողմից (ստացող՝ Սալվար),¹⁷³ իսկ մյուսը՝ «Ժողովածու» (17-րդ դար, գրիչ՝ Վլաս):¹⁷⁴

ՇԱՀՈՒՄՅԱՆՎԱՆ (ԽԱՆԻՇԵՆ)

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 12 կմ հարավ-արևմուտք, մի բարձրադիր ու տեսարանավոր սարավանդին: 1851 թ. ուներ 95 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁷⁵ 1890-ին այն կազմում էր 210,¹⁷⁶ իսկ 1914 թ. հունվարի 1-ին 392 հայ բնակիչ:¹⁷⁷ 1986 թ. գյուղում բնակվում էին 5-6 տուն հայեր, որոնք 1988-ին բռնագաղթվեցին:

Գյուղում պահպանվել է Սբ. Հարություն եկեղեցին: Այն մեզ է հասել խիստ ձևափոխված ու վերակառուցված տեսքով: Կառուցված է անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Անկյունաքարերը իրականացված են սրբատաշ քարերով:

Գյուղի հարավային ծայրում, թեք սարավանդին կառուցված են երեք աղբյուրներ: Դրանցից մեկն ունի թվով 4 հպկիճ արձանագրություն:

XIX-XX դարերի արձանագիր տապանաքարերով առանձանայես հարուստ է գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում, թեք բլրավանդին տարածված գերեզմանոցը:

286. ԱՂԲՅՈՒՐ, կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով, ճակատին փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը (նկ. 96).

ՁԱՅՍ ԱՂԲԻՐՍ ՇԻՆԵԱՅ | ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽԱՆԻՇԵՆԵՅԻ ԴԱՄԻՐՉԻ ԳՐԻ-ԳՈՐ | ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ, ԹԻՒՆ 1869 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Գանձարչանց Հարություն Գրիգորյանը (այսպես է վկայված փակերագրում) ըստ երևույթին հայրենասեր ու բարեգործ անձնավորություն էր: Դրա օգտին է խառն այն հանգամանքը, որ 1865 թ. (այսինքն՝ դեռ մինչև աղբյուրի կառուցումը) նա ձեռնամուխ է եղել

հայրենի գյուղում սեփական ծախսով եկեղեցի կառուցելու գործին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4630, ք. 1):

287. ԱՂԲՅՈՒՐ, նախորդի մոտ փորագրված է (նկ. 96).

ՆՈՐՈԳԵՅ | ՋՐԻ ԱՄԲԱՐԸ ԽԱՆԻՇԵՆԱԲ-ՆԱԿԻՉ | ՀԱՅՐԱՊԵՏ:

288. ԱՂԲՅՈՒՐ, նախորդի մոտ, երկու ծայրերում փորագրված է թերի պահպանված արձանագրություն (լրացնում է 1869 թ. արձանագրությունը):

ԿԻՆ|ՍՈՐ(Ա)Յ ԱՂԱ|ՓԻՆ:|...|ՈՐԴ|ԻՔՆ| Ս(ՈՐԱ)Յ

289. ԱՂԲՅՈՒՐ, կից նախորդին՝ սրբատաշ այլ քարի վրա.

ԱԲԱՆԵՍԵԱՆ ԱԲԱՆԵՍԵԱՆՏԸ ԻՒՐ ՅԻՇԱՏ(Ա)ԿԻՆ, 1912 ԹԻՒՆ:

290. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 97). ԱՍՏ ՀԱՆ(Գ)ՉԻ ՍԱՐՄԻՆԸ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ ԳԻՒԱՅԻ | (ԽԱՆԻ ՇԻՆ) ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ԱԼԵՔՍԱՆ ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ ՄԵՎՈՒՆՑ, ԿՆԵԱՅ ՋԿԵԱՆՍ ԻՒՐ 70 Ա|ՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ 1857-1927, ԱՄԵՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ն ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. Տապանագիրը փաստում է, որ Խանի-Չեն գյուղի վերանվանումը տեղի է ունեցել 1920-ական թթ.:

291. ԵՐԿԱԹԱՉՈՒՅԼ ԽԱՉ. ընկած է եկեղեցու պատի տակ (նկ. 98):

Երեք խաչաքների ծայրում գրված է.

«Դ.Ա.Պ.» տառերը, իսկ մեջտեղում՝ «1894»:

ՇԱՄԱԽ

Երկրամասի հիմնավորը ու գլխավոր քաղաքներից մեկն է: Ունի պատմական չափազանց հարուստ անցյալ: Այն հիշատակվում է դեռևս II դարում՝ Պտղոմեոսի կողմից՝ Սամնիսիա ձևով:¹⁷⁸ Ըստ հայկական աղբյուրների՝ քաղաքը շինվել է (հավանաբար նորոգվել - Ս. Կ.) Ծաթ Խազրի (խազարների թագավորն էր) կողմից Աղվանից Վիրո կաթողիկոսի (595-629) գահակալության տարիներում. «Տէր վիրոյ ամս երեսուն և երեք: Սա զբազում ամս ի դիպահոջ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, և յետ մահուան նորա ազատեալ, եկն յերկիր իւր: Սա թափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց և Աղուանից ի Ծաթայ խազրէ, յորդոյն Ջերու խաքանայ՝ որ գերեաց զաշխարհս: Սա շինեաց քաղաքս հինգ յանուն Ծաթայ՝ զԾաթառ, զԾաթմոր, զԾաթի, զՇիրուան, զՇամայիսի ...»:¹⁷⁹

Քաղաքի կառուցման վերաբերյալ ուշագրավ

173. «Յուցակ ձեռագրաց», հ. Ա, ձեռ. № 3187:

174. Նույնի՝ հ. Բ, ձեռ. № 5997:

175. "Кавказский Календарь на 1852 г.", Тифлис, 1851, էջ 92:

176. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

177. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 195:

178. «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի: Քարտեզը վերականգնել է ՀՄՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. Երեմյանը (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 9, Երևան, 1983, 416 էջից հետո ներդիր քարտեզ):

179. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 195:

տեղեկություններ են հաղորդում մակ օտար աղբյուրները: Դրանցից մեկում նշված է, թե այն կառուցել է իբն Շուբա Շիրվանի քազավորը՝ Հարուն խալիֆի (786-809) օրոք:¹⁸⁰ Հետագա դարերում քաղաքը, որն ուներ վարչական կենտրոնի նշանակություն, ընկել է օտար տիրապետողների լծի տակ: Այն նվաճել են արաբները, պարսիկները (ողջ երկրամասի հետ մեկտեղ), մոնղոլ-թաթարները:

Վերջիններիս կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ 1220-1221թթ. քաղաքաբնակները ուժեղ դիմադրություն են ցույց տվել. «Երբ թաթարները վրաց (քուրդեր) երկրից վերադարձան, դիմեցին Դարբանդ-Շիրուան, պաշարեցին Շամախի քաղաքը, կովի բովեցին բնակիչների հետ, որոնք համառ կերպով դիմացան պաշարմանը: Մակայն թաթարները աստիճաններով բարձրացան պարիսպը: Ասվում է մակ, որ նրանք հավաքեցին ուխտերի, կովերի, ոչխարների և մեռածների դիակներ թե իրենցից, թե ուրիշներից և այս բոլորը իրար վրա գցելով ստեղծվեց մի բլուր, որի վրա բարձրանալով քաղաքի վրա տիրապետող դիրք ունեցան: Կովեցին բնակիչների հետ, սակայն սրանք դիմացան, և երեք օր սաստիկ կռիվ եղավ: Երբ արդեն քիչ էր մնացել, որ [թաթարները] գրավեին, նրանք իրար ասացին՝ սրից ազատում չկա, ուստի ավելի լավ է համբերել ու պատվով մեռնել: Այդ գիշեր նրանք դիմացան: Գիշերը դիակները նետեցին ու [կույտը] նստեց և թաթարները այլևս պարսպի դիմաց բարձր դիրք չունեին և ոչ էլ գերակշռություն կովի մեջ: Մակայն նրանք կրկին գրոհեցին և սկսեցին կովել: Բնակիչները հոգնած, ուժասպառ ու թուլացած էին, ուստի ընկճվեցին, իսկ թաթարները գրավեցին քաղաքը, շատերին կոտորեցին, ունեցվածքը կողոպտեցին և այլանդակություններ գործեցին»:¹⁸¹

Շամախին հայաշատ է եղել հնագույն ժամանակներից, իսկ միջնադարում նրանք կազմում էին քաղաքի ամբողջ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը: Շամախին ծննդավայր էր ժամանակի մի շարք հայ ազդեցիկ նտավորականների: Հայտնի է, որ Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409) 12 աշակերտներից մեկը շամախեցի էր. «... Յունան ի Շամախու ...»:¹⁸² Քաղաքի բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ առաջին տեղեկություններին հանդիպում ենք XV դարի աղբյուրներում: Դրանցում վկայված է այն իրողությունը, որ ստվար հայ բնակչություն ուներ ոչ միայն Շամախի քաղաքը, այլ նաև շրջակա գավառները:¹⁸³

Իտալացի ճանապարհորդ Ջոզեֆա Բարբարոյի 1471-1478 թթ. կատարած ուղևորության նկարագրություններում կարդում ենք. «... Շամախի, մի քաղաք Մարաստանում, Թեցիքիայի սահմաններում, որի իշխանը կոչվում է Շիրվան Շահ, որ քաղաքը ի պահանջել հարկին կարող է տալ ինքը եւ տասը հազար ծիավոր: Գտնվում է դեպի Բագվի ծովը վեց օրվան ճանապարհի հեռու, ...: Այս շատ լավ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն, եւ շինում է մետաքս, կտավ եւ ուրիշ բաներ իրենց եղանակով: Գտնվում է ՄԻ՝ Հայաստանում,¹⁸⁴ եւ բնակիչների մեծ մասը հայ են»:¹⁸⁵ 1488 թ. կարմրագույն սոֆիները (դարափափախ) հարձակվում են Շամախու վրա եւ խաբեությամբ գրավում այն. «Որ եւ ժողովեաց յայսմ ամի արս իբրև ԽՌ. (40000), եւ գնացեալ խաբեությամբ եմուտ ի Շամախի, եւ զամենեսեան, որ ի ձեռն էած ի քրիստոնէից եւ ի տաճկաց՝ զարս եւ զկանայս սրով կոտորեաց, եւ զքաղաքն ամենայն հրով այրեաց ...»:¹⁸⁶ 1500-1501 թթ. Շամախին գրավել են պարսիկները. «Ռ-Շ (1500) քվին Մովին Շամախի էառ, զՇրվանշէն սպանեց»:¹⁸⁷ Ուշագրավ է նշված դեպքերին արձագանքած հետևյալ հիշատակությունը. «Յայսմ ամի, որ էր թուականն Հայոց ՋԾ (1501) եղև բազում ոճիր պատերազմի, զի դարձեալ գորացան ազգն Դանիշմանաց, որ Իմանայից կոչին, ի յաշխարհէն Արտաշիլու, որ Կարմիր զլուխ Սօֆիք [կոչին]: Եւ ելեալ բազում զօրօք յարևելից եւ եկեալ մտին յեկեղեաց գաւառն, որ է Եզրնկայն եւ մնացին ի Վարդավառն մինչ ի յաշուն: Եւ անտի ելեալ դիմեցին դարձեալ յարևելս ի յաշխարհն Արդանից, որ է Շաք եւ Շամախի եւ առին զթագաւորն, եւ զեկեկիրն եւ բազում ասար արարին, եւ թագաւորեցին, եւ նստան բոլոր տարի մի»:¹⁸⁸ 1529 թ. քաղաքը ենթարկվում է նոր ավերածության «... եւ յետ ժամանակաց Տէրն Շամբարայ, այսինքն Շամախու ըմբռնէ զորդին Սքանդարայ, եւ կապանօք յղէ առ Շահռուխն: Ուստի զայրացեալ Սքանդարն զօրս ժողովէ, եւ գնացեալ աւերէ զաշխարհն Շամախու, եւ մտեալ ի Շամբար զբազում ոգիս սրայտն ողոս առնէ, տինա 360 մօլայից զգլուխս հատալն»:¹⁸⁹

180. Քաջ հայտնի է, որ Շամախին գտնվում էր Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս, Կուրի ձախափնյակում տարածված Բուն Աղվանք երկրամասում: Մակայն այն հանգամանքը, որ նշված ժամանակաշրջանում երկրամասը իր քաղաքներով հանդերձ (այդ թվում՝ Շամախին) ուներ հայ հոծ բնակչություն (կային նաև քիչ թվով պարսիկներ ու այլ ազգություններ) իտալացի ճանապարհորդին թույլ է տվել կարծելու, թե Շամախին գտնվում էր Մեծ Հայաստանում:

185. Հովի. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատոր Ա, Երևան, 1932, էջ 199:

186. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ», մասն Գ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 107 (այսուհետև մեջբերումներ անելիս նշելու ենք ԺԵԳ, համապատասխան էջերով):

187. Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատոր Ա, Երևան, 1951, էջ 195 (այսուհետև՝ ՄԺԱ, համապատասխան էջերով):

188. ՄԺԱ, էջ 126:

189. Խաչատուր աբեղայի Ջուղայեցոց, Պատմութիւն Պարսից (ԺԸ դար), աշխատությանը Բաբգէն վարդապետի Աղաւելանց, Վաղարշապատ, 1905, էջ 89:

180. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին» կազմեց՝ Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 181-182:

181. Իբն Ալ-Ասիր, արաբական աղբյուրներ Բ, քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981 էջ 304-305:

182. «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հատոր Բ, Երևան, 1956 էջ 352 (այսուհետև մեջբերումներ կատարելիս նշելու ենք ՄԺԲ, համապատասխան էջերով):

183. Ըստ երկրամասում պահպանված նյութական մշակույթի հուշարձանների՝ ենթադրելի է, որ ավելի վաղ ժամանակներում էլ այդպես է եղել, միայն թե ձեռքի տակ չունենք գրավոր տեղեկություններ:

1541 թ. Շամախին գրավել է պարսից Շահ Թահմազը. «Շահ Թահմազ, որդի շահ Իսմայիլին նստաւ քախտ քվին ԶՀԵ (1526): Եւ քվին ԶՂՕ (1541) զնաց էառ Երևան, Գանջայ, Շամախի, ...»:¹⁹⁰ XVI դարի 2-րդ կեսում, ինչպես վկայում են աղբյուրները, Շամախին բավական տուժել էր արշավանքներից և կիսավեր վիճակում էր, սակայն դարձյալ ուներ հոծ հայ բնակչություն, որոնք կազմում էին քաղաքաբնակների մեծամասնությունը: Այս մասին ուշագրավ է անգլիացի ճանապարհորդ Անթոնի Ջենքինսը 1557-1572 թթ. կատարած ուղևորությունից հետևյալ հատվածը. «... այս քաղաքը (Շամախին - Մ. Կ.) ծովից ուխտով յոթը օրվան ճանապարհի հեռու է, բայց հիմա շատ ավերակ է, բնակված գլխավորապես հայերից ...»:¹⁹¹ 1578 թ. պարսից շահ Խուդաբանդայի¹⁹² օրոք Անդրկովկաս ներխուժած օսմանցիները գրավել են նաև Շամախին. «ՌԻԷ (1578) քվին Լալա փաշեն զՇամախի էառ»:¹⁹³ Շամախին օսմանցիների կողմից նոր ավերման ենթարկվեց նաև 1580 թ. «Օսմանցուք քազաուր սուլթան Մուրատ, որդի Մելիմին. սերաքերը սորա առին գՆախվան, և միսս ամին էառ զՏնուր-Ղափուն, եւ զբազում զօրս առաքեաց աշխարհն Պարսին եւ էառ զԹէվրիզ, զԵրևան, եւ զԿէնճէ եւ զԱրաշ եւ զՇամախի. զՇրվան մինչ ի Թիֆլիս ...»:¹⁹⁴ 1583 թ. ձեռնարկվում է Շամախու բերդի կառուցումը: Այդ աշխատանքները ավարտվում են 45 օրվա ընթացքում: Երկու տարի անց քաղաքը կրկին ավերվում է օսմանյան Օսման փաշայի գլխավորությամբ. «Ի քվին ՌԼԳ (1585) Օսման փաշան անթիւ հեծելոք զնաց խառ ... եւ տիրեց ... զՇիրան, զՇամախի ...»:¹⁹⁵ Միայն XVII դարի սկզբներին պարսիկները ի վիճակի եղան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ թուրքերին և 1607 թ. վերագրավեցին այն. «... ապա առեալ զամենայն զօրս իւր զնաց ի վերայ Շամախու» եւ նստաւ ի վերայ բերդին, շրջապատեալ եւ պաշարեալ զնա: Եւ որպէս պատմեցաք վասն Գանջայոյ՝ նովին օրինակաւ պատերազմեալ ընդ Շամախույ էառ զնա յՕսմանցուց: Եւ զօրսն Օսմանցուց սրով կոտորեաց. եւ զընտանիս զինչ աւարեալ յափշտակեաց: Եւ կարգեաց ի նմա իշխան զԶլֆիդար խանն, ...»:¹⁹⁶ 1663 թ-ից Շամախու խան է հիշվում նախկինում Երևանի խան՝ Նաջաֆդուլին. «Յամի ՌՃԺԲ (1663) որ Նաջաֆդուլի խանն Երևանայ մագուլ ելաւ, տարան Շամախի, խանութին տվին»:¹⁹⁷ Մա մահացել է 1667 թ.: 1668 թ.

Շամախին մեծապես տուժել է ուժեղ երկրաշարժից: Աղբյուրները հայտնում են, որ արհավիրքը փլատակների տակ էր թողել 6-7 հազար բնակիչների. «Թվին ՌՃԺԷ յունվարի դ (4) ումն Ագուլիս կամաց շարժ եկաւ: Այս շարժս էլ յունվարի դ (4) ումն Շամախի քաղաքն յենց եկաւ, որ մինչի գ, էո հոգի մեռան: Շատ սարայ, բերք ու պարիսպ փլաւ, վասն մեղաց մերոց»:¹⁹⁸

Երկրաշարժի հետևանքների մասին հայտնի են նաև այլ վկայություններ. «Իսկ Շամախի քաղաքն իմն ի վեր լեալ ամենեւին տապալեցաւ, որ բնաւին ոչ մնաց շինութեք եւ անթիւ մարդիկը մեռան, զորոց զքին աստուած միայն գիտէ»:¹⁹⁹ Կամ. «Դարձեալ ՌՃԺԷ (1668) յաւոր նաւակատեաց Յայտնութեան տեսոմ մերոյ ի լուսանալ առաւօտին, որ յասեւն փառք ի բարձունս, ահագին որոտմամբ եւ սաչին դողաց երկիրն Շամախու, Գանձայու եւ Թիլիսու եւ Երևանա: Ապա ումնեք երկրի վնաս ոչ եղև, բայց միայն Շամախու, տեսցուց եղբայրք եւ զգոշացուք, որպէս ասէն մարգարէն՝ «ո հայի երկիր եւ տա դողալ սմա» եւ այլն. զի եղև յայտնի եւ մեծ հրաշք, որ աղօթից զօրութիւնն ցուցաւ յայտնապէս, զի որչափ ժողովուրդ, որ կային ի Շամախոյ քաղաքին յեկեղեցին բնաւին ոչ քար մի անկաւ, ոչ Ս (1) մարդոյ զարար եղև, այլ արտաքոյ եղեալքն ընդ հողով կորեան եւ կործանեցան»:²⁰⁰ Կամ. «ՌՃԺԷ (1668) ին շ(ա)րժ եղև և Շ(ա)մ(ա)խի խոր զնաց»:²⁰¹

XVIII դարի սկզբներից սկսած հաճախակի են դառնում լեռնաբնակ լեզգիների²⁰² ասպատակությունները: 1720 թ. ամռանը²⁰³ լեզգիները հարձակվում են քաղաքի վրա, ութ օր պաշարած դրությամբ պահում այն, կռվում, սակայն գրավել չեն կարողանում. «... ի ՌՃԻԱ (1722) թուին օգոստոսի տասն, զրոհ տունեալ առհասարակ միահաղոյն ազգս այս Լակզիք, որ ամենայն գլխատրօք իւրեանց որք էին այտքիկ, ... ամենայն զօրութեամբ իւրեանց եկին ի վերայ քաղաքին Շամախու, և յաւուրս ութ սաստիկ կոտեցան, և ոչ կարացին առնուլ»:²⁰⁴

Ապա լեզգիները մի գիշերվա մեջ հանկարծակի թողնում են պաշարումը և վերադառնում իրենց երկիրը: Օգովելով առիթից «Եւ ապա քաղաքացիքն Շամախու սկսան ամրացուցանել գեղամանս քաղաքին ցանկովք խորագունիք, եւ շրջապատ որմովք»:²⁰⁵ Հաջորդ՝ 1721 թ. Շամախին ենթարկվում է լեզգիների նոր հարձակման. «Դարձեալ ի սոյն քվին (1721-Ս. Կ.) և օգոստոսի ամսոյն

190. ՄԺԲ, էջ 427:

191. Հովհ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 372:

192. «Շահ Խուդաբանդայ, որ էր որդի շահ Թահմազին եւ եղբայր շահ Իսմայիլին ... նստաւ քախտ քվին ռիէ (1578): ... ի սորայ ժամանակս առին Օսմանցիք զԹաւրիզ, զԵրևան, Գանջայ, Շամախի» (ՄԺԲ, էջ 428):

193. ՄԺԱ, էջ 145:

194. ՄԺԲ, էջ 516:

195. ՄԺԱ, էջ 173:

196. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղաշապատ, 1896, էջ 97: Տես նաև՝ ՄԺԱ, էջ 145: Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցուց, Պատմութիւն Պարսից, էջ 126:

197. Ջաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը, Երևան, 1938, էջ 62:

198. Նշվ. աշխ., էջ 74:

199. ՄԺԱ, էջ 251:

200. ՄԺԱ, էջ 243-244:

201. ՄԺԲ, էջ 272:

202. Վերջիններս սյունի մահմեդականներ էին, իսկ քաղաքաբնակ մահմեդականները՝ շիա պարսիկներ էին:

203. Պատմիչը քվականը նշել է ՌՃՀԱ (1722), սակայն միաժամանակ նշել, որ դեպքերը տեղի են ունեցել լեզգիների կողմից Շամախու գրավումից (1721) մեկ տարի անց, օգոստոս ամսին:

204. Եսայի Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն Համառօտ Աղուանից երկրի, Տերուսաղեմ, 1868, էջ 30-31:

205. Նշվ. աշխ., էջ 31:

Կովկաս լեռնային բնակեալ Լազգիքն եկեալք առին զքաղաքն Շամախի եւ ամենայն Պարսիկքն սուր սուսերի մաշեցին եւ ամենայն մերձակայ գաւառս՝ եթ Շաքի, Շրվան եւ Դարալայ աւարի առեալ, քանդեալ քայքայեցին, որ է այժմ այս պէս»։²⁰⁶ Դեպքերն ավելի հանգամանորեն են նկարագրված Եսայի կաթողիկոսի պատմության մեջ. «Դարձեալ եկին վերոյ յիշեալ լեռնականքն քանդառաջինն յոյժ ամբոխիւք, եւ պատերազմեցան ուժգնութեամբ զատուրս երկոտաւսան, եւ ապա առին զքաղաքն Շամախի ի Ռճճ թուին Հայոց, օգոստոս ամսոյ, ի սուրբ Աստուածածնի պահոցն, յատուր չորեքշաբթի»։²⁰⁷ Լեզգիները ոչնչացնում են շիա մահմեդականներին. «Իսկ հայ ազգ քրիստոնեայքն թէ բնակիչք քաղաքին, եւ թէ այլ գիւղօրէից՝ ոչ այնքան վնասեցան կոտորմամբ, այլ սակաւ ոմանք. զի խնայեցին ի նոսա ողորմութեամբն Քրիստոսի. այլ աւարտուն ընչիցն ոչ սակաւ եղեւ»։²⁰⁸ 1734 թ. քաղաքը նվաճում է պարսից Նադիր շահը և մեծ թվով զերիներ վերցնում քրիստոնյաներից։²⁰⁹

Մնացած փոքրաթիվ քաղաքաբնակ հայության համար 1735 թ. Աբրահամ կաթողիկոսը պարսից կառավարությունից թույլտվություն է ստանում ավերակ Շամախու մոտ, Գյուլիստան բերդից մեկ ժամվա ճանապարհի հեռու նոր բնակավայր հիմնել. «Այլ և վասն բնակութեան, զի զՇամախին ավերեալ էր եւ քակեալ զՎալինամաքն, յորժամ էառ՝ յառաջ քան զգայն ի Կենճե, ու Ը (8) ժամու ճանապարհի հեռու ի Շամախուցն հողէ բերդ մի շինեալ, հրամայեաց զմնացեալ շամախեցիքն անդ բնակեցուցանել։ Եւ զի էր օդն ապականեալ, եւ տեղն՝ շոդային եւ ջուրն՝ պակաս եւ տաճկունք, որք են լազկիք եւ սյուննիք, վշտացուցանէին եւ նեղացուցանէին զառապելալսն, այսինքն՝ զազգն մեր, վասն որոյ խնդրեցին քազում անգամ կրկին բնակիլ ի արեւեալ Շամախու քաղաքն, որ եւ բարկացեալ՝ իսպառ քանդեաց։ Վասն որոյ անճարացեալ եկին առ իս աղերս։ Որ եւ ես սրտապնդեալ արգ արարի մեծի Վալինամաքին եւ խնդրեցի ի նմանէ տալ հրաման՝ շամախեցի հայոց արտաքոյ նոր շինած բերդին, ժամու մի ճանապարհի իեռի ի բերդէն, ի տեղի մի վայելուչ, զոր նոքա խնդրեցին, զի շինեսցեն վասն իրեանց բնակութիւն, եւ՝ հող ըստ պիտոյից զի տնկեսցեն այգիս եւ արասցեն արտա։ Այլ եւ ի գետոյն, զոր գտանիւր արդ մերձ, առու մի ջուր, զի առողանիցի գեղն եւ արտորայքն եւ այգիքն իրանց։ Այլև՝ շինելոյ եկեղեցի մի, զի անհնար է հայոց ազգին առանց եկեղեցի(ւ)ոյ բնակիլ Է տեղի մի՝ թե՛ն դրախտ իցէ»։²¹⁰ Նադիր շահի մահից հետո (1747) հայերը թողնում են իրենց նորաստեղծ բնակավայրը և վերստին հաստատվում Շամախում 1750 թ.։ 1752 թ. քաղաքին կրկին տիրում են լեզգիները։²¹¹

XVIII դարի վերջերին որոշ խանություններ և առաջին հերթին Շամախու Մուստաֆա խանը ոչ միայն չենթարկվեց պարսից կառավարությանը, այլև ապստամբություն բարձրացրեց. «... եւ միայն Շամախի էր ի միջի անդ ապստամբ։ Վասնորոյ առաքեաց Աղայ Մահմատ խանն զքաջ զօրավարին իւր զՔեալպալի խանն քազում զերկիրն եւ պատեալ պաշարեաց զամրոցն՝ ուր էին արգելեալ ինքն նախարարն Շամախու»։²¹²

Նույն թվականին Շամախի են մտնում ռուսական զորքերը։ «Խանն Մատաւայ լմացեալ (զեմեալ) Ջուրովի գալու մասին - Ս. Կ.) առաքէ զառաջնորդն հայոց զՅօհան վարդապետն միջնորդ հաշտութեան առ Ջուրովն բարեխօս ունելով զբարձր սրբազան Յովսէփ արքեպիսկոպոսն Արդուբեան զգերեալն ընդ մեծին Ջուրովայ երամանաւ քազուհոյն։ Ջուրով խոնարհի ի հաշտութիւն, բայց խնդրէ գյուսալի պատանդ խանն Մաղաւեայ տեաճեալ ընդ այս փախչի ի Դարաբադ, իսկ եղբայր նորա տայ զորդին իւր ի պատանդ եւ ինքն զրաւեալ զպատիւ խանութեան նստի ի Շրուան ...»։²¹³ Ջուրովի վերադարձից հետո Մուստաֆա խանը կրկին վերադառնում է Շամախի, հալածում խան հռչակված ու Շիրվանը կամավոր ռուսներին հանձնած իր եղբորը, ինչպես նաև Հովհան վարդապետին, որը իր միջնորդությամբ կարգավորել էր Շիրվանը Ռուսաստանին առանց կովի միացնելու հարցը. «... զՅօհան վարդապետն որպէս խանկարիչ այր միջնորդութեան չարաչար տանջէ եւ բռածն առնէ եւ առեալ ի նմանէ գտոյժս շնորհէ զկեանս եւ յինքն գրաւեալ դարձեալ զխանութիւն այնր աշխարհի (Շիրվանի-Ս. Կ.), բարեկարգէ գտուն եւ զհայսն միշտ պահէ ի խաղաղութեան»։²¹⁴ XIX դարի առաջին քառորդում Մուստաֆա խանը հայերին փոխադրում է քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Կովկասի ֆիթ կոչված լեռան մոտ։ Տարաբախտ հայերը այստեղ բնակվում են մինչև ռուսների կողմից Շամախու վերջնական գրավումը (1805) և խանի Պարսկաստան փախչելը (1818)։²¹⁵ Դրանից հետո, մի վերջին անգամ, արդեն խիստ սակավաթիվ շամախաբնակ հայերը վերադառնում են հայրենի քաղաք։ Շամախու և ամբողջ Շիրվանի ռուսական տիրապետության տակ անցնելուն պես (1805 թ., դեկտեմբերի 27) հայերն անցնում են խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի։ Կառուցում են բազմաթիվ քարաշէն հասարակական շէնքեր, աղբյուրներ, կամուրջներ, տներ, նորոգում են հին եկեղեցիներ, կառուցում նորերը։ Ցարական կառավարության նախաձեռնությամբ իրականացված արդեն առաջին փնակագրական տեղեկություններից պարզվում է, որ XIX դարի կեսերին քաղաքում հայերը կազմում էին բնակչության փոքր մասը։

206. ՄԺԲ, էջ 430:

207. Եսայի Հասան Ձալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 31-32:

208. Նշվ. աշխ., էջ 33:

209. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 58: Տես նաև՝ Մ. Բարխուդարեանց, Աղուամից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 157:

210. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ Պատմագրութիւն ..., էջ:

211. Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցոց, Պատմութիւն պարսից, էջ 287-288:

212. Հայկական աղբյուրները Աղայ Մոհամադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 68-69:

213. Նշվ. աշխ., էջ 160-161:

214. Նշվ. աշխ., էջ 162:

215. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 332:

Մա, ինչ խոսք, բնական էր, քանի որ հայերի թիվը սկսել էր նվազել դեռևս XVIII դարի սկզբներից՝ լեզգիների արշավանքների հետևանքով: Հինավուրց հայաշեն ու հայաշատ այս քաղաքը դառնալով անընդհատ պատերազմների թատերաբեմ, տալով արտագաղթ, անթիվ գերիներ, կոտորածներ, ենթարկվելով տեղի իշխողների կազմակերպած բռնի տեղահանություններին ի վերջո մեծապես հայաթափ է եղել: Մյուս կողմից կամաց կամաց ավելանում էր մահմեդական տարրը, որը հարյուրամյակներ շարունակ թիկունքում վայելում էր մահմեդական իշխողների հովանավորությունը: Տարածքի Ռուսաստանի հետ միավորվելուց հետո քաղաքում երևան եկավ նաև ռուս ազգաբնակչություն: Այսպես, 1851 թ. Շամախու բնակչությունն ուներ հետևյալ ազգային կազմը:²¹⁶

Մուսուլմաններ (գլխավորապես պարսիկներ)	արական	իգական	միասին
Հայեր	6256	5492	11748
(տասվորչական)	3287	2951	6238
Հայեր	11	13	24
(լուսերական)			
Ռուսներ	1276	309	1585
(աղղափառներ)			
Մալականներ,			
այդ թվում՝	276	212	488
Ստառքարյոց (հնածես)	3		3
Սկոպցով	96	38	134
Վրացիներ	67	43	110
Եվրոպացիներ (կաթոլիկ)	25	15	40
Հրեաներ	10	6	16

1916թ. քաղաքն ուներ 27752 բնակիչ, որից 4564-ը հայեր (2344 արական, 2220 իգական), 1737-ը ռուսներ:²¹⁷

1883 թ. քաղաքում կար 3 ուղղափառ եկեղեցի, 2 հայկական եկեղեցի և 2 մզկիթ:²¹⁸ 1890-ական թթ. սկզբներին Շամախին ուներ հետևյալ նկարագիրը. «Շամախի քաղաքը առանձին բերք ու պտուղ չունի բոլորը շրջակա գիւղերից, եւ առանելապես Աղսու գիւղիցն են բերում. որովհետեւ իբրեւ՝ իբր թէ ազնիւ քաղաքացիք արժան չեն համարում այգեգործությամբ եւ երկրագործությամբ պարապել: Շամախու շրջապատումն կան միայն մի քանի այգիներ, որոնց մէջ նշանաւոր է արքունի ճանապարհի վրայ պարոն Եագոր Իւանիչ Քալանթարեանցի այգին, Շամախու նշանաւոր եւ յայտնի արհեստն է մետաքսագործութիւնը, որոյ համար կան արհեստանոցներ՝ բայց ասիական էին ձեւով. սակայն բաւական լաւ գործուածներ են պատրաստում, զոր օրինակ՝ թաշկինակ, վերմակի երես, պարանոցապահ (շարֆ-վզի) եւ այլն:

Շամախու բարոյական բերքերն են՝ 1. Հայոց և Ռուսաց եկեղեցիքն. 2. Հայոց և Ռուսաց տղայոց ուսումնարաններն. 3. Հայոց օրիորդաց դպրոցն. 4. Հայոց գրադարան-ընթերցարանն և 5. Հայոց թատրոնը»:²¹⁹ Հայտնի է, որ օրիորդաց ուսումնարանը երկդասյան էր և կոչվում էր Սբ. Սանդխտյան:²²⁰ Ուշագրավ է նաև քաղաքին վերաբերող մեկ այլ առավել հանգամանակից նկարագրություն շարադրված 1920թ. «Ներքին, հարաւային հարթ հրապարակի վերայ սփռուած է թաթարների թաղը իրենց տներով, խաչած փողոցներով, մէջիցներով, աղբիւրներով, բաղնիքներով, պարտեզներով, կաշէ-գործական գործարաններով (տաբադխանա) եւ քաղաքի գլխաւոր բազարով եւ առևտրական խանութներով ու մագազիններով:

Այնուհետև դեպի վեր, լանջի վերայ շարունակում են քաղաքի հայկական թաղը եւ բազարի մի մասը իրենց տներով, փողոցներով, աղբիւրներով եւ այլն:

Իսկ վերի՝ երկրորդ հարթավայրի վերայ տա-րածուած է քաղաքի նոր մասը, աւելի գեղեցիկ եւ կանոնաւոր մասը, հայոց եւ խառն ռուսների հետ քրիստոնեայ թաղը, լայն՝ խաչած փողոցներով: Այդտեղ են ռուս ուղղափառ եկեղեցին, հայոց եկեղեցին, հայ լիւտերականաց և ռուս մալականների ժողովարանները, քաղաքի այգին, պետական զան-ծարանը, բանոց, հասարակաց կուրը, պետական վառողատունը, պոստ-հեռագրատունը, գորանոցը, հաշտարար դատարանը և այլ հիմնարկութիւնները:

Քաղաքի բոլոր փողոցները ծածկուած են քարով, միայն մի փողոց խճածածկ է և համարում է առաջին փողոց, և նա սկիզբն է Շամախի-Աղսու-Քիւրտամիր խճուղու:

Նոր քաղումն են հայ եւ ռուս բնակչութեանց աչքի ընկնող տները. զոր օրինակ հանգուցեալ Ալեքսանդր Լալայեվի տունը խր պարտեզով, որ խիստ բարձրությունից նայում է ներքի բազարի՝ թաթարների թաղի և մէջիցների վերայ: Նա շինած է տերութեան կողմից Շամախին մահաճակաւ քաղաք եղած շրջանում և այդ տան մէջ բնակում էր մահաճակաւները: Հայոց եկեղեցուց քիչ ցած բարձրանում է Նազարեանների եռայարկ սրբատաշ ամուր տունը, որ իրեն գոյութիւնը անսասան պահել է երկրաշարժերի դեմ:

Ապա գալիս են խճածածկ փողոցի վերայ Քալանթարեանների երկյարկանի քարաշեն տունը, Սարգսեանի և այլոց տները: Միւս փողոցների վերայ Տէր-Ստեփանեանի, Արզումանեանի, Եգանեանի, Գեանջեցեանի և այլոց բազմաթիւ տները:

Ապա գալիս են փողոցների վերայ հայոց խանութներ: ... Տեղում բոլոր աղբիւրներից անուանի է քարաշեն, ծորակառու Բչարա բուլաղը, հայոց թաղի բարձրադիր հարթութեան վերայ: Մա շատ յարգի է և ծառայում է իբրև գրոսավայր, մանաւանդ շոգ եղանակների ժամանակ: Երբեմն լինում է մեծ քաղմութիւն, մանաւանդ մայիսին, զատկին և

216. "Кавказский Календарь на 1852г.," Тифлис, 1851, էջ 429:

217. "Кавказский Календарь на 1917г.," Тифлис, 1916, էջ 178-179:

218. "Кавказский Календарь на 1885г.," Тифлис, 1884, էջ 211:

219. Մ. Մմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 281:

220. Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր ..., էջ 162:

Համբարձմանը:

Միսն է նորաշեն քարաշեն բանտի աղբիւր կոչուած, քաղաքին բոլորովին մոտիկ, կալանաւորների բանտի կողքին: Ուրիշ շատ տեղ կան աղբիւրներ, բայց շատերը շինուած չեն, ծորակ չունին, անյարմար են»:²²¹

Շամախին գտնվում է ակտիվ սեյսմիկ շրջանում և բազմիցս վնասվել է ուժեղ երկրաշարժերից: Հայտնի են 1668, 1806, 1828, 1859, 1869, 1872, 1875, 1886, 1888, 1902 թվականների ուժեղ երկրաշարժերը: Քաղաքն առանձնապես տուժել էր 1828 թ. հուլիսի 9-ի և 28-ի ուժեղ շարժից, որով փլվել են 247 տուն և 30 խանութ:²²² 1869 թ. օգոստոսի 21-ի կեսօրին տեղի ունեցած երկրաշարժից փլվել է 5000 տուն:²²³ Աղետաբեր էր մասնավոր 1902 թ. հունվարի 31-ի երկրաշարժը,²²⁴ որը խլեց շատ զոհեր:

Շամախու ճարտարապետական արժեքավոր կառույցներից էին հայկական երկու եկեղեցիները (ներկայումս հիմքից քանդված են և տեղերում նոր շենքեր կառուցված): Մրանք հանձինս որմերին փորագրված մի քանի ընդարձակ արձանագրությունների ունեին մասնաւորապէս մեծ արժեք և կարևոր էին քաղաքի պատմության ամբողջական ուսումնասիրության առումով: Եկեղեցիներից հիմը, որն առավել հարուստ էր արձանագրություններով պարբերաբար կրկնված երկրաշարժերի հետևանքով մեծապես վնասվել էր և արդեն 1881 թվականից դարձել անգործածելի: Ըստ արձանագրությունների այն կառուցվել էր 1701 թ. ավելի հին եկեղեցու տեղում և մասամբ նրա քարերով:

Նոր եկեղեցին, որ նույնպես կոչվում էր Սբ. Աստվածածին, կառուցվել է 1845-1850 թթ. ընթացքում:

Շամախի քաղաքի եկեղեցիներում ու դրաբարտներում ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Դրանցից մեզ են հասել Մարտիրոս Գրչի 1742 թ. ստեղծած «Ժողովածու»-ն,²²⁵ գրիչ և քարզմանիչ Հաքիմ Շաղուպ Բարբիջանի 1717-1720 թթ. հայատառ-պարսկերեն գրված «Անետարան»-ը,²²⁶ «Աղօթագիրք» 1765 թ. (ստացող Ամռոն երեց, ավարտել

է Սաղիանի վանքում)²²⁷ և այլն:²²⁸

Շամախին ունեցել է երեք հայկական գերեզմանոցներ. «մինը քաղաքի արեւելեան կողմին՝ կից քաղաքին՝ շատ հին. երկրորդը քաղաքի հիւսիսային՝ շատ նոր, որոյ մօտ է «Բէշարայ բուլաղ» անունով աղբիւրը. իսկ երրորդը 3-4 հարիւր տարուանից՝ հարաւային կողմումն՝ «Քալախանի» անունով, ...»:²²⁹ Մեզ է հասել միայն մեկը (հյուսիսային կողմում), ուր և թաղումները շարունակվում էին մինչև 1989 թ. վերջին հայերի բռնազաղթը:

Ներկայումս Շամախին Ադրբեջանի հանրապետության գլխավոր քաղաքներից է: 1976 թ. ուներ 20 հազար բնակիչ:²³⁰

1986 թ. քաղաքն ուներ ընդամենը 60 տուն (շուրջ 200 մարդ) հայ բնակչություն, որոնք 1988-89-ին ենթարկվեցին բռնազաղթի:

Շամախին ծննդավայր է հայ մեծանուն շատ մտավորականների: Այստեղ են ծնվել գրողներ Կոստան Զաքյանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, դերասան Հովհաննես Աբեյյանը և շատ ուրիշներ:

292. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի ճակատին եղել է. Ի ՌՃԾ (1701) ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ. Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱՍ ԸԱՀ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՍԵԻՆ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԱՐՔԱՅԻՆ ՊԱՐՍԻՑ, ՈՐ ԵՒ ԸՍՏ ԽՆԴՐՈՅ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻ ՍԱՆԳԻՆԻ ՈՐԴԻ ԷԼՉԻ ԹՎԻՆ ՀՈՔՄ ԷՐ ՏՈՒԵԼ ՎԱՄՆ ԸԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ, ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ԻՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵՍՑԷ ԵՒ ԷԼՉԻ ԹՎԻՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՆՆՋԵՑԵԼՈՑՆ ՀԱՆԳԻՍՏ ԵՒ ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐԳԵԽԵՍՑԷ, ԵՒ ԱՐԳՄԵՔ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻՔՄ ...:

Հրատ. Սմբատյան, 258-259: *Քարխառտարեանց, 160: Արձանագրության արտագրության հեղինակ է մահ շամախեցի Սաղա Ալեքսանդրյանը, («Մեղու Հայաստանի», 1873, № 20, էջ 1) որը նշում է, որ այն փորագրված է եկեղեցու հարավային առավել փոքրիկ զավթի*

221. ՀՀՊՊԱ, փ. 57, ց. 1, գործ 439, քերթ 3-7:

222. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 158:

223. «Արարատ» Բ տարի, 1869, սեպտեմբեր, էջ 104 (հոգվածի հեղինակն է Անդրեաս արքեպիսկոպոսը):

224. Գալուստ Տեր-Մկրտչեան, Շամախու երկրաշարժը և բնական հաստատությունները Բագու փոխադրելու խնդիրը, «Արարատ» 1902, փետրվար, էջ 133-135:

225. «Յուցակ ձեռագրաց», հատոր Բ, ձեռ. հմր. 8361:

226. Նույն տեղում, ձեռ. հմր. 8492:

227. Նույն տեղում, ձեռ. հմր. 9729:

228. Մատենադարանում պահվում են մահ Շամախի քաղաքում ստեղծված հետևյալ ձեռագրերը. «Ճորիքդատետ» 1825 թ. (ձեռ. հմր. 2941), «Զրիստիանոսի ճանապարհորդությունը» 1844 թ. (ձեռ. հմր. 8499), գրիչ Առաքել Բիշարայով՝ ստացող՝ Գեորգ Գեովջանյան, «Ալեքանդ Շամախեցի, երգարան» 1861 թ. (ձեռ. հմր. 10005), գրիչ՝ Մսեր Մսերեանց, «Պետրոս Մաղաթեան (Մեյնադ), Մատենագրությունը» գրիչ՝ հեղինակը (ձեռ. հմր. 7655), ձեռ. հմր. 9295 և այլն:

229. Սմբատյանց, էջ 227:

230. «Հայկական Մովսեսական Հանրագիտարան», հատոր 8, Երևան, 1982, էջ 439:

վրա: Սադայի 1873 թ. կատարած արտագրության և մեր երկու հրատարակիչների վերծանություններում կան առանձին տարբերություններ: Նախ թվականը ունի ՌճԾԵ (1706) ձևով, ապա բոլոր ԵՒ շաղկապների փոխարեն ունի ՌԻ շաղկապը:

Ծանոթ. Կասկածից վեր է, որ Շամայում հայկական եկեղեցի եղել է 1701 (կամ թե 1706) թվականից շատ առաջ: Գուցե և վաղ միջնադարից, սակայն դրա վերաբերյալ տեղեկությունները հասկանալի առատ են սկսած XIX դարի սկզբներից: Հայտնի է, որ երբ քաղաքից արքայազնը հայերը 1820 թ. վերադարձել էին Շամայի, հին եկեղեցին գտել էին զանի վերածած՝ տեղում հաստատված վրանարմակ թուրքերի կողմից: Շուտով հայերը կարողացել էին թուրքերից ետ գրավել ու մաքրել եկեղեցին (Ֆ. 234, գ. 1, գ. 9, ք. 1): Կարճ ժամանակ անց եկեղեցին վնասվում է երկրաշարժից՝ 1828 թ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 2957, ք. 5): Հայտնի է, որ 1839 թ. եկեղեցին զանվում էր խիստ քայքայված ու վթարային վիճակում (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 55, ք. 1): 1852-54 թթ. դիմումներ էին հղվել եկեղեցու նորոգման թույլտվություն ստանալու խնդրանքով: Դրա իրականացման համար հարկավոր էր 300 ռ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 2957, ք. 4-5): Եկեղեցու նորոգման ժամանակ տանիքը ծածկել էին կայրածեղով, իսկ զանգակատան վրա կառուցել փայտյա գմբեթ, ծախսվել էր 535 ռ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 2957, ք. 15): 1857 թ. շամայեցիները խնդրում էին հին եկեղեցու տեղում շինել նոր եկեղեցի (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 3604, ք. 1): Եկեղեցու նոր խարխալումը տեղի էր ունեցել 1859 թ. մայիսի 30-ի ժամը 6-ի և մայիսի 31-ի ժամը 8-ի երկրաշարժերի հետևանքով (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 3844, ք. 1: Ֆ. 27, գ. 1, գ. 1, ք. 1): 1863 թ. խնդրվել, իսկ 1864 թ. թույլտվություն էր ստացվել եկեղեցու տանիքի նորոգումը իրականացնել 400 ռ. ծախսով (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 4373: Ֆ. 56, գ. 1, գ. 4373, ք. 6): 1872 թ. նոր ուժեղ երկրաշարժից (հունվարի 16-ին) հետո եկեղեցին, թեև, մնացել էր կանգուն, սակայն բոլոր կողմերից ճաքճաքված ու խարխալված պատերով (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6041, ք. 1): Այս եկեղեցու վերջին հիշատակության (1889 թ.) համաձայն, այն զանվում էր քայքայված և վաղուց ի վեր կիսակործան վիճակում: Համաքաղաքացիները այդ առթիվ ներկայացրել էին առաջարկություն՝ քանդել և վաճառել եկեղեցու տանիքի դեռևս չփտած գերանները: Դրա թույլտվությունը ևս ստացվել էր նույն թվականին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 171, ք. 1-2):

293. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան մուտքի ճակատի հյուսիսային կողմում փորագրված է եղել.

ՀԱՄԱՏԱՐԻՄ ԱՆՏԵՍ ԲԱՆԻՆ, ՓՈՂԵԱԼ ԲԱՐՈՋ ԵՐԿՆԱՌՐԻՆ, ՅԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՅՐ ԾԵՐՈՒՆԻՆ, ՎԱՌԵԱԼ ՍԻՐՈՎ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ, ՊԱՏՃԱՌ ԵՂԵՒ ԱՅՍ ԸՆԻՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ՅՈՐԴՈՐԻՉ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ: ՎԱԶՄԵԱԼ ՏԱՃԱՐ ՄԵԾ ԱՐՔԱՅԻՆ, ՀՐԱԽԻՐԵԼՈՎ ՅԵԿԵՂԵՑԻՆ, | ԲԱԶՈՒՄ ԱԸԽԱՏ ԵՒ ԶԱՐԶԱՐԱՆՔ, ՀԱԶԻԻ ԿԱՐԱՅ ՈՒ ԿԱՍԱՐՄԱՆ, | ԱՍՏՈՒԱԾ ՏԱՅԵ ԻՐ ԵՕԹԱՐՓԵԱՆ, ԵՐԱՆԱԲԵՏ ԶԱՅՆԻՆ ԱՐԺԱՆ, | ԵՒ ՅԵՏ ԱՍՏԵԱՅՍ ԵԼԱՆԵԼՈՅ, ԱՐԺԱՆ ԱՌՆԵ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ, | ՀԱԶԱՐՈՐԴԻ ՀԱՐԻՐՈՐԴԻ, ԵՒ ՎԵՅ ՏԱՍԱՆ ԵՕԹԱՐՈՐԴԻ: ՌՃԿԷ (1718):

Հրատ. Բարխատարեանց, 159-160 (որոշ հատվածների բացթողումներով): Մմբատեանց, 258 (որից և առնում ենք):

294. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում մկրտարանի ապագանձն քարի վրա (պատկանում էր ապելի հին եկեղեցու) եղել է.

ՍՈՒՐԲ ԱՄԱԶԱՆՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ի ԶՐԻՍՏՈՍ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՄԱՆԱԹԻՆ՝ ԲԱՐԵԽՕՍԵՑԵՔ ՎԱՍՆ ՀԱԳՈՅ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ ԵՒ ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՑԻՆ Ի ԶՐԻՍՏՈՍ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՍՈՒԼԹԱՆ ԿԻԼԻՆ, ԹՎԻՆ ՌԼՁ (1587) ԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 259 (որից և առնում ենք): Բարխատարեանց, 160 (ունի մամր վրիպումներ):

295. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի մոտ ագուցված մի խաչքարին կարդացվել է միայն թվականը.

ՌՃԹ (1610):

Հրատ. Մմբատեանց, 259:

296. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (ՆՈՐ) ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի մոտ գտնվում էր աղա Պետրոս Հակոբյանի գերեզմանը, որի միջոցներով կառուցվել էր այդ եկեղեցին՝ փայտածածկ, եռանավ, ներքուստ վեց սյունների վրա (այժմ թե եկեղեցին և թե ընդարձակ արձանագրությամբ տապանաքարը չեն պահպանվել):

ԱՐԱՅ ՊԵՏՐՈՍ ՅԱՎՈՎԵԵԱՆ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆՑ ՅԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ՏՈՀՄԷ ՄԵԼԻՔԵԱՆՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՈՒԱՆՈՒՆ ԲԱՐԱՔԱՅԻ ԵՒ ԱՍՊԵՏ ՍՐԲՈՅՆ ԱՆՆԱՅԻ ԵՐՐՈՐԴԱՍԻՃԱՆԻ, ՀԱՆԳԵԱԻ ԵՒ ՏԵՐ Ի 20 ԱՊՐԻԼԻ 1856 ԱՄԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ ԾԵՐՈՒ ԹԵԱՆ:

Զափաժո շարունակվում է.

ԸՆԴԷ՞Ր ԿՈԹՈՂՔ ՀԻՄ ԵՒ ԱՐԶԱՆՔՎԷՄՔ ԲԱՐԱԿՈՓ՝ ՅԱՐԴԱՐԻՆ. | ԳԻՐՔ ԲԱՆԴԱԿԻՆ՝ ԳՈՎԵՍՏՔ ՏՈՂԻՆ՝ ԲԱՆՔ Ի ՆՈՒՄԻՆ՝ ՅԵՐԻԻՐԻՆ | ԶԻ ԶՄԵՈՒԵԼՈՅՆ, ԶԻ ԶԱՆՑԵԼՈՅՆ՝ ՄԻՇՏ ԱՌ ՅԱՊԱՅՆ ԿԵՆԱՅ ՃԱՌ՝ ՓՈԽԱՆ ԳՈՐԾՈՑ՝ ԳԻՐ ԽՕՍԵՍՑԻ՝ ԳՈՎ ՎԷՊ ԱՆԱՆՑ՝ ԿԱՅՑԷ ԲԱՐ: ԻՍԿ ԲԵՁ ԱՌ ԻՆՉ՝ ԱՐԶԱՆ ՎԻՍԱՐԴ՝ ԿԱՍ ՈՍԿԵԶՈԾ՝ ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ | ԵԹԷ ԳՈՒ ԻՆՔՆ ԲԵՁ ԿԱՌՈՒՅԵՐ՝ ԶԱՄԻԱԿԱՌՈՅՑ ՄԱՀԱՐԶԱՆ. | ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՅՍ ՏԻՐԱՍՈՐ՝ ԶՈ ՊԵՐՃ ԱՆՈՒԱՆ՝ ՄԻՇՏ ԲԱՐՈՋ, | ԲԵՁ ՕՐՀՆՈՒԹԻՆ՝ ԱՌՈՐ ԱՌՈՐԻ՝ ՍԱ ԵՐԳԵՍՑԷ՝ ՅԱՄԻՏԵԱՆ: | ԵՐԹ ՎԱՃԱՌԵԱ ԱՍԱՑ ՅԻՍՈՒՄ՝ ԶԻՆՉՍ ԶՈ ՏՈՐԻ ԱՂՔԱՏԱՑ, | ԱՀԱ ԳԱՆՁՔ ԻՄ ՏԵՐ ԲԱՐԵՆԱՍՄ, ԿԱՐՕՏԵԼՈՅ ԱՀԱ ՀԱՑ, | ԶԱՅՍ ՄԱՍՅԵՐ՝ ՏՈՒՆ ԸՆԵՑԵՐ՝ ԳՈՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀՈՅԱԿԱՊ, | ԵՒ ԶԱԿՅԱԵՐՆ ԵՏՈՐԻ ԿԱՅՍԵՐ, ՈՐ ԶԲԵՁ ԽԱՉԻ՝ ՊՍԱԿԵԱՑ: | ԱՂԷ ԶՈ ԳԱՆՁՔ՝ ԱՆԴ ԵՆ ՅԵՐԿԻՄ՝ ԱՆԱՊԱԿԱՆ՝ ԿԵՆԴԱՆԻ. | ՀԱՄԱՔ ԵՒ ԳՈՐԾՔ՝ ԱՆԴ ԶԵՈՆ Ի ԶԵՈՆ՝ ԲԵՁ ԶՈՒԳԸՆԹԱՑ ՅԱՏԵՆԻ | ՄԱՍԱՀ ԱՆՈՒԱՆԴ ԱԶՆԻԻ ՏՈՀՄԻՐ՝ ԳՈՐԾՈՅ ԲԱՐԵԱՑ՝ ՅԻՇԱՏԱԿ, |

**ՔՈՅԻՆԱՍՏԵՐԴ՝ ԴԱՐՈՒՅ Ի ԴԱՐ՝ ՏԱՅՑԷ
ՏԱՃԱՐՄ ԱՍՏ ԶԵՐԿԻՐ:**

Հրատ. Բարխուտարեանց, 160-161: Մմբատեանց, 259-261:

Ծանոթ. Հայտնի է, որ Շամախու նորակառույց **Մր. Աստվածածին** մայր եկեղեցին օծվել է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2807, թ. 1): Արդեն 1858 թ. եկեղեցու փայտաշեն զմբեթի վեղարն ու տանիքները կարոտ էին նորոգման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, թ. 4): Զաղաթի համանուն եին եկեղեցու օրինակով մայր եկեղեցին ևս մեծապես վնասվել էր 1859 թ. մայիսի 30-ի և 31-ի երկրաշարժերից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3844, թ. 1): 1870 թ. մայր եկեղեցու քիթելյա տանիքը ներկելու, խաղովակներն ուղղելու, շուրջը եղած պարսպապատը նորոգելու (հարավային և արևելյան կողմերում քանդվել էր երկրաշարժից) ծրագիր էր կազմվել, որի իրականացումը պահանջել էր 200ռ. արծաթ դրամ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5419, թ. 11): Եկեղեցին նոր ավերման էր ենթարկվել 1872թ. հունվարի 16-ին, ժամը 10-ին տեղի ունեցած ուժեղ երկրաշարժից: Այս անգամ ամբողջապես փլվել է եկեղեցու և կից զանգակատան զմբեթները, աննորոգելի ճաքել էր արևմտյան պատը և տեղ-տեղ այլ հատվածներում (Ֆ. 56, ց. 1, 6041: Ֆ. 234, ց. 1, գ. 44, թ. 1): 1894թ. մայր եկեղեցու քիթելյա ծածկը քայքայված էր և նախատեսվում էր փոխարինել նորով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8987, թ. 1): 1902թ. դրությամբ նույն թվի հունվարի 31-ի երկրաշարժի հետևանքով մայր եկեղեցին շատ տեղերից խախտվել էր, գտնվում էր վթարային վիճակում, իսկ ժամերգությունը դադարեցվել էր (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9874, թ. 3): Հետագայում այլևս այս եկեղեցին նպատակահարմար չեն գտել նորոգել, այլ 1908-10 թթ. կառուցել են նոր եկեղեցի սրբատաշ քարերով: Ի դեպ մինչ այդ, հենց 1902թ. կառուցել էին մի փայտաշեն մատուռ՝ ժամանակավորապես այդտեղ եկեղեցական արարողություններ կատարելու համար:

297. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, գտնվում էր նույն եկեղեցու դռան արևմտյան կողմում.

ԸՆԴ ՎԻՍԱԻՍ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԶՈՎՀԱՆՆԻՄԵԱՆ ԲԱՆԱԹԱՐԵԱՆՑ, ԾՆԵԼՈՅ Ի 19 ՓԵՏՐՎԱՐԻ, 1833 ԱՄԻ, ՎԱՆՃԱՆԵԼՈՅ Ի ՄՐԱԿՈՒԱ, Ի 15 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 1879 ԱՄԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 161-162: Մմբատեանց, 261:

298. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, գտնվում էր «Զալախանի» կոչված գերեզմանոցում

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ԵՂԱԻ ՄԱՐՄԻՆ՝ ՀՈԳԻՆ ԴԱՐՉԱԻ ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ՝ ՆԱԽՁԵԻԱՆՑԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ՝ ՏՈՀՄԻՆ ՊԱՏՈՒԵԱԼ ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ, ԵՂԱՅՐ ԷՐ ՄԱ ԱՌԱՋ ՆՈՐԴԻՆ՝ ՄԵԾԻ ԱՐՀԻՈՅՆ ՄԵՍՐՈԲԱՅ. ԵՒ ԳՈՐԾԱՎԱՐ ԵՒ ԲԱՐՏՈՒՐԱՐ՝ ՆՄԻՆ ԳՈԼՈՎ ՅԱՐԱԿԱՅ:

Հրատ. Մմբատեանց, 277:

Ծանոթ. Սա Շամախու բնի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Մմբատյանցի եղբայրն էր, որ մահացել էր 1892 թ. համաճարակից:

299. **ԿԱՍՈՒՐՁ**, գտնվում էր քաղաքի մոտ Ջողալա կամ Ջանգալավա կոչված գետի վրա:

Այն միաթոիչ էր, կառուցված սրբատաշ քարերով: Սրա հյուսիսային ծայրում, արևելյան ճակատին «արարական գուցե պարսկական կամ տաճկական արձանագրության շարքում կարդում ենք կարճ, հայերեն գրությամբ հետևյալը».

ՎԱՐՊԵՏ ՅԱԿՈԲ ՕՍՄԱՆՅԻ, 1828:

Գրակ. Զաքերեանի, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 3:

Ծանոթ. Զաքերեանին նշում է, թե. «Շամախի քաղաքի տմատեր բնակիչներից մինը պահում էր իր տանը, քաղաքում, լու փողոցի վերայ ազոո դեղատուն և ազգամունով կոչում էր Օսմանցով: Սա գուցե յիշեալ վարպետի սերունդն է» (նույն տեղում): Կարևոր է նաև, Մ. Մմբատյանցի վկայությունը. «կամուրջը Հաջի Ռահիմի ծախիք շինել է հայ ազգի ուստայ Օհանը 1827 թուին, ըստ արձանագրության» (նշվ. աշխ., էջ 297): Ինչպես տեսնում ենք ընթերցումները խիստ տարբեր են:

300. **ԱՂԲՅՈՒՐ «ՄՈՒՍԱԲՈՒԼԱՐ»**, գտնվում էր քաղաքի կենտրոնական մասում: Կառուցված է

սրբատաշ քարերով, կամարակապ: Ներքում ազուցված սրբատաշ քարին փորագրված է վեց տողանոց շինարարական արձանագրություն (նկ. 99).

ԱՅՍ ՄՈՒՍԱԲՈՒԼԱՐԻ | ԱՂԲԻՐՍ ԿԱՌՈՒՑՁԻՆ | ... ՎԱՐՅԱՍՏՈՒՐՈՒԹ- (ԵԱ)Ն ԻՐԵԱՆՑ ՇԱՄԱԽՈՒ ՀԱՅՐՈՅ՝ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹԻ(ԻՆ)Ն, Ի 1 ՅՈՒՆԻՍԻ, 1863 ԱՄԻ:

Ծանոթ. այս աղբյուրի ջուրը նվազել էր 1872 թ. երկրաշարժի հետևանքով. «Զաղաթիս հայոց բաժնի մի աղբիւր (Մուսաբուլաղի) մեծ շարժի օրից գրեթե կիսով չափ քարակած է այժմ: Ոմանք ասում են, թէ նույն օրը յիշված աղբիւրի ջրից ծծմբի հոտ էր գալիս» («Մշակ», 1872, № 7, էջ 3)

301. **ԱՂԲՅՈՒՐ**, գտնվում էր քաղաքի քաղաքների քաղ կոչված մասում, ուներ հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲԻՐՍ ԱՂԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ Գ. ԹԱՌՈՒՀԵԱՆՑ, 1864:

Գրակ. Զաքերեանի, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 3-5 (անոթիկ է):

302. **ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ**, քաղաքի նոր գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 100).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՂԱՍԵՌ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԼԵՒՕՆԻ | ՄԻԵԱԿ ՈՐԴԻՆ՝ ԳԱԼՈՒՍԻ

ՆԵՐՄԵՍԵԱՆՅ ՏՈՂՄԻՔԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԿՈՏՈՐԱԾՔՈՎ ՁՈՂ ԳՆԱՅԻ | ԹՈՂԻ
ԾՆՈՂԱՅՍ Ի ՍՈՒԳ ՏՐԴՈՒՄ ԱՐՏԱՍՎԱԼԻ,
ՀԱՆԳԵԱՅ Ի ՏԵՐ 19 ԱՄԱՅ, 20 ՕԳՈՍՏՈՒՄ | 1905 ԱՄԻ Ի ՇԱՄԱՆԻ, ԽՆԴՐԵՄ ԱՍԷՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

303. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 101).
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՇԱՄԱՆԵՅԻ ԳԱ
ԼՈՒՍՏ ՆԵՐՄԵՍԵԱՆՅԻՆ, ՁՈՂԳՆԱՅ
ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՔՈՎ | ԹՈՂԻ
ԳԵԼՈՎԻՐ ԿՆՈՋՆ Ի ՍՈՒԳ ԵՒ ԱՆՄԵՂԻ
ԹԱՐ, ՎԱՆԾԱՆՎԵՅԱԻ 60 ԱՄԱՅ ՀԱՄԱԿԻ,
1905 ԱՄԻ, 20-ԻՆ ՕԳՈՍՏՈՒՄ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

304. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ.
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԻՐԱՍՈՒՆ ՄԱՐԻԱՄՆ | ԱՍՏ
ՄԱՐԻԱՄՆ ՍԵՐԳԵՅԻ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ
ԴՈՒՍՏՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԾԱՐԵԱՆՅ |
ԿԵՆԴԱՆԻ ՎԿԱՅ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՇԱՄԱՆԻ
ՈՅԻ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՄԵԿՆ ՅՈՒՆԻԱՐԻ
1902 ԱՄԻ, ՈՐ Ի ՋՍԱՆՄԱՍԵԱՅ ՀԱՄԱԿԻ
ԵՐԿՆԱՍԼԱՅ, | ԹՈՂՈՒՅ ՋԻՐ ՄԻՐԵԼԻՍ
ԱՆՄԵԼԻԱՐ ԵՒ ՍՈՒԳ:

305. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ.
ՀԱՆԳՉԻՍ ՄԵՒ ՀՈՂ Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՆ |
ԾՆՈՂԱՅՍ ՊԱՏՈՒԿԱՆ ԱՆՄՈՂԱՆԱԼԻ
ՈՐԴԻՆ | ՍԵՐԳԵՅ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ՝
ԾԱՐԵԱՆՅ ԱՋԳԻՅ, ՁՈՂ ԵՂԱՅ 1902 Թ.
ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՇԱՄԱՆԻՈՅ ԵՐԿՐԱՇԱՐ-
ԺԻՅԻՑԱՅԻ ԱՇՆԱՐՀԻՅ ԵՐԵՍՈՒՆՄԻ ԱՍՏ,
Ի 31-ԻՆ ՅՈՒՆՎԱՐԻ | ԴՍԵՐՅՍ ՈՐԲԻԿ
ՈՒ ԾՆՈՂԱՅՍ ՍՈՒԳԻ ՄԷՋ ԹՈՂԻՄԿ
ԽԵՂԸ ԱՍՈՒՄՆՈՒՄ ԴԱՌՆԱԳԻՆ Ի
ԼԱՅԱՐԲՈՂՋ ՇԱՄԱՆԻՆ ԿԱՐԾԵՄԱՓՈՍՈՒՅ:

ՄԱՐԻԱՆ

Գավառի ամենահին ու պատմության փառավոր էջերով նշանավորված գյուղերից մեկն է: Գտնվում է Շամախի քաղաքից շուրջ 20 կմ արևմուտք, Աղսու-Շամախի մայրուղուց 2 կմ հարավ: Հնում Մաղիանը չափազանց մարդաշատ է եղել: Դրա վառ ապացույցն է գյուղի հին գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են մինչև XVIII դարին բնորոշ մի քանի հազար տապանաքարեր: Պակաս ընդարձակ չէ նաև XIX-XX դարերին վերաբերող տապանաքարերով հարուստ գերեզմանոցի հատվածը: Ի տարբերություն շրջակա շատ բնակավայրերի՝ Մաղիանի վերաբերյալ, շնորհիվ իր հուշակավոր եպիսկոպոսանիստ վանքի, մատենագիր աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակություններ: Այնուամենայնիվ խոր հնություն ունեցող այս գյուղի Մաղիան անվանումը անվանը աղբ-

յուրներում հանդիպում ենք միայն սկսած 1636 թվականից: Այդ թվականին ռմ Աբրահամ դպրի ձեռքով ստեղծված «Աղոթամատույց»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Աղո՝ գրեցաւ Աղոթամատուցս ի յերկիրս Աղուանից, ի գեօղս որ կոչի Մաղիան, ձեռամբ Աբրահամ դպրի, ի խնդրո Շաքեցի Խոյրիարի որդի Ռահմէս դպրի ...»: ²³¹ Հետագայում Մաղիանը հիշատակվում է մատենագիր ու վիճակագիր այլ բազմաթիվ աղբյուրներում: Գյուղի բնակչության թվի վերաբերյալ առաջին վկայություններին հանդիպում ենք սկսած XIX դարի կեսերից: Նշված ժամանակներում գյուղում արձանագրվել է 50 տուն հայ բնակչություն: ²³² 1861 թ. գյուղն ուներ 75 տուն, իսկ 1890-ին՝ 162 տուն (950 մարդ) բնակչություն: ²³³

1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությանը Մաղիանի բնակչությունն աճել էր մինչև 1207 մարդու (բոլորն էլ հայեր): ²³⁴ Երկրամասի շատ գյուղերի օրինակով Մաղիանն էլ մեծ կորուստներ է տվել 1918 թ.: Գյուղը վերստին շենացել է խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Մաղիանը զուտ հայաբնակ էր մինչև 1970-ական թթ., որից հետո այնտեղ հաստատվեցին նաև ադրբեջանցի վերաբնակիչներ: Գյուղի վերջին հայերը 1988-ին ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Մաղիանը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Առանձնապես կարևոր է գյուղի հյուսիս-արևելյան ծայրում տարածված խիստ ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են ավելի քան 2 հազար գերեզմանաքարեր: Թաղումների ամենախիտ ու հին շարքերից մեկում ամբողջական տեսքով պահպանվել է նաև խոյաձև մեկ տապանաքար: Թեև արձանագիր քարեր շատ կան (ավելի քան 600), սակայն մեր գտած ամենահին թվագրություն ունեցողները XVI դարից էին:

Մաղիանի հաջորդ կարևոր հուշարձանը գյուղամիջի հին եկեղեցին էր: ²³⁵ Ներկայումս այն հիմնավեր է, որի տեղում կատարվել են մոտ կառուցապատումներ:

Մաղիանից շուրջ 2-3 հարյուր մետր հեռու, բլրակի գագաթին պահպանվում է Մր. Նշան կիսավեր մատուռը կառուցված համակ սրբատաշ դեղնագորշավուն տեղական քարերով:

231. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ» մասն Բ, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 859-860 (այսուհետև նշելու ենք՝ ԺԷԲ, համապատասխան էջերով):

232. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 394:

233. Ս. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

234. «Кавказский Календарь на 1915г.» Тифлис, 1914, էջ 180:

235. Ս. Սմբատեանց, էջ 19: Ի դեպ, 1654 թ. ստեղծված մի ձեռագիր «Ժողովածու»-ի հիշատակարանում իբրև գրչության վայր նշված է. «ի գեաղս որ կոչի Մաղիան, ընդ հովանեա Ս. Աստուածածնի» («Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ» մասն Գ, կազմեց՝ Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 624): Քանի որ գյուղում ու նրա տարածքում քաջի այս եկեղեցուց, Մր. Ստեփանոս վանքից ու Մր. Նշան մատուռից այլ պաշտամունքային կառուցվածքներ չկան, ուստի և մնում է ենթադրել, որ խոսքն այս եկեղեցու մասին է, որն և կոչվել է Մր. Աստվածածին:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում պահպանվում է Ստդիանի ամենամշակվող ու արժեքավոր հուշարձանախումբը՝ Սր. Մտեփանոս Նախավկայի վանքը։ Վանական համալիրը բաղկացած է մեկ եկեղեցուց, միաբանության ու տնտեսական բնույթի շենքերից, պարսպապատերից, դարպասից, աղբյուրներից, գերեզմանոցից։

Մի քանի հարյուրամյակ շարունակ այս վանքում էր մատուցում Շամախու թեմի առաջնորդը։ Եպիսկոպոսանիստ Սր. Մտեփանոսի վանքը կառուցվել է 1660 թ., իսկ հետագայում ենթարկվել մի

ՍՐԵՓԱՆՈՒ ՄԱՐԻՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Տեսքը դարասկզբին

Տեսքը վիճել 1988թ.

շարք վերանորոգումների։ XIX դարի երկրորդ կեսին վանքի եկեղեցին գտնվում էր կիսավեր վիճակում և հոգևոր իշխանությունները ստիպված են լինում ի հիմանել քանդել այն և մույն տեղում կառուցել նոր եկեղեցի։ Այդ աշխատանքները ավարտվում են 1893 թ. փայտաշեն զմբեթի կառուցմամբ։

Ստդիան գյուղի ու նրա տարածքում եղած հուշարձաններից նախկին հետազոտողները հավաքել ու հրատարակել են 25 արձանագրություն։ Դրանց հիմնական մասը ներկայումս չի պահպանվել (21 արձանագրություն), իսկ 4-ը՝ բարեբախտաբար հաջողվեց վերագտնել տեղում։ Վերջիններիս նախկին հրատարակություններում նկատելի էին բազմաթիվ անճշտություններ։ Բացի այս, գյուղի տարբեր հնավայրերից հավաքվեց թվով 23 նորոհայտ, նախկինում չհրատարակված արձանագրություն, որով և մեր ստորև ներակայացվող հավաքածուն կազմում է 48 միավոր։

306. ՍՐ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ (խոսքը հին շենքի մասին է, որը կիսավեր վիճակով կանգուն էր մինչև 1878 թ.։ Դրա տեղում 1878-1887 թթ. ընթացքում կառուցվել է համանուն նոր եկեղեցին)։ Բնի սեղանի ճակատին գրված է եղել.

ԱՐԴ ԵՄ ՍԵՂԱՊԱՐՏՍ Ի ԾՆՈՒՆԴԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿՐԿՈՍ ՊԻՏԱԿ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, ԲՆԻԿ ՅԵՐԿԻՆ ԱՂՈՒՄՆԻՑ, Ի ԳԵՂՁՆ ՍԱՂԻԱՆՈՒ ԾՆՈՐՀՕՔ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՏՈՒ ԸՆԵՆԸ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ՎԱՅԵԼԱԿԵՐՏ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻՆ, Ի ՌԺԹ (1660) ԹՎԻՆ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈԲԱՅ, ԵՒ Ի ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳԱՆՉԱՍԱՐԱՅ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԻ ԶՈՐ ԵՒ ԱՂԵՐՍԵՍ ԶՀԱՆԴԻՊՕՂՍԴ ՅԻՇԵԼ ԶԻՍ ԵՒ ԶՏԵՐ ՂԱԶԱՐՆ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒ ՎԱՆԻՑՍ ԵՒ ԶԱՍԵՆԱՅՆ ԱԸՆԱՏԱԻՈՐՍ ՍՈՐԻՆ, ՈՐԲ ՅԻՇԵՆ՝ ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՅԻՆ ԱՌԱՋԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԱՄԵՆ։

Հրատ. Շահխաթունեանց, 380: Ջալալեանց, 395:

Ծանոթ. Սմբատյանցի ժամանակ վիճագիրն արդեն գոյություն չուներ, այն ոչնչացվել էր տեղում նոր եկեղեցի կառուցելու հետևանքով։ Միաժամանակ Սմբատյանցը նշում է, որ այդ արձանագրությունից միայն մի կտոր էր պահպանվում, ուր կարդացվում էին ԶԿՐԿՍ (Կիրակոս վարդապետ) ՌԺ. ԹՎԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ բառերը։ Սմբատյանցը անփոփոխ վերահրատարակել է նախկին երկու ընդօրինակությունները (տե՛ս՝ նշվ. աշխ., էջ 50, 52)։ Ջալալյանցի ընդօրինակության մեջ բաց են թողնված ՊԻՏԱԿ, Ի ԳԵՂՆ ՍԱՂԻԱՆՈՒ, ԶԻՍ ԵՒ բառերը, քվականը՝ ՌԺՂ։ Կան նաև այլ մանր տարբերություններ։

307. ՍՐ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ (խոսքը հին եկեղեցու մասին է), եկեղեցու հյուսիսային պատին փորագրված է եղել.

ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀԱՆԴԵՐՉ ԳԼԽԻ ՍԱԼԻԻՔՆ, ԱԸԽԱՏԱՆՕՔ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻՆ ԵՒ Ռ(1000) ԼԻՏՐ ԿԻՐՆ ԿԱՄ ԱՀԱԿԻ ՓՈՂՆ ԸՍԿԱՆԴԱՐԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀՏԵՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՏ, ՈՐ ՍԱՄՆԱԿԻՑ ԵՂԵՒ, ԹՎԻՆ ՌՄԼԵ (1786):

Հրատ. Շահխաթունեանց, 380-381: Ջալալեանց, 395:

Ծանոթ. Սմբատյանցի հետազոտման ժամանակ այս արձանագրությունը ևս ոչնչացված էր։ Նրա պահպանված մի քանի կտորների վրա կարդացվել էին հետևյալ բառերը. ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ, ԳԼԽԻ ՍԱԼԻԻՔՆ, ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, ԸՍԿԱՆԴԱՐԻ ՈՐԴԻ։ Սմբատյանցը անփոփոխ վերահրատարակել է նախկին երկու հրատարակությունները (էջ 50-53)։ Ջալալյանցը ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՈՍԿԱՆ բառերի փոխարեն ունի ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ բառը, ԸՍԿԱՆԴԱՐԻ փոխարեն ՍՊԱՆԴԱՐ։ Կան նաև այլ մանր տարբերություններ։

308. ՍՐ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատից բացվող մուտքի բարավորին ուղղանկ-

յունաձև շրջանակի մեջ առնված սրբատաշ քարին 9 տողով փորագրված է (նկ. 102).

ՉՔՆԱՂ ՏԱՃԱՐՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՅԻՆ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅՆ|ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ Ի ՀԻՄԱՆՑ ՆՈՐՈԳԵ|ՅԱԻ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ | ՍԱԿԱՐԱՅ ԱՌԱՋՆՈՅ. ՋԱՆԻԻԲ ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՇԱՍԱԽԻՈՅ ՏԵԱՌՆ | ԹԱԳԷՆՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ԱՐԳԵԱՄԲ ԲԱՐԵ|ՊԱՇՏՕՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱԳՈՒ ՔԱՂԱՔԻ, ԵՒ ՎԻՃԱԿԻ ՆՈՐԻՆ Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ 1335, ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ 1886 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 18:

Ծանոթ. 1878 թվականից սկսվել է Մաղիանի հին վանքի քայքայված շինությունների քանդումը և տեղում նոր եկեղեցու կառուցումը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, ք. 1): Այդ աշխատանքների ավարտման ժամանակը հստակ երևում է ներկայացված արձանագրություններից: 1899 թ. քարվարանկ Նիկողայոս Թադևոսյանի միջոցներով Մաղիանի վանքում սրբատաշ քարերով կառուցվում են երեք սենյակներ՝ գեղեցիկ սրահով: Մի սենյակ էլ կառուցում է պարոն Թ. Այվազյանը իր միջոցներով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 373, ք. 52): 1903 թ. եկեղեցու արևմտյան դռան կապիկը կտրելով՝ ամենայն ոճրագործները գողացել էին գորգեր ու կարպետներ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 476, ք. 1): 1906 թ. նախատեսվում էր ներկել վանքի բիթեղյա տանիքը, շուրջը սալահատակել և վանքապատկան տան սյուները նորոգել (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 10638, ք. 1):

309 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային ճակատից բացված մուտքի բարավորին փորագրված է 6 տողով (նկ. 103).

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻՆ ՇԱՍԱԽԻՈՅ|ՍԵՍՐՈՎԲ ԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍ) ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԱՅԻ | ԷՕԾ ՋՏԱՃԱՐՍ ՅԵՑ ԲԱՆԱԼ ՏԱԼՈՅ ՁՀԱՐԱԲԱՅԻՆ | ՆՈՐ ԳՈՒՆԱՍ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ԾՆՕՂԱՅՆ ԵՒ ՅԱՆԱՐՏ|ԱՇԵԼՈՅ ՋՇԻՆՈՒ(Թ)Ի(ԻՆ) ՏԱՃԱՐԻՍ Ի ՀԱՅՐ(Ա)Պ(Ե)ՏՈՒ(Թ)Ե(ԱՆ) ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ | Տ(ԵԱՌՆ) ՍԱԿԱՐԱՅ. ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌՆ) 1887 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4378:

Հրատ. Մմբատեանց, 19-20:

310. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային ճակատում, նախորդ արձանագրությունից փոքր ինչ բարձր, ձախ կողմում ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ առնված սրբատաշ քարին փորագրված է (նկ. 104).

ՕԺԱՆԴԱԿԵԱՅ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻԻՐ ԲՈՒԲԼԻ ԴՐԱՄՕԶ ԲԱԳՈՒԱԲՆԱԿ ԹԱԳԷՆՍ ԱՌԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅՆ ԲՈՒԴԱՂԵԱՆՑ ԵՒ ԵՂԲԱՐՔ ՆՈՐԻՆ ՍՈՎՍԷՍ, ԵՂԻԱ ԵՒ ԵՆՈՎՔ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1880:

Հրատ. Մմբատեանց, 20:

311. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդ արձանագրության օրինակով մուտքից աջ, յոթ տողով փորագրված է (նկ. 105).

ՕԺԱՆԴԱԿԵ(Ա)Յ ՇԻՆՈՒ(Թ)Ե(Ա)Ն| Տ(Ա)Ճ(Ա)ՐԻՍ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻԻՐ Բ(ՈՒ)ԲԼԻ ԴՐԱՄՕԶ ԲԱԳՈՒԱԲՆ(Ա)Կ | ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆ Պ. | ԳԷՈՐԳ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ|ԵԱՆ ՔԱՀԱՆԹԱՐԵ(Ա)ՆՑ| ՅԱՄԻ Տ(ԵԱ)ՌՆ 1881: Հրատ. Մմբատեանց, 21:

312. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային ճակատի արևելյան կողմում ուղղանկյունաձև քանդակագարդ խորշի մեջ, սրբատաշ քարին 6 տողով փորագրված է (նկ. 106).

ՀԻՄԻՍԱՅԻՆ ՈՐՄՆ Ս(Ր)Բ(Ո)Յ(Ն) ՏԱՃԱՐԻՍ | ՇԻՆԵՅԱԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱ(Մ)Բ ՀԱՍԱ|ՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՍԱԳԵԱՆՈՒ ԳԵՂՋ| ԸՆԴ ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱ(Մ)Բ ՍԱՀԱԿ| ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՅՈՆԱՆԵԱՆՑԻ Թ(Ի)Ն Հ(ԱՅՈ)Ց|1335 ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ 1886 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 20:

Ծանոթ. Մաղիան գյուղի քահանա Սահակ Հոնանյանը իր սեփական միջոցներից վանքի նորոգմանն էր հատկացրել 150 ո. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, ք. 1): Նա վախճանվել է 52 տ. հասակում, որից 27 տ. քահանայագործել է Մաղիանում: Հանգուցյալի մարմինը 1889 թ. հոկտ. 7-ին ամփոփեցին Սր. Ստեփանոս եկեղեցու հր-արկ կողմում («Նոր-Դար», 1889, № 174, էջ 2):

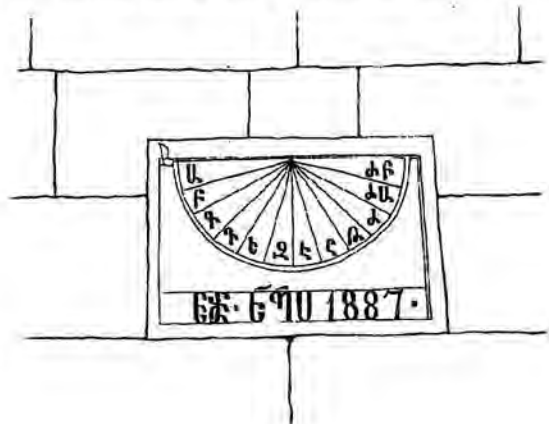
313. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևելյան ճակատին փորագրված է (նկ. 107).

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1893 | ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4385| Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒ(ԹԵԱ)Ն ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ|Տ. ՄԿՐՏՉԻ, ՏՆՕՐԷՆՈՒ(ԹԵԱՄ)Բ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴԻ ԹԵՄԻՍ ՄԵՍՐՈԲ ԱՐՔԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍ)Ի|ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ ՇԻՆԵՅԱԻ ԿԱԹ(ՈՒ)Ղ(Ի)ԿԷՆ | ՎԱՆԻՑՍ 600 ԲՈՒԲԼԻ ՏՐՕԶ ԲԱԳՈՒԱԲՆԱԿ Պ(Ա)Ր(Ո)Ն ՆԻԿՕԼԱՅԻ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԹԱԳԻՆՍԵ(Ա)ՆՑ Ի ՅԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ ՀԱՆԳՈՒՅԵ(Ա)Լ ՍԱՐԻԱՍՈՒ ԴԱՏԵՐ ՀՕՐԵԳՕՐ ԻԻՐՈՅ|ՋԱՔԱՐԻԱՅԻ ԹԱԳՈՍԵԱՆՑ:

Հրատ. Մմբատեանց, 79:

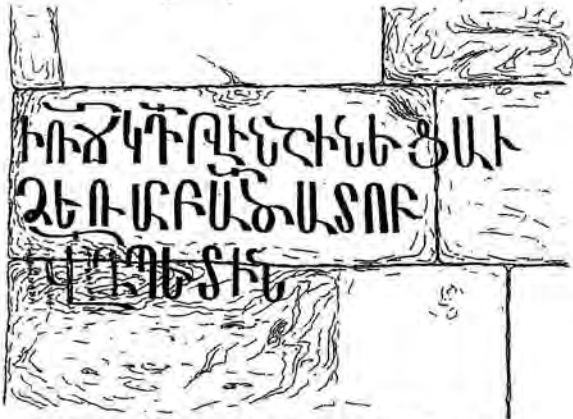
314. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային ճակատում, արևային ժամացույցի տակ, փակագիր (նկ. 108).

ԵՍ ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, 1887:

315. ՇՏԵՄԱՐԱՆ, փոքրիկ քաղաքով ուղղանկյունաձև հատակագծով շենք է: Բացի արևելյան ճակատից, որն իրականացված է սրբատաշ քարերով, մնացած մասերը կառուցված են անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Արևելյան ճակատից բացված միակ մուտքի աջ կողմում եռատող փոքրակամ է (նկ. 109).

Ի ՌՃԿԴ (1715) ԹՎԻՆ ՇԻՆԵՅԱԽՉԵՌԱՍԻ

Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՏՈՒՐ՝ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ:

Հրատ. Սմբատեանց, 74:

316. ՏՆՏԵՄԱՏՈՒՆ, քառակուսի հատակագրով անտաշ և կոպտատաշ քարերով (անկյունաքարերը սրբատաշ են), կրաշաղախով կառուցված բավական ամրակուռ շենք է: Ներքուստ, չորս անկյուններում կան մեկական քաղաքով սեղանակներ: Շենքի կենտրոնական մասի ծածկը, որն այժմ մասամբ քանդված է, երդիկաձև է եղել: Սեղանակներից բացվում են բազմաթիվ խորշեր, բուխարիներ, լուսամուտներ: Երկու մուտքերն էլ բացված են արևելյան ճակատից: Շենքի տանիքի մաքրման աշխատանքներ կատարելիս 1888 թ. հայտնաբերվել է տնտեսատան շինարարական արձանագրությունը:

ՇԻՆԵՅԱԽ ՏՆՏԵՄԱՏՈՒՆ, ՍՈՎԵԱԼ ՄԱՐԴՈՅ ՍՐՏԻՆ Է ՍԻՆ, ՈՎ ՍՈՐԱ ՄԵՋ ԼԻՆԻ Ի ԶՈՒՆ, ԱՂՕԹՔ ԱՌՆԷ ԳԻՇԵՐՆ Ի ԲՈՒՆ, ՄԱՂԹԵՄ ՅԻՇԵԼ ԵՒ ԶԻՍ Ի ՆՈՅՆ, ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԻՏԱԿ ԱՆՈՒՆ, ՎԵՐԱՉԱՅՆԻ ՇԻՐՎԱՆԱՏՈՒՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻ (1691):

Հրատ. Սմբատեանց, 73:

317. ՏՆՏԵՄԱՏՈՒՆ, արևմտյան պատի մեջ արտաքուստ ագուցված սրբատաշ քարին փորագրված է հետևյալ քառատող արձանագրությունը (նկ. 110).

ՀԱՅՅԷ ՀԱՐԿ ... ԲՈՂ ՅԱՅՍ ԶՈՒՐԵՆ | ՅԻՇԷ ՈՂՈՐՄԻ ՀԻՆ ՎԱՐՅՔ ԱՐԱՐ՝ Վ(Ա)ՄՆ ԱՂ | ... ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ

Ծանոթ. Հայտնի է, որ Շամախու բեմի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը, նպատակ ունենալով վերանորոգել ամբողջ վանքը, հասցրել էր նորոգել միայն տնտեսատան շենքը, ծախսելով դրա վրա 78ռ. 93 կոպ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4870, ք. 4): Շրագրված մնացած աշխատանքները չեն իրականացվել առաջնորդի մահվան պատճառով (1868 թ.): Կարծում ենք, որ տնտեսական այս արձանագրությունը փորագրվել է այդ նորոգման առթիվ և հետևաբար մինչև 1868 թ.:

տանքները չեն իրականացվել առաջնորդի մահվան պատճառով (1868 թ.): Կարծում ենք, որ տնտեսական այս արձանագրությունը փորագրվել է այդ նորոգման առթիվ և հետևաբար մինչև 1868 թ.:

318. ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ, գտնվում էր եկեղեցու արևելյան կողմում: Սրա մուտքի ճակատին եղել է.

Ի ԹՎԻՆ ՌՄԿԵ (1816) ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ՏԵԱՆ ԵՓՐԵՄԻ ԵՒ Ի ՅԱՌՈՒՐՍ ԴԱՏԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՍԱՖԱՅ ԽԱՆԻՆ, ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՄԵՆԱԶՕՐԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՈՐ ՄԻՇՏ ՀԵՂՈՒ ԶՇՆՈՐՀՍ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՐԱՐԱԾՈՅՍ ԱՌԱԽԵԼ ԶԲԱՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՇԻՆՈՂԱՅ: ՈՒՍՏԻ ԵՒ ԵՍ ՅՈՒՍԱՅԵԱԼ Ի ՏԷՐ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՇԻՆՈՒԱԾՍ Ի ՅԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԿՈՂՄՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ԵՒ ԹՈՂԱՈՎ Ի ՅԱՊԱԿԱՅՆ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՂԱՅ ՆԱԵԻՍ ՈՐՈՅ, ՈՐՔ ՈՒՆԻՆ ԶԱՇԽԱՏԱՆՍ ԵՒ ՏՈՒՐՍ Ի ՎԵՐԱՅ ՍՈՐԱՅ, ԶՎԱՐՉՍ Ի ՏԵԱՌՆԷ ԸՆԿԱԼՅԻՆ, ՈՐ ԵՒ ԻՄ ՎԱՌԵԱԼ Ի ՍՐԲՈՅ ՍՐԲՈՅՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ՇԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ՅՈՐԻՆՈՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՅՕՀԱՆ ԽՈՆԱՐՀ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՄԱԽՈՅ Ի ԶԱՂԱԶԱՆԻՇ ԳԻՒԴԻՅՆ ԿԻԼԻՍՏԱՆՈՒ:

Հրատ. Ջալալեանց, 395 (ունի բազմաթիվ վրիպումներ): Սմբատեանց, 73-74 (առավել ճշգրտված հրատարակությունն է, որից և առնում ենք):

Ծանոթ. Ջալալեանցի մոտ քաջակայում են ԱՄԵՆԱՅՆ, իսկ ավերացված են ՈՐՔ ՈՒՆԻՆ (ԶԱՇԽԱՏԱՆՍ ԵՒ քառերից հետո), ՍՈՒՐՍ (ՍՐԲՈՅՆ քառերից հետո) քառերը: Թյուր ըմբեղման հետևանքով աղավաղված են մի շարք քառեր: Այսպես՝ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՇԻՆՈՒԱԾՍ -ի փոխարեն կարդացվել է ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՀՆՉԱՆՍ, ՅԱՊԱԿԱՅՆ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՂԱՅ ՆԱ ԵՐՍ ՈՐՈՅ-ի փոխարեն ՅԱՊԱԿԱՅՍ ՎԱՅԵԼՈՅ ԵՆ Ի ՆՈՅԱ, ՇԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ՅՈՐԻՆՈՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՅՕՀԱՆ-ի փոխարեն ՇԱՌԱՅ ՆՈՐԱ ՕՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԻՆՕՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՕՀԱՆ, ԶԱՂԱԶԱՆԻՇ-ի փոխարեն ԶԱՂԱԶԱԳԻՒՂԻՅՆ և այլն: Օհան շամախեցի եպիսկոպոսը Սաղա-նի վանքում առաջնորդ (հավանաբար նաև Շամախու բեմի) հիշատակվում է նաև 1811 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3558, ք. 2): Այս այն Օհանն էր, որի գործունե միջամտությամբ հնարավոր եղավ Շամախու գրավումը առանց պատերազմի՝ գեներալ Ջուրովի կողմից, որի համար ինքը հետո խիստ պատժվեց Շամախուց փախած, ապա վերադարձած Մուստաֆա խանից (տես՝ Շամախի քաղաքի պատմության բաժինը, էջ 93):

319. ՎԵՐՆԱՏՈՒՆ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը (չեն պահպանվել և շենքը, և արձանագրությունը):

ՇԻՆԵՑԱԻ ՎԵՐՆԱՏՈՒՆՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՍՈՒՍԱՆՖԱՅ ԽԱՆԻՆ, ՉԵՌԱՍԲ ՕՀԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՇԱՍԱԽԻՈՅ ԵՒ ՅԻՇԱՍԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻ ԵՂԵՐՈՐՆ՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻՆ ԵՒ ՇՆՈՂԱՅ ՂԱՐԱԲԱՂԵՏԻ ՂԱԶԱՐԻՆ ԵՒ ԹԱՍԱՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄԿԶ (1817):

Հրատ. Ջալալեանց, 395: Սմբատեանց, 53 (անփոփոխ վերահրատարակել է Ջալալյանցի հրատարակածը): Մենք ևս առնում ենք Ջալալյանցից:

320. ԴԱՐՊԱՍ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը, որը փորագրել է տվել դալակեցի Սարգիս վարդապետը պարսպապատերի ու դարպասի նորոգման ու կառուցման առթիվ.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՉԵՌԱՍԲ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՄԻՐՋԱԲԷԿԵԱՆՑ, 1870 ԱՄԻ:

Հրատ. Սմբատեանց, 74:

Ծանոթ. Սարգիս վարդապետը տեղում վանահայրության պաշտոնը վարում էր 1852 թ. սկսած («Նոր-Դար», 1887, № 66, էջ 3): 1871 թ. մայիսի 6-ին Սաղիանի վանքի վանահայր Սարգիս վարդապետը գրել էր, որ վանքի շուրջ տարածված պարսպապատը հարկավոր էր նորոգել, մանավանդ դրա խաչատ ապերված արևմտյան ու հարավային հատվածները: Նույն քվին ստացվել էր թույլտվությունը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5848, ք. 1-2): Այս Սարգիս վանահոր վերատեսչությամբ Սաղիանի վանքին կից 1869 թ. քաջվել է վանական դպրոց («Արարատ» 1869, օգոստոս, էջ 80-82):

321. ՋԱՆԳ, կախված է կիսավեր դարպասից: Ստորին մասով միատող շրջանաձև ձգվում է նվիրատվական արձանագրությունը (նկ. 111).

ՅԻՇԱՍԱԿ ԵՏ ՋԱՆԳԱԿՍ ՂԱՐԱԲԱՂԵՏԻ ՀԱՇՏԱՐԻԱՆ ԲՆԱԿԵԱԼ Տ(Է)Ր ԱՒԵՏԻ ՈՐԴԻ ԲՈՅԱԽՉԻ ՍՏԵՓԱՆՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ՇԱՍԱԽՈՒ ՎԱՆԷՐԻՆ՝ ՆԱԽԱՎԿԱՅ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, Ի 1816 ԱՄԻ:

322. ԱՂԲՅՈՒՐ, կառուցված է սրբատաշ քարերով: զտնվում է եկեղեցու և տնտեսատան միջև: Դակատին ագուցված քարին քառատող փորագրված է (նկ. 112).

ՅԻՇԱՍԱԿ | ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՇՏԱՐԱՎԵՑԻՈՅ 1903 ԱՄԻ:

Ծանոթ. 1903 թ. Եփրեմ վարդապետ Սուրբասյանի առաջնորդության վերջին տարին էր: Նույն քվին նրան փոխարինեց Ընծակ վարդապետը («Նոր-Դար», 1903, № 105, էջ 1):

323. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հուշարձանախմբի շուրջ տարածված գերեզմանոցում, եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, սալաձև (նկ. 113).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՆ ՄԱՐԿՈՍԻ, Ի ՀԱՆԿՈՒՑԵԱԼ ԸՆԴ Բ(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ՈՐ Ի ԵՐԿՐԻՍ ՇԱՍ(Ա)ԽԵՑԻ ԱԶՆԱՎՈՒՐԻ Տ(Է)Ր ՓԻ-

ԼԻՊՊՈՍԻՈՍԽԱ (1792) ԹՎԻՆ, Ի ԱՍՍԵԱՆԸՆ ՄԱՅԻՄԻ ԺԵ(15):

ԱՅԿՏԱՊԱՆ.ՄԱՆՈՒՀԵՎՈՑԵԱԿ ԸՆԴՔԻ ՈՒԵՐԻՍ.ՀԱՆԵՑԻԱԶՆԱԿՈՒՐԻ ՏԷՐ ՓԻԼՊՊՈՍԻՈՍԽԱ ԲԷ | ԱՆՆԱԸՆ ԱՅԻՄ. ԺԵ

324. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև սալաքար, նախորդի մոտ (նկ. 114).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՐԱՐՆ ԻՍ Տ(Է)Ր ՓԻԼԻՊՊՈՍԽԻՆ, | ՈՐ Է Ո(Ր)ԴԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՏՈՒՐԻՆ ՇԱՍ(Ա)ԽՈՒ ԱՒԱԲ ԲԱՀԱՆԱԽՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԵԵ (1776):

ԱՅՍ.ՏԱՊԱՐԱՆ.ՏՔՓԻԼՊՊՈՍԻՍ ՈՒԵՐԻՍ.ԱՇԱՏՈՒՐԻՆ ՀԱՆՈՒ.ԱԻ ԱԿ.ԳԱ.ՀԱՆԱԽՆ:ԲՆՄ.Ի.Ե

325. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդին կից, նույնաձև (նկ. 115).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՇԱՍ(Ա)ԽԵՑԻ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՏԵՐ | ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՈՐԴԻՆ ... ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ Տ(Է)Ր ՕՀԱՆԻՆ, ԹԻՒՆ ՌՄԿԶ (1815):

326. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև սալատապան, եկեղեցու արևմտյան պատի տակ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԵ (1758):

ԱՅԿՏԱՊԱՆ
ԻԳՆԱՏԻՈՍՎԱ
ԴԷՆՏԻԲՆ
ՄԷ

Հրատ. Մմբատեանց, 75 (թվականի 4-րդ տառում եղած ՄԷ տառերը չի նկատել և 1758-ի փոխարեն ստացել 1551 թ.):

327. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, եկեղեցու արևմտյան մուտքի առջև, սալանման ուղղանկյունաձև (նկ. 116).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ԹԵՓԼԻՋԵՑԻ ՂԱԶԱՐԻ (ՈՐ)ԴԻՒ ՄԷԼԵՈՒՄԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃՁԶ(1737):

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

328. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, եկեղեցու հարավային մուտքի առջև, կողքի շրջված դիրքով: Ունի 16 կարճ տողերով արձանագրություն: Կենտրոնում գավազանի քանդակն է: Պահպանվել է խիստ եղծված ու հողմնահարված (նկ. 117).

ԱՐՓԻ ՊԱՆԹԱԼԻ ՀՐԱՇԱՊԳԵՂ ԶԱՐՍԱՆԼԻ ՏԱՊԱՆ Տ(ԵԱՌ)Ն ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՐԶԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍԻ)Ն ԷՐ ՍԱՂԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍԱԴԻԱՆՈՒՒ ՈՒՆՏԻ, ՓՈՒՏԻ ԹԱԷ ԱՌ ՏԵՐ ՅՈՒՅՄՆ ԱՄԵՆԻ, 1832 ԹՈՒԻ ՅՈՒԼԻՍ ԱՍՏՈՅԺԵՍԱՆ ԵՒՈՒԹԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 75 (արձանագրության տառերը վնասված ու անընթեռնելի հատվածները լրացրել ենք ըստ նախորդ հրատարակության):

329. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը (այս և գերեզմանոցից ներկայացվելիք մնացած տապանագրերը ներկայումս տեղում չեն պահպանվել).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
.... ԹՎ. Ռ(1551):

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

330. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԹԻՖԼԻՋԵՑԻ ՅԱԳԻՆԻ ՈՐԴԻ ՍՏԱՍՈՐԹ ԱՍԼԱՆԻՆ ԹՎ. ՌՃՁԶ (1737):

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

331. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ ՏԷՐ ՅՈՎ ՍԵՓ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ: ՌՄԽԸ (1798) ԹՎԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

332. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր աղբյուրի ճանապարհի վրա.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐ ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ՈՐ Է Ի ԳԻՒԴԷՆ ՏՈՒՏԱՅ, ԹՎ. ՌՄԹ (1760):

Հրատ. Մմբատեանց, 74:

333. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր հարավային մուտքի առջև.

ՎԻՃԱԿԱՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԹԵՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ՇԱՍՄԵՒՈՅ ԴԱՆԻԷԼ ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, ՎԱՄՆԱՆԵՑԱԷ 41 ԱՄԱՅ, Ի 4 ՅՈՒԼԻՍԻ 1868 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 75:

Ծանոթ. Երախտաշատ հազարականը, 1865 թ. այցելելով քեմի բոլոր հայաբնակ գյուղերն ու հաշարձանները, իր տպավորությունները շարադրել է մի ստվարածավալ հոդվածաշարում, որն էլ լույս է տեսել 1870 թ. մահվանից 2 տարի անց («Արարատ» 1870, էջ 229-231, 257-263, 318-323): Վանքի նորոգման գաղափարով ձգտրված առաջնորդը Բաքվի, Ղուբայի, Դարբանդի հայերի շրջանում հանգանակություն էր կատարել ու հավաքել 778 ռ. 93 կոպ.: Այդ նպատակին 300 ռ. էլ նվիրել էր կաթողիկոսը: Մակայն արքեպիսկոպոսի անձամամուկ մանր (1868թ.) խափանել էր ծրագրի իրականացումը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4870, թ. 4):

334. ԽԱԶԶԱՐ, գտնվում էր արևմտյան մուտքի մոտ: Վրան անձև մանր գրերով գրված է եղել.

ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՍԱԼԻԶԵԱՆԱՅ, ԱՌԱԶԱՅ, ՊԱՊԱՃԱՆԱՅ:

Հրատ. Մմբատեանց, 75:

335. ԽԱԶԶԱՐ, ունեցել է մեծ չափեր.

ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՄԱՅ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ԲԱՐԵՒԱՄՍ ՏԷՐ ԵՓՐԵՄԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 75:

336. ԽԱԶԶԱՐ, կից է եղել նախորդին.

ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԵՒՕՍ ԵՂԻՍԱԲԷԹ ԿՈՒՄԻՆ, ՌՃԳ (1654):

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

337. ԽԱԶԶԱՐ, գտնվել է վանքից վերև, «Նահատակ» կոչված ուխտատեղի-մատուռի մոտ. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՍՏՈՒԾԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ԹՈՒԻՆ ՌՃԿԴ (1715):

Հրատ. Մմբատեանց, 71:

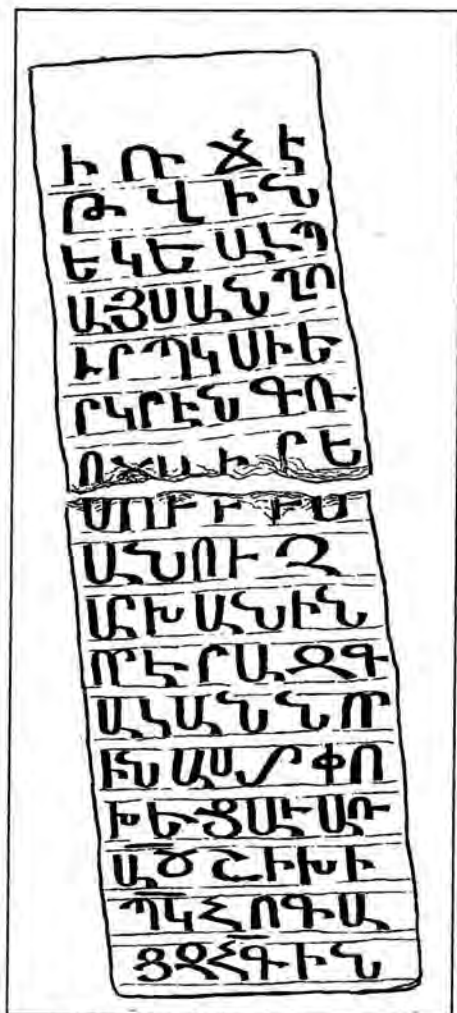
338. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վանքի հյուսիս-արևմտյան կողմի քեք բլրալանջին տարածված գերեզմանոցում: Անկանոն եզրագծով սալատապան է (նկ. 118).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐՊԱՆ ՈՐԴԻ ՈՒՐՄԵԼԻՑ ԱՇԴ ՓԱՐՍԻՆ, ԹՎԻ(Ն) ՌԵ (1556):

339. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, վերին հարթ երեսին միայն մեկ տողով (նկ. 119). ԱՅՍՈՒՄ, ՌԻԱ (1592)

| Վ յՆՈՒՄ ՌԻԱ

№ 340-ի և 342-ի գրչանկարները

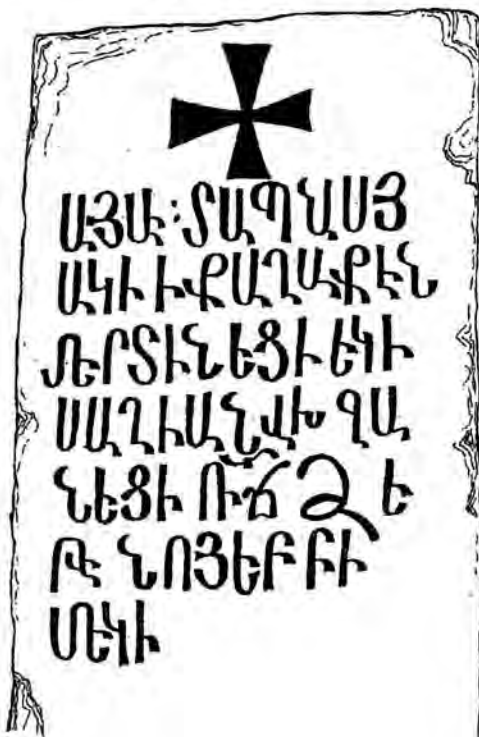
340. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ցախաղբի մոտ, ուղղանկյունաձև, մեջտեղից կիսված է երկու մասի: Երեսին 17 կարճ տողերով փորագրված է (նկ. 120, 120ա, 120բ).

Ի ՌՃԷ (1658) | ԹՎԻՆ | ԵԿԵԱԼ | ՊԱՅՍԱՆ-
ՂՈՒԻ Պ(Ե)ԿՍ Ի ԵՐԿԵՆ ԳՈՒ | |.....
ՍՄԱՆՈՒՉՍԻ ԽԱՆԻՆ, | ՈՐ ԷՐ ԱԶԳԱ-
ԿԱՆ ՆՈՐԻՆ, ԱՍՏ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ | Ա-
(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԸԻՆԻՊ(Է)Կ ՀՈԳԱՅ | ԶՀ-
(Ո)ԳԻՆ:

341. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ ուղղանկյունաձև սալատապան է: Երեսից կես մասը քառատող արձանագրության հետ մեկտեղ փշրվել է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱ(Ն)... | ԵՅԻ ՅԱՐՈՒԹ՝
ԴՈՒ | ՍՏԻ ԶԱՍԱՄՆ... | ԹՎ(ԻՆ)ՈՄ...:

342. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարթ սալանման: Վրան յոթ տողով փորագրված է: Գրտնըվում է Մադիանի մեծ գերեզմանոցում (նկ. 121).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ս(Ա)ՅԱԿԻ, Ի ԶԱՂԱՔԷՆ՝
ՄԵՐՏԻՆԵՑԻ, ԵԿԻ | ՄԱՂԻԱՆ Վ(Ա)Խ-
ՋԱՐԵՑԻ, ՌՃՁԵ (1736) | ԹՎ(ԻՆ) ՆՈՅԵ-
(Մ)ԲԻՐԻ | ՄԵԿԻ:

343. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գախարդի մոտ, Գույ-
նաձև (նկ. 122).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՈՒՈՍԻՄԻ, ՈՐ ԻՄ Դ-
ՈՒՄՏՐ Ս(Ա)ՅԱԿԻ, ՌՃՁԵ (1736) | ԹՎ(ԻՆ):

344. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գույնաձև (նկ. 123).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ՊԵՏՐՈՍԻ ԿՈՂՄ-
ԿԻՑ ՄԱՐԶԱՐԻԴԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԲ (1771):

345. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գույնաձև (նկ. 124).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ԱԹԱ ... ԵՒ ՈՐԴԻ |
ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) | ՌՄԻԲ (1771):

346. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գույնաձև (նկ. 125).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
ԱՆԴՕՆԻՆ | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԲ (1773):

347. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 126).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԶԱՐԻՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԽԸ (1799): ՄԱՀՕՎՆ ՄԵՈՒՆ, Ա(ՍՏՈՒ-
Ա)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

№ 348-ի և 349-ի գրչանկարները

348. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախադրյի մոտ, նույ-
նաձև (նկ. 127).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԽԸ (1799):

349. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախադրյի մոտ, նույ-
նաձև (նկ. 128).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)|ՌՄ
ԽԸ (1799), | ՈՐ Է ՈՐԴԻՔ՝ Տ(Է)Ր ՅՕՀԱՆԻ:

350. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 129).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊՈՂՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԽԸ (1799):

№ 350-ի գրչանկարը

351. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ր ՈՂՐՈՄԻ ԴԱՐԱԲ(Ա)ՂՈՒ Ի
ԿՈՒՂԵՆ ԱՎՏՈՒՇՈՅԵՑԻ ՅՕՍԷՓԻ ԿՈ-
ՂԱԿԻՑ ՍԱՌԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԴ (1805):

352. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԴԱՐ(Ա)ՊԱՂՈՒ ԱՇԱՆԵ
ՑԻ ԴԱՆԵԼԻ ՈՐԴԻ ԶԱՎԱՏԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԾԵ (1806):

353. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ,

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԴԱՐԱՊԱՂՈՒ, Ի ԳՈՒ-
ԴԵՆ ԹԱՂԱՐԵՑԻ | ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ ՈՐ
ԴԻ | ԱԲԱԲԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԵ (1816):

354. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԴԱՐԱՊԱՂՈՒ Ի ԳԵՂԵՆ |
ԹԱՂԱՐ, ՓԻՐԻ | ՈՐԴԻ ՊԱՏԱԼԻՆ, | ԹՎ
(ԻՆ) ՌՄԿԵ (1816):

355. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, վրան քան-
դակված է երաժշտական գործիք.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՐԱՊԱՂՈՒ, ԳԻՒՂԵՆ |

ՀԻՐՀԻՐԵՑԻ ՄԻՐՁԻ ՈՐԴԻ ԱՇՈՒՂ ՂԱ-
ԶԱՐԻՆ, | ՌՄՁ (1831):

ՓԱՆՐԱԲՈՒՇ

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ փոքրիկ գյուղ, ներ-
կայումս գյուղատեղի Սաղիանցից 5-6 կմ հյուսիս:
1861 թ. Փախրաքուշն ուներ 10, իսկ 1890 թ. 16
տուն (70 մարդ):²³⁶ Գյուղատեղիում պահպանվում
է փոքրածավալ գերեզմանոցը, ուր պահպանված
արձանագիր տապանաքարերը (շուրջ 15 հատ) վե-
րաբերում են XIX դարի վերջերին և XX դարի
սկզբներին: Գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում,
Աղսու գետի հովտին մայրոք թեք անտառածածկ
սարալանջին պահպանվում են միջնադարյան մի
ավերակ վանքի մնացորդները:

Հնավայրը, ուր հայտնաբերվեցին նաև ար-
ձանագրություններ, հայտնի է Մխլու վարդապետի
վանք անվամբ (Միքայել վարդապետի վանք): Ա-
վերակների մեջ պահպանվել են մի քանի խաչքա-
րեր, արձանագիր քարեր, որոնց մի մասը, երևում է,
ագուցված են եղել երբևէ գոյություն ունեցած եկե-
ղեցու պատերի մեջ: Հուշարձանախմբի ուսումնա-
սիրությանը առաջինը զբաղվել է Մ. Մմբատյանը.
«Մի քանի Սաղիանցի եւ Փախրաքիւշցի մարդ-
կանց հետ գնալով Մխլու վարդապետի վանքը, աշ-
խատեցինք արձանագրեր գտնել, եւ սեղանոյ օ-
ծեալ վիմի (վեմ քարի) շրջապատը փորելով եւ և-
ղած քարերը շրջելով՝ գտանք 15-ի չափ խաչքարեր
զանազան թուերով եւ զանազան մարդկանց անու-
նով, որ են հետեւեալքն»:²³⁷ Հնավայրում XIX դա-
րի վերջին եղել է նաև Զաքրերունին, որը տեսել է
արձանագրված միայն երկու քեկոր:²³⁸ Մեր այցե-
լության ժամանակ գտանք միայն 7 արձանագիր
քարեր և խաչքարեր: Տարօրինակ էր, որ մախկի-
նում հրատարակածներից ոչ մեկը չվերագրվեց:
Այդպիսով, ստորև ներկայացվող հավաքածուն
բաղկացած է 24 արձանագրությունից:

Դատելով պահպանված վիմագրերի բովան-
դակությունից XVI-XVII դարերում տեղում գոյու-
թյուն է ունեցել բավական աշխույժ հոգևոր կենտ-
րոն, որին զանազան անձինք կատարել են բազ-
մաթիվ նվիրատվություններ: Ուշագրավ է նաև վի-
մագրերի բավական ինքնատիպ գրչությունը:

356. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ, ուղղանկյունաձև,
սրբատաշ (նկ. 130).

ԽԱՉԱՅՅՏՈՒՐ ԵՂԱՄԱՐՆ ԻՄ | ՊԱՂՈՒՄՆ
ԵԻՋՀԱՅՐՆ | ՄԵՐ ՆԻ ... | ... ԹՎ(ԻՆ) ՌՀ
... (1620-ական թթ.):

357. ԽԱՉՔԱՐ, փոքր ու պարզ (նկ. 131).

ՄԿՐԴԻՉ, ՄԱ(Ր)ԳԱՐԻՏ:

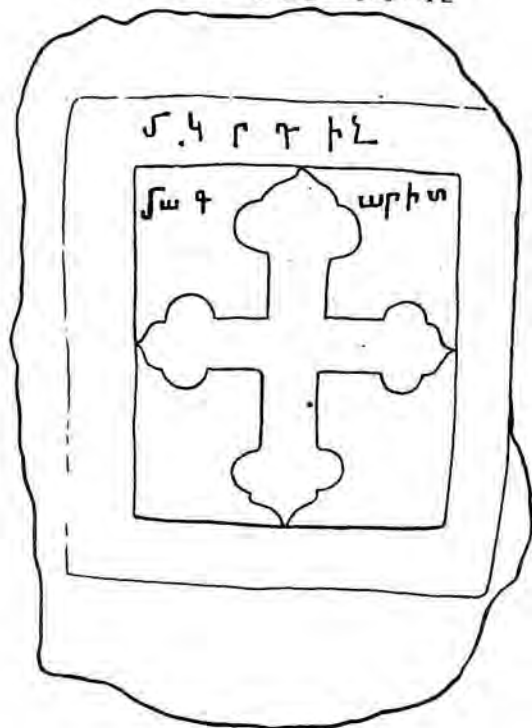
236. Մ. Մմբատյան, էջ 139:

237. Մ. Մմբատյան, էջ 186-187:

238. ՀՀՊՊԿԱ ֆ. 57, ց. 1, գործ 439, քերթ 31:

№ 356 և 357-ի գրչանկարները

358. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ԺԱՐ, քառակուսի, սրբատաշ (նկ. 132)
ԵՍ ՅԱԿՈԲ ՍԱՐԳԱՆԱՅԻՍ ԳԻՐԵՑԻ,
ԹՎ(ԻՆ) ՌՀԶ (1627):

359. ԽԱՉԺԱՐ, փոքր ու պարզ (նկ. 133).
Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)Չ:

360. ԽԱՉԺԱՐ, փոքր (նկ. 134).
Խ(Ա)ՉՍՍ Բ(Ա)ՐԷ Խ(Ա)ԻՍՍ ՈՎ(Ա)ՆԷՍԻՆ,
Բ(ՈՒ)ՆԻԱԹԻՆ, | ԹՎ(Ա)Կ(Ա)Ն | Ռ:Կ:Ը:
(1619):

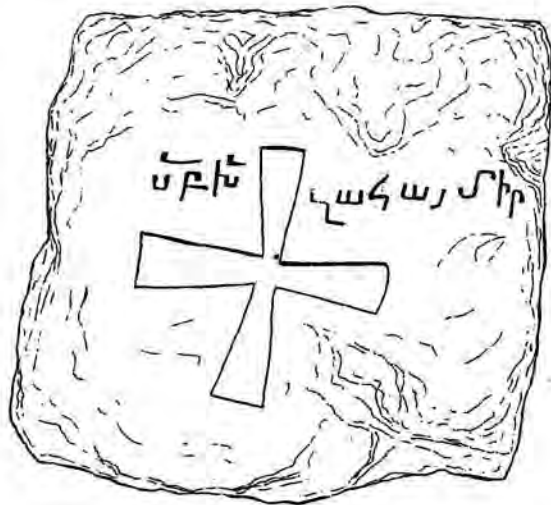
361. ԽԱՉԶԱՐ (նկ. 135)

Խ(Ա)ՉՍ Բ(Ա)ՐԷԽ(ԱԻ)Ս| ԳՐԻԳ(ՈՐ)ԻՆ:
Ա(ՍՏՈՒԱ)Շ(ԱՏ)ՊԻՐՆ Ա(ԻՐՀՆՈՒԱ)Շ
Է...: ԺԲ: (12)| ԱԻՐ...:

362. ԽԱՉԶԱՐ

Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԴԻԱՉԱՅՏԻՐ:

363. ՄԻՔԱՅԷԼ ԵՐԵՅ, ԹՎ. ՌԿԸ (1619):
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

364.
ԽԱՉՍ ՏԷՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ:
Հրատ Մմբատեանց, 186:

365.
ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ. ՌԿԸ (1619):
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

366.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ՃԱՆՈՒՊԵՐՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

367.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԹՈՍԱՍԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

368.

ՉՈՒԹՈՒՐԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

369.

ԴԻՆՈՒՇ ԱՂԱՅԻՆ Է:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

370.

ՇԱՀՈՒՄԻՆ, Թ. ՋԿԲ (1513):
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

371.

ԹՎՆ ՌԿԸ (1619), ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱ-
ՐԵԽԱԲՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ԽՈՋԱԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

372.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԱԻԱՔԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

373.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԳՐԻԳՈՐ
ՔԱՀԱՆԱՅ, ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ,
ԹՎԻՆ ՌԿԸ (1619):
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

374.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԿԻՐԱԿՈՍԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

375.

ԱԻԱՆԷՍԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

376.

ԱԼԹՈՒՆԻՆ, ՍՈՒՐԱՏԽԱՆԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

377. ԽԱՉԶԱՐ, փոքրիկ գրությունը.
ՇԻՆԵՑԱԲ...:

Հրատ. Մմբատեանց, 186:

Ծանոթ. Այս խաչքարը Մ. Մմբատյանցը իր ժա-
մանակին տեղափոխել է տվել Սաղիանի վանք (մենք
այն չենք գտել):

378. ԽԱՉԶԱՐ.

ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ...:

Գրակ. Զաջրեքունի, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 31:

379. ԽԱՉԶԱՐ.

... ԲԱՐԵԽՕՍ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, Թ. ՌԿԲ
(1613):

Գրակ. Զաջրեքունի, նույն տեղում:

Քալախանը գտնվում է շրջակայքում մոտ 10 կմ հարավ, գոգավոր սարահարթում: 1861 թ. գյուղն ուներ 44, իսկ 1890-ին 86 տուն (375 մարդ) հայ բնակչությամբ:²³⁹ 1914 թ. գյուղն ուներ 717 հայ բնակիչ:²⁴⁰ Հայտնի է, որ Քալախանի բնակիչները բնիկներ էին:²⁴¹ Երկրամասի հայոց շատ գյուղերի նման սա ևս մեծ կորուստներ է տվել ու ամայացել 1918-1920 թթ.: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Քալախանը նորից դարձել է բարեշեն գյուղ: 1980 թ. գյուղն ուներ 263 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁴² Նրանք 1988-ին ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են աղբյուրներ, եկեղեցի, գերեզմանոց: Առանձնապես արժեքավոր է գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Այն ամբողջապես կանգուն է, կառուցված

սրբատաշ քարերով, փայտածածկ: Ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Ավագ խորանի երկու կողմերում կան շուղղանկյուն հատակագծով մեկական ավանդատներ: Հյուսիսային որմնում, իր ավանդական տեղում պահպանվում է մկրտարանի ավագանը: Ծածկը պահում են երկու զույգ փայտե սյուները: Ըստ պահպանված արձանագրությունների այն՝ կառուցվել է 1833 թ. Քալախանցի Մովսես Սկրտչյան Նիսիսյանցի միջոցներով:

Գյուղի հարավային կողմում գործում են մի քանի աղբյուրներ, կառուցված սրբատաշ քարերով:

Գյուղի հյուսիսային կողմի բարձրադիր սարավանդի թեքության վրա տարածվում է գերեզմանոցը: Այստեղ մեր գտած ամենահին տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի երկրորդ կեսին:

Քալախանի հարավային ու հարավ-արևմտյան կողմերում տարածվում է բավական ընդարձակ պարսկական գերեզմանոցը: Այդտեղ պահպանվել են մի քանի գմբեթաձև դամբարաններ «քյումբազներ»: Հնավայրը թվագրվում է XVII դարի 2-րդ կեսով: Դամբարանների որմերին ու տապանաքարերի վրա պահպանվել են արաբատառ արձանագրություններ:

239. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

240. "Кавказский Календарь на 1915г." Тифлис, 1914, էջ 139:

241. Մ. Բախխուտարյան, ճշվ. աշխ., էջ 166:

242. «ԱՍՀ», հ. 5, Բաքու, 1981, էջ 336 (աղբյուրներին):

380. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային պատին մկրտարանից քիչ բարձր ագուցված սրբատաշ քարին վեց տողով փորագրված է.

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)-Ն 1833, ԻՍԿ Ի ԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ 1282, ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՍԵՓԱԿԱՆ ՍՈՒ(Յ)Ն ԳԻՒՂ ՔԱԼԱՌԱՆԻ ԲՆԱԿԻՉ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՄՈՎՍԵՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ ՆԻԱԶԵԱՆՑՆ Ե(Ի) ԵՂԵԱԿ(Ր) | ԻՒՐ ԱՇԽԱՏՕՂ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՍԱՐՏԻՐՈՍ ՆԻԱԶՈՒ:

Ծանոթ 1863 թ. քալախանցիները թեև կոնսիստորիայից ստացել էին իրենց եկեղեցու տանիքը նորոգելու բյուջավայրումը, սակայն, տեսնելով որ եկեղեցու պատերը ևս խաբխված են (երկրաշարժից), այդպես էլ որ մի նորոգում չկատարեցին: Համագյուղացի պարոն Մուսայել Միրզայանը 1872 թ. հոգևոր կառավարությանը առաջարկել է իր սեփական միջոցներով այն նորոգել հիմնովին՝ սրբատաշ քարերով, որն արդեն բավական ժամանակ դարձած էր անօգտագործելի: 1875 թ. եկեղեցու բոլոր նորոգչական աշխատանքները բարեհաջող ավարտին էին հասցված (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6214, ք. 1, 3): 1895 թ. եկեղեցին դարձյալ գտնվում էր քայքայված վիճակում: Նորոգման նոր աշխատանքների կատարման համար գյուղացիները համախոսակամով դիմել էին հոգևոր կառավարությանը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9120, ք. 2): Եկեղեցու հաճախակի քայքայման պատճառը երկրաշարժերն էին:

381. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ԽԱՉԶԱՐ. ագուցված ավագ խորանի դեպի սրահ մատուցող արևմտահայաց պատին.

Ի Ս(ՈՒՐ)Բ | ՄԵՂԱՆՆ | ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ | ՔԱԼԱՌԱՆԻ ՄՈՎՍԵՍ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ | ՆԻԱԶԻԱՆՑԻՆ:

382. ԽԱՉԶԱՐ, ագուցված մատուցողի օրինակով.

ԹՎ(Ի)Ն ՈՍՂԶԲ, (1833) | ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ | ԵԿԵՂԵՑՈՒՅ:

383. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքից վեր 6 տողով արձանագրված է (նկ. 136).

ԱՅՍ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ | ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻՆ | ՔԱԼԱՌԱՆԻ ԽԱՉԱՏՈՐ ԲԵԿՆ / ԵՒ ՈՐԴԻ ՆՈՐԱ ՄՈՒՍԱՅԵԼՆ | ՄԻՐԶԱՅԵԱՆՑ Ի Յ(Ի)ՇԱՏԱՏ(Ա)Կ | ԻՒՐԱՆՑ: 1873 ԱՄԻ, ՅՈՒԼԻՍԻ 15:

384. ԱՂԲՅՈՒՐ, բխում է գյուղամիջում, եկեղեցու մոտ: Ծակատին ագուցված սրբատաշ քարին փորագրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ ՔԵԱԼԱՌԱՆՈՒ ԲՆԱԿԻՉ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԱՂԲՈՒՐՍ ԸԻՆԵՑԻՆԶ ՄԿՐՏԻՉ, ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵՒ ՄԵՋԼՈՒՍ ԱՂԱՍԱԼՕՎԶՍ, 1871 ԱՄԻ, ՕԳՈՍՏՈՍԻ 26:

Գրակ. Զաքարյանի, ճշվ., փաստաթուղթ, թերթ 9:

385. ԱՂԲՅՈՒՐ, գյուղում (նկ. 137).

ԻՆՉ ԱՋԱԿՑ(ՈՒ)ԹԻՆ ՑՈ(Ի)ՅՑ ՏԱԼՈՒ ՀԱՍԱՐ ԽՈՐԻՆ ԸՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՆՍ

ԵՄ ՀԱՅՏՆՈՒՄ ԸԱՀՈՒՄԵԱՆ | ԵՒ ԶԵԼԱ-
ԽԱՆԻ Գ(ԻՒՂԵՐ)Ի ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ,
ԱԿՏԻՎԻՆ, ՆԱԽ(ԱԳԱՀ) Օ. ՊԱՐՎԱՆԻՆ,
ԲՐ(ԻԳԱԴԻՐ) Մ. ԻՇԽԱՆԻՆ Պ.Կ.Շ.Ն. ՍԵ-
ՐՈԺԱ, ՀԱՇՎԱՊ(ԱՀ) Մ. ՆԻԿՕԼԱՅ, ԶԱՐ-
ՀԱՏ Դ. ՖՐԻԴՐԻՆ, Մ. ԲԱԲԱ, ՎԱՐՊԵՏԸ՝
Գ. ՄԻՐԶԱԷԱՆ Մ.:

386. ԱՂԲՅՈՒՐ, հնգաթև աստղի քանդակի
աջ կողմում 13 տողով փորագրված է նորոգման
արձանագրությունը (նկ. 138).

ՀԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲՅՈՒՐ | ՊԱՊՍ ՂԱԶԱ-
ՐԻՑ ԵՒ ՀԱՅՐԻԿՍ ՄԻՔԱԼԵԼԻՑ ՀԻՄԸԸ
ԴԻՎԱԾ Է 1850 Թ. | ԱՀԱ ՆՈՐՈԳՈՒՄ ԵՄ
1952 Թ. | ՎԱԵԼԵՑԵՔ ԶՈՒՐԸ ՈՂՈՐՄԻ ՏԻ-
ՎԵՔ ԻՆՉ ԶԵՐ | ՀԱՐԱԶԱՏ ԳԻՒՂԱՑԻ ԳԱ-
ՆԱԶԵԱՆ | ՄԻՐԶԱԶԱՆ. ԶԵԼԱԽԱ(Ն):

387. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է Զախախանից 2
կմ հյուսիս, գյուղից Մատրասա տանող ճանա-
պարհի աջ եզրին: Ամբողջապես քարաշեն է: Ունի
մի քանի գեղեր՝ իրականացված միակտոր մեծա-
չափ քարակտորներից (նկ. 139).

ԻՇԱԿ(Ա)ԿՍ ՄԵԼԸՈՒՄ | ՂԱՐԱՄԱՆԵԱՆ-
ՅԻ, 1861 ԱՄԻ, ՍԱԴԻՐ(Ա)Ս(Ա)Յ:

ԶԱՐԶԱՆՁ

Գավառի ծաղկում ու մարդաշատ գյուղերից
մեկն էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից (Շառխախոց)
9-10 կմ հարավ-արևմուտք, զոգավոր բարձրադիր
սարահարթի վրա: 1861 թ. գյուղն ուներ 123, իսկ
1890-ին՝ 231 տուն (1312 բնակիչ):²⁴³ 1914 թ. Զար-
քանց ուներ 1723 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁴⁴ Ըստ
Մ. Բարխուտարյանի. «Զարքանցի բնակիչք ամ-
բողջապես հայ են եւ բնիկ տեղացի»²⁴⁵, իսկ Մ.
Սմբատյանը նշում է. «Զարքանց գիւղի բնակիչքն
լեզուով, սովորութիւնով եւ ամեն բանով երեսում են,
որ Պարսկաստանի Խոյ քաղաքիցը, կամ գիւղե-
րիցն են գաղթել. մի քանի դար առաջ: Եւ իսկապէս
Թոռնաւան գաւառիցն են, որ այժմ Չոքսայ մըհալ՝
հանդէպ Նախիջեւանայ՝ յայնկոյս Երասխայ»:²⁴⁶
Այնհայտ է, որ հետազոտողների տեսակետները
իրարամերժ են: Մական հարցը լուծվում է գյու-
ղում պահպանված պատմական հուշարձանների
քննությամբ:²⁴⁷

243. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

244. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 140:

245. Մ. Բարխուտարյան, էջ 164:

246. Մ. Սմբատյան, նշվ. աշխ., էջ 168:

247. Մինչև անգամ քարքանցիները գաղթած են համարվում
նաև Անիից, ըստ որում իբր տեղական ավանդությամբ. «...
Քնարքանցը, ինչպես երեսում է եւ տեղական լեզուից, պիտի
գաղթած լինի Հայաստանից, տեղական ասանդութեամբ՝ Ա-
նիից...» (Մ. Սարգիսբեկյան, «Մշակ», 1902, № 62 էջ 2):

Զարքանցի արևելյան կողմում տարածվում է
հին ու խիստ ընդարձակ գերեզմանոցը, որի մի
ծայրում թաղումները ցայտօր շարունակվում են:

Տեղում պահպանվել են հարյուրավոր անար-
ձանագիր անտաշ սալաձև և սրբատաշ ուղղանկյ-
ունաձև տապանաքարեր: Վերջիններից մի քա-
նիսն ունեն կենցաղային թեմաներով քանդակներ
ու զարդեր: Մրանք հար և նման են երկրամասի ու-
րիշ շատ հին գերեզմանոցներում պահպանված
տապանաքարերին, որոնց արձանագիր կամ թվա-
կիր օրինակները հանդիպում են առավագն XIV
դարից: Զարքանցի գերեզմանոցում կան նաև
XVII-XVIII դդ. բնորոշ բազմաթիվ տապանաքա-
րեր, որոնց թվում բարեբախտաբար կան նաև ար-
ձանագրվածները: Այսպիսով, եթե ականաճ անտե-
սներ գյուղում պահպանված մնացած կարևոր հու-
շարձանները, միայն այս գերեզմանոցի ուսումնա-
սիրությունն ապացուցում է, որ Զարքանցում հայե-
րը բնակվել են առնվազն միջնադարից (ավելի
ճիշտ վաղնջական ժամանակներից): Հետևաբար
ուշ միջնադարում և առավել ևս XIX դարում այն
միայն համարվել է ի հաշիվ Պարսկաստանից ու
այլ վայրերից գաղթած հայ բնակչության:

Գերեզմանոցի հյուսիսային եզրին, բարձրա-
դիր տեղում պահպանվում է Սբ. Մահակ մատուռը:
Սրա որմերում կան ինչպես հին, այնպես էլ նոր
ժամանակների (XIX-XX դդ.) նորոգությունների
առթիվ փորագրված արձանագրություններ:

Ըստ ավանդության մատուռը կառուցվել է լու-
սավորչական դավանանքն ընդունած և այդ իսկ
պատճառով իր ցեղակիցներից նահատակված,
ազգությամբ պարսիկ, ոմն՝ Յուսուֆի (քրիստոնյա
օծվելուց հետո վերանվանվել է Մահակ) գերեզմա-
նի տեղում: Սրա նահատակումը տեղի է ունեցել
1417 թ. մի գետի ափին, որը հետագայում անվան-
վել է Սբ. Մահակ (թրքերեն՝ Փիր Մահաթ): Այս նա-
հատակի պատմությունը արտացոլվել է հայ մա-
տենագրության մեջ: Աղբյուրներից մեկում կար-
դում ենք. «Եւ յուսուֆի ելեալ անտի՝ սկսաւ միսան-
գալ շրջիլ ի քարոզութի ի հեռաւոր գաւառս զամս
ոչ սակաւ, եւ դարձոյց զբազումս յայլազգեաց ի
հաւատս: Զկնի ամի յետ բզմ ժնկաց զնաց յեր-
կիրն շրտանայ ի շամախի քաղաք եւ անդ կալեալ
եղել մատնեցաւ ի ձեռս դատաւորին. եւ հատաւ ի
վր նր վճիռ մահու: Յայնժամ ուսէ յուսուֆի ցղատա-
ւորն. խնդիր մի հայցեմ ի քէն. եթէ կատարես, ինձ
մեն՝ երախտաւոր լինիս. եւ այս է, զի այրեսցես զիս

հրով՝ ի նշանակ սիրոյն քսի, որ վառեալ կայ ի սրբաւի իմում: Ձայս իբրև լուստ մի ոմն ի շրջակայից՝ զայրացաւ եւ եհար բրով զգլոյն նր. մինչև պատառիլ զագաթան եւ հոսիլ արեան յորդոթք եւ երեսս երանելոյն: Առեալ տարան ապա զնա եւ քարկոծեցին. եւ յետոյ այրեցին զմարմինն սբն. ի եւ զիշերի ծագեաց լոյս ի վր նորա: Եւ եղև կատարումն յուսիսայ՝ իսահակ կոչեցելոյ՝ ի թոին հայոց. պկզ. (1417) ի ժա. ատր ահեկի ամսոյն»:²⁴⁸

Մատուռի հիմնապատերը հին են, շինարվեստով բնորոշ XV-XVI դարերին: Նկատվում է նաև, որ այն շատ անգամ է ենթարկվել նորոգության: Ներկայում փայտածածկ է, կառուցված սրբատաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Հատակագծում ունի միանավ թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Միակ մուտքը բացված է արևմտյան ճակատից: Նույն կողմից, արտաքուստ ազդեցված են սրբատաշ մի քանի արձանագիր քարեր, որոնք պատմում են շենքի կառուցման, նորոգումների հետ կապված պատմական կարևոր դեպքերի մասին:

Արձանագրություններ են ունեցել նաև Սր. Սահակ մատուռին նվիրված եկեղեցական տաքեր իրեր:

Քարբանջի նոր եկեղեցին հին տեղում կառուցվել է 1848-ին. «Հոյակապ եւ զմբեքառոր ..., որ կրում է Ս. Աստուածածին»²⁴⁹ անունը, ...»:²⁵⁰

Քարբանջ գյուղից վերև, այգիների մեջ մի բլրակի վրա, Սարքու կոչված տեղում կա «Նահատակ» անունով սրբատեղ:

388. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, սալաձև, եզրերը զարդարված են քանդակազարդ շրջագոտիով: Կենտրոնում 8 կարճ տողերով փորագրված է (նկ. 140).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄՍԿԵԼԱԹԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ՝ ԲԻՆԵԼԱԹԻՆ, ՈՐ ԷՒՓՈԽԵՎՅԱՒ | ԱՌԱ(ՍՏՈՒՍ)Ծ ԹՎ(ԻՆ) | ՌՃՁԵ (1736):

389. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 141).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԱՐԶԱՆՃՅԻ | ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ԴԱԲԻԹԻ, Թ(Վ)ԻՆ ՌՄԿԹ (1820).
ՆՈՒՆՊՐԻ Գ(3):

390. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև,
ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(ԱՆ) Կ(Ա)ՆՃԵՑԻ ԴՈՒՍՅՐ՝ ԳՐԻԶՈՐԻ ԵՒ (Ը)ԻՐՎ(ԱՆ)ՑԻ Դ(Ա)ԶԱՐԻ ԿՈՂԱԿԻՑ՝ Հ(ԱՆ)Կ(ՈՒ)ՅԵԱԼ Խ(Ա)Ն(ՈՒ)ՍԻ, Թ(Վ)ԻՆ 1830:

391. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճակատում մուտքից աջ ազդեցված սրբատաշ քարին 8 տողով փորագրված է (նկ. 142).

ԱՅՍ ՆԱՀԱՏԱԿՍ ԶԱՅԼԱԶԳԱՅ Է, Ի ԾՆԷ ԲՈՒՆՅԵՏՈՅ ԵԿԵԱԼ Ի ՀԱԲԱՏՍ ԼՈՒՍԱՈՐՉՈՅՆ | ԶԵՆՆԱՏՐԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ - ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ս(Ա)ՀԱԿ ԱՆՈՒՆ, ՈՐՈՅ ՎԱՍՆ ՀՈՒՐԲ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՅՐԵԱԼ ԻՍԿՈՅՆ | Ի ՍԵՐ ՆՈՐԱՅ ԿԱՌՈՒՑ ԵՒ ԶԱՅՍ ՓՈԶՐԻԿ ՄՎՏՈՒՐ ՇԱՄԱՆԵՑԻ ԴԱԶԱՐԵԱՆ | ԱՅՐԸՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ՀԱՅՑԷ ԻՑԵՆՋ ՀԱՆԴԵՊՈՂԱՅ ՍՐՏԻ ՏԵՈՒՐ, | ՄԱԴԹԵԼ Ի Տ(ԵԱ)ՌՆԷ ՎԱՍՆ ԻՆԶԵԱՆ ԿԵՆԹԱՆԻ ԶՈՒՐ, 1817 ԹՎԻՆ, | ՄԱՅԻՄԻ 1:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 165-166: Մմբատեանց, 163: Քաջբերունի, նշվ. փաստաթուղթ, թերթ 15 (անտիպ):

392. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճակատում՝ մուտքից վեր ազդեցված քարին 13 տողով փորագրված է (նկ. 143).

ՅԱՍԻ Տ(ԵԱՌ)Ն 1891, ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4382, | ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴԻՆ | ՀԱՅՈՅ ՇԱՄԱՆՈՒ ՎԻՃԱԿԻ | Տ. ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ | ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ ՆԱԽՋԵԻԱՆՑԻՈՅ | Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՅ | Տ.Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿԱՅ | ՆԱՀԱՏԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԱՏ(ՈՒ)ՌՍ | ՏՐՕՔ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱԶԳԱՅՆՈՅ | ՄԵՐՈՅ, ՈՐ Ի ԲԱԶՈՒ ԶԱՂԱԶԻ, | ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ ԿԱՐԱՊԵՏ ԶԱՀ(Ա) ՆԱՅԻ | ՅԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ԶԱՐԶԱՆՋՈՒ:

Հրատ. Մմբատեանց, 168: Քաջբերունի, նշվ. փաստաթուղթ, թերթեր 15-16 (անտիպ է):

393. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, ներսում՝ խորանի պատին հակիրճ փորագրված է.
ԵՍ ՄԵԼԶՈՒՄՍ:

248. Մյրայել Չամչյանց, Հայոց Պատմություն, հ. 3, Երևան. 1984, էջ 440-441:

249. Սր. Սահակ մատուռին նվիրված մի արձանագիր մոմակալից պարզված է, որ գյուղի հին եկեղեցին ևս կոչվել է Սր. Աստվածածին:

250. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 164:

394. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, նախորդի մոտ, նմանառն.

Տ(Է)Ր ՕՀԱՆՍ:

Ծանոթ. Երկու կարճ հիշատակություններն էլ ունեն միևնույն ռճմ ու տառածևերը, բնորոշ XVII-XVIII դդ.:

395. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճակատում, արտաքուստ մուտքից ձախ (հյուսիս) ագտցված ուղղանկյունաձև սրբատաշ քարին փռագրված է (նկ. 144).

ԱՅՍ ՈՒՆՏԱՏՈՒՆԸ | ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑԵՑ
ԽԱՉԱՏՈՒՐՈՎ | ԳԱՐԵԳԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ
ԵՒ ՎԵՐԱՂՈՒՐԱՍԱՆԻ 1971Թ.:

396. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվել է Սր. Սահակ մատուռի ներսում (ներկայում տեղում չէ): Վրան կարդացված են եղել միայն հետևյալ երկու բառերը.

ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ...:

Հրատ. Մմբատեանց, 164:

397. ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆ, այժմ պահպանված չէ: Սրա մուտքի ճակատին գրված է եղել.

ԵՍ ՏԷՐ ԱՄԳ ՇԱՍԱՆԵՅԻ, ՈՐ ԵՄ ՈՐԴԻ
ԿԱՐԱՊԵՏԻ, ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆՍ ՇԻՆԵՅԻ,
ՀԱՆԴԷՊ ՍՈՐԱ ՅՈՐԻՆԵՅԻ, ՏՆՏԵՍԱ-
ՏՈՒՆ ՊԱՏՐԱՍՏԵՅԻ, ՈՎ ՈՐ ՍՈՐԱ ՄԷՋՆ
ԲԱԶՄԵՍՅԷ, ԹՈՂ ԲԱՐՈՎ ՎԱՅԵԼԵՍՅԷ,
ՈՍԼԲ (1783) ԹՎԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 164:

398. ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆ, այս արձանագրությունը ևս ներկայում պահպանված չէ.

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1891 ԵՒ ՀԱՅՎԱԿԱՆ 4382,
ՀՐԱՍԱՆԱԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐ-
ՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՇԻՆԵՅԱԻ ՄԵՂԱՆԱ-
ՏՈՒՆՍ ՈՒՆՏԱՏՈՐԱՅ ՏՐՕՋ ԲԱԳՈՒԵՅԻ
ՀԱՅՈՑ, ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱՄԲ ԶԱՐԶԱՆ-
ՋԱՅ ԿԱՐԱՊԵՏ ԶԱՀԱՆԱՅԻ ՏԷՐ ԿԱՐԱ-
ՊԵՏԵԱՆՑ:

Հրատ. Մմբատեանց, 168:

399. ԶԱՆԳԱԿ, նվիրված է եղել Սր. Սահակ մատուռին: Ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՏԷՐ ԳԵՈՐԳԻ ԴՈՒՍՏՐ ԵՂԻ-
ՍԱԲԵԹԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ԶԱՐԶԱՆՋՈՒ
ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ. ԹՎ.
ՌՃԿԷ (1718):

Հրատ. Մմբատեանց, 170:

400. ՄՈՍԱԿԱԼ, նվիրված է եղել Սր. Սահակ մատուռին.

ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՄԼԶԻ ՈՐԴԻ ՄԿՐՏՉԻՆ, Ի
ԴՈՒՌՆ ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 170:

401. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, սրա մասին ամենաինքն հիշատակությունը 1734 թվականից է (թեև առնվազն միջնադարից գյուղում եկեղեցի գոյություն է ունեցել): Հայտնի է, որ 1848 թ. Զարբանջում կառուցվել է նոր եկեղեցի, ըստ որում

հին ու ավերակ եկեղեցու տեղում: Սրա հիմքերը փորելիս գտնվել են հին եկեղեցուն պատկանած մի շարք իրեր, որոնցից մի քանիսն՝ արձանագիր: Նոր եկեղեցին իր հյուսիսային մուտքի ճակատին ունեցել է շինարարական արձանագրություն (արձանագրությունը չի պահպանվել, իսկ եկեղեցին մեզ է հասել խիստ ձևափոխված տեսքով):

ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐՍ ՅԱՆՈՒՆ
ՍՐԲՈՒՀՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ, ՀԻՄՆԱԴ-
ՐՈՒԹԵԱՄԲ Ի ՄԷՐ ԱԶԳԻ ՇԱՍԱՆԱԲ-
ՆԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ ԵՒ ԿԱ-
ՏԱՐԵՅԱԻ Ի ՉԵՌՆ ԺԱՌԱՆԳԻ ՆՈՐԻՆ
ՄԱՐԳԱՐԵԻ ԱԶԱՐՈՎԻ Ի ՆՈՅԵՄԵՐԻ
4 1848 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 169: Բարխատարեանց, 164 (վերջինիս մոտ արձանագրությունն ստավել ամբողջական է հրատարակված, որից և առնում ենք):

Ծանոթ. 1865 թ. քարբանջիցները գրել էին, որ իրենց Սր. Աստվածածին եկեղեցին հնության պատճառով քայքայված էր և նորոգման անհրաժեշտություն էր զգացվել հատկապես տանիքի հատվածում (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 4630, թ. 3): Նույն թվին թեմի առաջնորդը կարգադրություն էր արել եկեղեցին պարսպապատել (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 4368, թ. 20): 1867 թ. հարկավոր նորոգումները կատարված էին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 3684, թ. 21): 1873 թ. օգոստոսի 16-ին քարբանջիք նորից դիմել էին հոգևոր կառավարությանը եկեղեցու տանիքը դարձյալ կարածեքով պատելու խնդրանքով (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6380, թ. 1, 2): Թույլտվությունը ստացել էին նույն թվին: 1875 թ. մի գեկուցումով կոնսիստորիան սինդոլին հայտնում էր, որ Զարբանջի եկեղեցու նորոգման աշխատանքները ավարտված էին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6214, թ. 3): 1880 թ. Մարտիս Հայրապետյանի սինդոլին գրած խնդրագրում ասվում էր, որ եկեղեցու մի քաղը նորոգելու համար հարկավոր ծախսը կազմում էր 150 ռ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 7372):

402. ԸՇՈՑ, գտնվել էր Սր. Աստվածածին եկեղեցին կառուցելու ժամանակ: Սրա երկու կողմնում գրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԱՐՏԱՐԻՆ ԵՒ ԵՂՈՒՊԻՆ
ԱՅՍ ԸՇՈՑՍ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 165 (որից և առնում ենք): Մմբատեանց, 169 (ունի միայն «ՄԱՐԴԱՐԻՆ ԵՒ ԵՂՈՒՊԻՆ» բառերը):

403. ԽՆԿԱՏՈՒՓ, որի երեսին գրված է եղել.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՄԻԿԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ԶԱՐ-
ԶԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 165 (ունի՝ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՄԻԿԻՆ, ԵՏՈՒ ՌԹ. ԶԱՐԶԱՆՃԻ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ): Մմբատեանց, 169 (որից և առնում ենք):

404. ԶՐԱՓԱՐՉ, (վացվելու իբրուղ), երեսին գրված է եղել.

ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՕՎԱՍՄՓԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ
ԶԱՐԶԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 169: Բարխատարեանց, 165 (ունի՝ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՕՎԱՍՄՓԻՆ, ԵՏՈՒՐ ԶԱՐԶԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ ձևով):

405. ՄՈՍԱԿԱԼ, որի - երեսին «լաւ գրով» գրված է եղել.

ԳԱԼՈՒՍՏԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀԱԿԻՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 165: Մմբատեանց, 170:*

406. ՄՈՍԱԿԱԼ, վրան «անձեւ գրով» գրված է եղել.

ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՍԱԿՍ ԹԱՐԻՂՈՒԼՈՒ ԿՈՂԱԿԻՑ ԿՈՒԼԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ. ՈՆ. ՇԱՊԻՔ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 170:*

Շանոթ. №. 399 և 400 արձանագրությունները միևնույն մոմակալի վրա են գտնված եղել:

407. ՄՈՍԱԿԱԼ, վրան եղել է.

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՇԱՍԱԽԵՅԻ ՂԱԶԱՐ ԳՐԻ-ԳՈՐԵԱՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՀՈՒՓՄԻՍԱՅ

ՅԱԿՕԲՈՎՆԱՅԻՆ 1819 $\frac{11}{6}$:

Հրատ. *Մմբատեանց, 170:*

408. ՋԱՆԳԱԿ, վրան եղել է.

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՄԻՄԵՕՆԻ ՈՐԴԻ ՄԿՐԻՆ ԶԱՐԶԱՆՋԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ. ԹՎ. ՌԻՉԳ (1734):

Հրատ. *Մմբատեանց, 170 (որից և առնում ենք): Բարխուտարեանց, 165 (ՄԻՄԵՕՆԻ փոխարեն ունի ՄԻՄԵՈՒՆ):*

409. ՊԱՏՎԱՆԴԱՆ, վրան փորագրված է եղել «հին և տձև տառերով».

ԿՈՒԼԻՆ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ԵՏՈՒՐ ՍՈՐԱ Հ.

ԻՆ: ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՍԱԿՍ ԲԱՐԻՉՈՒ ԵՒ ՈՒՐ ԿՈՂԱԿԻՑ Ս.:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 165:*

ՇԱՔԻԻ ՇՐՋԱՆ

Շաքիի շրջանը կազմավորվել է 1930 թ. օգոստոսի 8-ին: Իր ներկայիս զբաղեցրած տարածքով համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի Շաքե գավառին: Շրջանը սահմանակից է Ադրբեջանի հանրապետության Կախի, Եվլախի, Աղդաշի, Կուտկաշենի, Վարդաշենի և Դաղստանի Ռուտուլի և Ախտիի շրջաններին: Ջրաղեցնում է 2.4 հազ. քառ. կմ մակերես: Շրջանում կա մեկ քաղաք՝ Շաքի շրջկենտրոնը, մեկ քաղաքատիպ ավան և 64 գյուղ:

Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում գոտ հայաբնակ էին 17 գյուղեր. Գետաշեն (Չալքյանը), Գյոյբուլաղ կամ Գյոզբուլաղ, Դալարաշի, Դոզլու, Մալիբեկ, Մեծիս, Ջյուջամիշ, Աղփիլաքյան, Ջաֆարավատ, Չարդաք, Գյոբեկլու, Ալյար, Մալոշեն, Ալդիբուլաղ, Դաշբուլաղ, Մաբաթլու, Օրաբան: Մեծ թվով հայեր բնակվում էին նաև Շաքի քաղաքում: 1918 թ. ամռանը օսմանցիների ու մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած հայերի զանգվածային ջարդերից հետո վերը նշված բոլոր 17 գյուղերն էլ հայաթափ են եղել: Միայն մի քանի գյուղերից մազապուրծ փրկված հայերը (գլխավորապես Մաբաթլու գյուղից) անցնելով Ալազան գետը երկար ու կործանաբար դեգերումներից հետո (անտուն, սով, հիվանդություններ) ի վերջո միայն 1922 թ. հիմնադրում են նոր գյուղ (այժմ՝ Վրաստանի հանրապետություն, Ծիթելի-Շղարայի շրջան, Կարմիր Մաբաթլու գյուղ):²⁵¹ Շրջանի տարածքում մինչև 1988-ը չնչին թվով հայեր բնակվում էին միայն Շաքի քաղաքում (մայրենի դպրոց չունեին), իսկ վերոնշյալ բոլոր գյուղերը կամ անբնակ էին և կամ՝ թրքաբնակ:

Շաքիի շրջանի տարածքում մեծ թիվ են կազմում նաև XVIII դարի կեսերից կրոնափոխ եղած (մահմեդականացված) հայերով բնակեցված (այժմ իրենց համարում են ադրբեջանցիներ) գյուղերը: Դրանցից են՝ Քիշ, Ջալգիտ, Պարտեզ, Զունգյուտ (Բաշ և Դշլաղ), Թուրք-Օրաբան և այլն: Շրջանի տարածքում հայ մշակույթի հուշարձանները սփռված են ամենուր, ինչպես 1918 թ-ից հայաթափ եղած գյուղերում ու դրանց շրջակայքում, այնպես էլ դավանափոխ բնակչություն ունեցող հին հայկական գյուղերում:

Առանձնապես արժեքավոր են՝ Քիշ գյուղի Սբ. Աստվածածին, Շաքիի Սբ. Հռիփսիմե, Զունգյուտի Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները, Պարտեզ գյուղի Սբ. Գևորգ և Սբ. Գեղարդ վանքերը, Շաքի քաղաքի բնակելի ու հասարակական շենքերը, երեք եկեղեցիները, բազմաթիվ հին գերեզմանոցները, խաչքարեր ու տապանաքարեր: Պահպանվել են նաև վիմագիր արձանագրություններ: Ի դեպ նախկինում շրջանի տարածքում դրանց հավաքման ու հրատարակման գործով զբաղվել է միայն երախտաշատ Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարյանցը, որի փորրիկ հավաքածուն՝ ընդամենը 13 արձանագրություն, գավառի պատմության ուսումնասիրության առումով մինչև օրս հանդիսացել է եզակի աղբյուր: Մեր կողմից շրջանի տարածքում կատարած համապատասխան աշխատանքների ընթացքում հավաքվեց ևս 24 արձանագրություն, որոնք բոլորը միասին՝ 37 միավոր արձանագրություն ներկայացնում ենք ստորև:

ԱԼՅԱՐ

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս ադրբեջանաբնակ գյուղ՝ շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ: Միավորված է Ալդիբուլաղի տնտեսության հետ: Հայտնի է, որ այս գյուղի բնակչությունը գլխավոր

ըսպես գաղթել էր նույն գավառի (շրջանի) հիմնվորը ու նշանավոր Պասնճաղ²⁵² գյուղից: 1888-ին

251. Տե՛ս մեր՝ Հայախոս հայերի միակ գյուղը Կախսքում. Մաբաթլու, «ՀՀ», 1995, № 205, 17 օգոստոսի, էջ 2:

252. Մ. Կարապետյան, Պասնճաղ. գյուղատեղի, որի անունը արժե հիշել, «ՀՀ», 1995, № 200, 12 օգոստոսի, էջ 3:

Մ. Բարխուտարյանցի այցելության ժամանակ ուներ 50 տուն՝ 299 բնակիչ (154 արական և 145 իգական):²⁵³ 1914 թ. Այսարն ուներ 291 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁵⁴ Գյուղի բնակչության մեծամասնությունը զոհ է գնացել 1918 թ.:

Գյուղի պատմական հուշարձաններից արժեքավոր էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին՝ կառուցված 1885 թ.: Պահպանվում է հայկական գերեզմանոցը XIX-XX դդ-ին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերով:

410. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, վրան եղել է հակիրճ հիշատակություն՝ միայն թվականը: 1885 - ԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 261:

Ծանոթ. Ըստ վավերագրերի Այսար գյուղում եկեղեցի գոյություն է ունեցել դեռևս 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, թ. 95): Այն հիշվում է նաև 1870 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5570, թ. 1): Հայտնի է, որ 1884 թ. ալյարցիները ստացել էին իրենց քայքայված եկեղեցին մորթոգելու քույրավորյան (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7849, թ. 1): Ստացվում է, որ 1885 թվականը, որը փորագրված է եղել եկեղեցու վրա, մորթոգության ավարտի տարին է, որը սակայն Մ. Բարխուտարյանցը համարել է կառուցման տարի:

ԳՅՈՅԲՈՒԼԱՂ (ԳՅՈԳԲՈՒԼԱՂ)

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս աղբրեջանաբնակ գյուղ շրջկենտրոնից 27 կմ հարավ: Ըստ գյուղում ու շրջակայքում պահպանված պատմաճարտարապետական հուշարձանների ու սուրմասիրության սա ևս հնագույն ժամանակներից հայաբնակ է եղել, սակայն գավառի շատ գյուղերի նման XVIII դարի կեսերին խաների հայա-հալած քաղաքականությունից ստիպված լքվել է ու դարձել անբնակ: Բնակչությունը ցրվել է զանազան վայրեր: Նույն դարի վերջերին գյուղը վերըստին կենդանացել է ի հաշիվ արցախահայ վերաբրնակիչների: Հայտնի է, որ դրանց հիմնական մասը արտագաղթել էր Խաչեն և Ջրաբերդ գավառներից: Նորաբնակ հայերը Արցախից իրենց հետ բերել էին նաև սուրբ մատուցներ, ձեռագրեր: 1874 թ. գյուղն ուներ 1223 հայ բնակիչ:²⁵⁵ 1886թ. այն կազմում էր 1206 մարդ:²⁵⁶ Մ. Բարխուտարյանցն արձանագրել է 184 տուն (500 արական, 375 իգական) բնակիչ:²⁵⁷ XIX դարի վերջերից գյուղի բնակչությունը նկատելի ավելացել է և արդեն 1914 թ. կազմում էր 1489 մարդ (բոլորն էլ հայեր):²⁵⁸ 1918 թ. գյուղի հայ բնակչությունը զոհ է գնացել օսմանյան և մուսավաթական հրոսակախմբերին:

Գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որն հիշվում է դեռևս 1851 թ-ից²⁵⁹ ներկայումս գո-

յություն չունի: Պահպանվում է հայկական ընդարձակ գերեզմանոցը, ուր բազմաթիվ են XIX-XX դդ-ին վերաբերող տապանագրերը:

Գյուղի արևելյան կողմի ձորի արևելյան սարավանդի ստորոտում պահպանվում է մի ավերակ մատուռ, իսկ շուրջը գերեզմանոց: Վերջինս հարուստ է անտաշ սալանման տապանաքարերով: Մատուռը կառուցված է եղել սրբատաշ չեչ քարատեսակով: Հնավայրը հայտնի է «Եղիշ Առաքել» անվամբ:

411. ԵՂԻՇ-ԱՌԱՔԵԼ ՄԱՏՈՒՌ, խորանի ներսի կողմում, մի անտաշ որձաքարի վրա եղել է. ԽԱՉՍ ԱԼԹԱՐ ԿԱԶԻՆ Է. Ի:
Հրատ. Բարխուտարյանց, 236:

ԴԱՇԲՈՒԼԱՂ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս՝ քրքարե-նակ գյուղ շրջկենտրոնից 26 կմ հարավ-արևմուտք: Միավորված է Ղարադաղլիի տնտեսության հետ: Հնում գավառի ամենահայտնի, մարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկն էր: Ականատեսի նկարագրությամբ Դաշբուլաղի հայերը. «...գովանի քաջությամբ հռչակեալ կան ի մեջ շրջակայ գաւառաց, վասն որոյ լեռնականը չհամարձակին ամենին մխիլ ի բնակութիւնս, ի հօտ եւ ի անդեայս սոցա, դիտելով թէ առաւել ունին վնասիլ քան թէ շահիլ... ինքեանք անձանձիր աշխատասէրք: Աստ բնակին ազմուական գերդաստանը Ասրի քեզեանց, զորութիւնն որոց դրդեցոյց զբանակս Պարսից անհնարին հարուածովք ի 1826 ամի»:²⁶⁰ 1850-ական թթ գյուղն ուներ 150 տուն հայ բնակչություն:²⁶¹ 1874 թ. այն կազմում էր 1914 մարդ:²⁶² Գյուղում կար մեկ եկեղեցի և 3 ձիթհան: 1886 թ. Դաշբուլաղի բնակչությունը զգալի չափով աճել էր և հասել 3135 մարդու:²⁶³ Մ. Բարխուտարյանցը արձանագրել է միայն 1355 մարդ, 200 տուն (707 արական, 648 իգական): Նշված ժամանակաշրջանում գյուղում կար նաև ձիթհան (քանակը չի նշված և հողմադրի):²⁶⁴ 1914 թ. Դաշբուլաղն ուներ 2630 հայ բնակիչ:²⁶⁵ Գյուղի բնակչությունը գրեթե ամբողջապես ոչնչացվել է 1918-1919 թթ., համալրելով նշված տարիներին հայաթափ դարձած գավառի տասնյակ գյուղերի ցանկը:

Գյուղամիջի Սբ. Գևորգ եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Ըստ շինարարական արձանագրության այն կառուցված է եղել 1828 թ.:

Գյուղի գերեզմանոցի հին մասում պահպանվում են բազմաթիվ տապանաքարեր, որոնք պատ-

253. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 261:

254. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 87:

255. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 215:

256. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 156:

257. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 236:

258. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 102:

259. Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, թ. 95:

260. Ս. Ջալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 375-376:

261. Նշվ. աշխ., էջ 375:

262. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216:

263. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 157:

264. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 237: Ընդ որում մեջ բերված տների և մարդկանց թվերի հետ հաշված են եղել նաև Սոկուբլու և Թերեքա գյուղերի բնակիչները:

265. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 116:

կանում են Դաշրուլադի հին ու բնիկ հայերին: Առանձնապես ընդարձակ է գերեզմանոցի նոր՝ XIX-XX դարերին վերաբերող հատվածը: Այդ մասում բազմաթիվ են արձանագիր տապանաքարերը:

Դաշրուլադի շրջակայքում՝ Դարա-դարա, Բյուրյուլու, Սոկյուբու (Ուռուտ), Մոլլա-դարա, Ինջիլու, Թերեքա և Օհան սար կոչված տեղերում պահպանվում են հին գյուղատեղերի, եկեղեցիների ու գերեզմանոցների ավերակները:

412. ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ
ԳԵՈՐԳԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ Ի ՀԱՄԱՐԱԿ
ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ԴԱՇԱՐՈՒԱՐՈՒ, ՌՄՀԷ
(1828):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 237:

413. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՉԱՐԱԲԵՐԴՅԻ ՄԵԼԻԲ
ԱՌՍԱՍԻՆ ...:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 237:

Ծանոթ. Սա օրինական մեկրներից չի եղել (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 237):

ՂԱՅԱԲԱՇԻ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս քրքարեղձակ գյուղ՝ Արջկան գետի ձախ կողմի բարձրության վրա, Գետաշեն գյուղից գետի հոսանքով 6-7 կմ ցած, շրջկենտրոնից 60 կմ հարավ-արևելք: Գյուղը հնուց ի վեր հայաբնակ է եղել, սակայն XVIII դարում գրկվել է հայ բնակչությունից և միայն XIX դարի սկզբներին վերստին բնակեցվել Պարսկա-Հայքի Էոյ գավառից ու համանուն քաղաքից զաղքած հայերով: 1886 թ. գյուղն ուներ 1438 հայ բնակիչ:²⁶⁶ Նույն թվաբանակն է արձանագրել նաև Մ. Բարխուտարեանցը, այն է՝ 226 տուն (789 արական, 649 իգական):²⁶⁷ 1914 թ. Դաշարաշին ուներ 3138 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁶⁸ Գյուղի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918 թ. օսմանցիների և մուսավաթականների կողմից:

Գյուղամիջի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին ներկայումս չի պահպանվել: Հայտնի է, որ այն հիմնավորապես նորոգվել էր 1890 թ., ըստ որում՝ 1830թ. ևս նորոգման ենթարկված եկեղեցու տեղում: Գյուղում գործում էր արական միդասյա Սբ. Ներսիսյան ուսումնարանը: Պահպանվում է գյուղի գերեզմանոցը բազմաթիվ տապանաքարերով:

Գյուղի հարավային կողմի դաշտակի բերանին պահպանվում են գյուղատեղի, ավերակ եկեղեցու և գերեզմանոցի մնացորդները: Հնավայրը հայտնի է «Շինատեղ» անվամբ:

414. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, մի քարի վրա.

ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ԱՐԴԵԱՄԲԺ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ
Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՂԱՅԱԲԱՇԻ
ԳԵՂՁ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1830, 10 ԱՊՐԻԼԻ:
Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

415. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, այլ քարի վրա եղել է.

ԽՈՅԵՑԻԲ ՈՐ ԵԿԻՆ ՅԵՐԿԻՐՆ ՇԱԲԻ,
ԷՐ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՄԾԶ, ԵՒ ՅԱՄԻ
ՏԵԱՌՆ 1807, ԵՒ ԱՅՍ ՂԱՅԱԲԱՇԻ
ԳԻՒՂՆ ԳԱԼՆ ԷՐ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՄՀԳ,
ԵՒ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1824:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

Ծանոթ. Գ.Մ.Մ. ստորագրությամբ մի քրքակցության մեջ կարդում ենք. «Նոյեցիք մեր կողմերը մտել են միշտ 1805 թուին: Դաշարաշի տեղափոխուելը Զաֆարատից եղել է 1827 թուին...» («Նոր-Դար», 1895, № 73, էջ 3): Ինչպես տեսնում ենք, քվականների մեջ տարբերություններ կան, որը ճշտելու համար լրացուցիչ աղբյուրների ուսումնասիրություն է հարկավոր:

416. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, վերջին հիմնավոր նորոգությանը վերաբերող հակիրճ հիշատակությունը.

1890:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

ՇԱԲԻ

Շաքի քաղաքի, ինչպես նաև ուրիշ հին քաղաքների (Փայտակարան, Պարտավ, Կապադակ) հիմնադրումը արաբական աղբյուրները (օրինակ՝ Բելագորին) վերագրում են պարսից Կավադ (ծն. թ. անհտ. - 531) քազավորին: Շաքին իրավամբ երկրամասի ամենահին քաղաքներից մեկն էր և իր բազմադարյան պատմության ընթացքում բազմիցս հիշատակվում էր քե հայկական և քե օտար աղբյուրներում: Վաղ միջնադարում այն քեմական եպիսկոպոսանիստ էր, որի առաջնորդներից մի քանիսը անգամ ընտրվել են կաթողիկոսներ: VI դարում Շաքին հիշատակվում է Նովիաննես Գաբեղենցի կաթողիկոսի (557-574) Աղվանից Արաս կաթողիկոսին (551-595) գրած նամակում՝ հավատքը հաստատուն պահելու կապակցությամբ. «...Ամբակումայ՝ Շաքոյ եպիսկոպոսի ...»:²⁶⁹ VII դարի երկրորդ կեսում Աղվանից կաթողիկոս է հռչակվում նախկինում Շաքիի քեմի եպիսկոպոս տեր Եղիազարը. «... Եղիազար՝ այր քարի և ազնուական: Մա էր եպիսկոպոս ի Շաքոյ ...»:²⁷⁰

Կարգվելով կաթողիկոս սա զահակալում է 6 տարի՝ 683-689 թթ. «Տէր Եղիազար, ամս Զ, յեպիսկոպոսութենէն Շաքոյ»:²⁷¹ Միննույն ժամանակաշրջանում Շաքն անվամբ հիշատակվում է նաև շրջակա ողջ գավառը:²⁷² 764 թ. Շաքին ինչպես նաև

266. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 160:

267. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 225:

268. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 138:

269. Մ. Կադանկատուացի, մշվ. աշխ., էջ 122:

270. Նշվ. աշխ., էջ 213:

271. Նշվ. աշխ., էջ 344:

272. Ամանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ա. Գ. Արթուրյան, Երևան, 1944, էջ 348:

շրջակաները ավերվում են խազարների արշավանքի հետևանքով. «Բազում զորք գումարելով՝ (Խաչանը) հանձնեց զորավարներից մեկին, որի անունն էր Ռաթարխան՝ Խաչարի խորհուրդ տոհմից, և առաքեց մեր աշխարհի վրա, որը Եգիպտի ձեռքում էր: Ասպատակ սփռելով Կուր կոչված հզոր գետի հյուսիսային կողմերում, առան բազում գավառներ՝ Հեջար, Քաղա, Ոստան Մարգալանյան, Հաբանդ, Գեղավու, Շաքե, Բեխ, Խենի, Կամբեխճան, Խողմազ: Այս գավառները Աղվանից աշխարհում են»:²⁷³ 775 թ. Տարոնի Աշոտ իշխանի (748 թ. կուրացվել է, իսկ 761-ին մահացել Դարույնք ավանում) եղբոր՝ Ատրնեստեի երեք որդիները Տարոնից դիմում են Վրաստան և վրաց Արչիլ թագավորից (այն ժամանակ Արչիլը գտնվում էր Կախեթում) կալվածքներ ստանալու Շաքե (Շաքի) գավառում: Այդի գետակի ավազանից սկսած մինչև Ալազանի վերին հոսանքում գտնվող Գավազնի քաղաքը (ներկայիս Թելավի մոտ):²⁷⁴ Տարոնի հայ բազրատունի իշխանների՝ Շաքիում հաստատվելու 775 թ. դեպքերը իրենց արձագանքն են գտել վրաց մատենագրության մեջ. «Ատրնեստեի կույրի եղբոր որդիք՝ երեք եղբայրները, որոնք այրեցին հորեղբոր աչքերը, Տարոնից էին եկել Շաքի ու հաստատվել այնտեղ Արչիլի հրամանով, քանի որ Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի կողմից անբնակ էին դարձել ... և երեք եղբայրները հաստատվեցին մինչև Գուդգուլ (Գուդգուլ):»²⁷⁵

IX դարի սկզբներին Շաքիին և շրջակա գավառներին տիրում էր վերոհիշյալ իշխանական տան ներկայացուցիչ Սմբատի որդի Սահլը. «... Սահլ իբն Սուրբատը, քրիստոնյա մեկը հայկական բատրիկներից»:²⁷⁶ Սրան հաջորդում է որդին՝ Համամ-Հովհաննես (արաբները անվանում էին Մուավիա) թագավորը: Վերջինիս հաջորդում է որդին՝ Ատրնեստեի թագավորը, որին էլ իր որդին՝ Իշխանիկ թագավորը:²⁷⁷ Այսպիսով Շաքիի հայ Բազրատունիների իշխանությունը, որը հիմնվել էր 775 թ. և հասել թագավորական աստիճանի, այդ իսկ կոչումով զոյառնել է մինչև 963 թ. այսինքն շուրջ 200 տարի:²⁷⁸

1124 թ. Շաքին ազատագրում և իր տիրույթներին է միացնում վրաց Դավիթ թագավորը. «Դավիթ թագավորը պարսիկների դեմ մղվող պատերազմներում մեծ քաջություն ու կորով էր հանդես բերում: Նա բազմիցս պարտության էր մատնել այլազգի զորքերին, կոտրել նրանց հզորությունը, զենքի ուժով նա պարսիկների ձեռքից բազմաթիվ և

նշանավոր գավառներ էր գրավել: Նա գրավեց Տիսիսիս և Դմանիս քաղաքները, Շիրվանը, Շաքին և Շամքորը, նվաճեց բազում այլ գավառներ»:²⁷⁹

1160-ական թթ. հիշվում է. «...Նրիսթավն Շաքեյ ...»:²⁸⁰ 1182 թ. Շաքիում հիշվում է Կյուրիկե թագավորը. «Ի ՇԼԱ թուին Լիպարիտոն տաճիկ եղև: Կիւրիկէ Շաքոյ թագաւորն գնաց ի սուլտանն եւ դարձաւ անդրէն պատուով»:²⁸¹ XIII դարի սկզբներին Շաքին ազատագրում են հայոց Ջաքարյան իշխանները. «...Արառին տիրել սէփական ժառանգութեանն՝ նախնեաց մերոյ, ետ ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ դղեակն Անբերդ, եւ զթագաւորանիստ քաղաքն Անի, ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ, Միչք եւ Գաւազանք, ի Թաւրէժ, զԿարնոյ քաղաք մինչև Խլաք: զՇաքի եւ զՇրուան, ...»:²⁸² Ջաքարյանների կողմից Շաքիի ազատագրման մասին պահպանվել են մահ մատենագրական այլ տեղեկություններ:²⁸³ Ամբողջ XIII դարը ինչպես հայոց աշխարհի մնացած տեղերում, այնպես էլ օտարների լուծը թոթափած հայաշատ Շաքին ապրում էր ազատ, խաղաղ, բարգավաճ ու աշխույժ կյանքով: Այս ժամանակներում Շաքին մահ վաճառաշահ ծաղկուն քաղաք էր: Առանձնապես հայտնի էր իր բարձրորակ մետաքսով ու կաշեղենով. «Արմինիայում հայտնի մահանգ է (Շաքան-Մ. Կ.), որտեղի կաշեղենները հռչակավոր են»:²⁸⁴ 1497 թ. Շաքիում հիշվում է. «...Շահ-Հիւսէին անուն Շաքու պարոնն ...»:²⁸⁵ 1548 թ. Շաքին ավերում է պարսից թագավոր Շահ Թամազը:²⁸⁶ Նույն ժամանակներում Շաքիի տեր է հիշվում Հասան-բեկի որդի Դավիդ-Մահմադը:²⁸⁷ 1598 թ. քաղաքը գրավում են օսմանցիները. «986 թ. (1598), երբ Ալեքսանդրե խանը հպատակություն ցույց տվեց, նրան հանձնարարվեց Շաքի բերդի գրավումը: ... Հետո հարմար առիթ գտնելով գետն անցան և պաշարեցին Շաքիի բերդը: Բարձրյալն Աստծո բարերարությամբ նրանք բերդը գրավեցին փաղիշահական պետության համար: Իր հոր այդ ծառայության փոխարեն Լեվենդի որդին Առաքել-Սիրզան նշանակվեց այդ Էլայեթի իշխողը»:²⁸⁸ 1640 թ. դրությամբ Շաքին «Ունի 3000 տուն, 7 մեհրաբջամի: ... Ունի մահ խան, բաղնիք և շուկա: Այդիններից և պարտեզներից անմահ մետաքս է ստացվում»:²⁸⁹ 1716 թ. Շաքին ենթարկվել է ավեր

273. Վանդ, Պատմություն, բարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Վանդյանի, Երևան, 1982, էջ 108:

274. Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 81:

275. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Ա, Երևան, 1934, էջ 196:

276. «Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին» հավաքեց և թարգմանեց Բազրատ Խալաթյանը, Վիեննա, 1919, էջ 92:

277. Մանրամասները տես՝ Մ. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանությունները, «ՊԲՀ», 1971, № 1, էջ 58-72:

278. Նույն տեղում:

279. Մատթեոս Ոսեայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 238-239:

280. Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդույ Պատմություն Տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 127:

281. Ժամանակագրություն Ստեփանմոսի Օրբելեանի, Երևան, 1942, էջ 15:

282. «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 6, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հ. Մ. Ջանիդարյան, Երևան, 1977, էջ 22:

283. Ստեփանոս Օրբելյան, Մյունխենի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 316:

284. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հայրենի երկրների մասին», կազմեց Ժ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 84:

285. «ԺԵԳ», էջ 236:

286. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Գ, Երևան, 1955, էջ 62:

287. Նշվ. աշխ., էջ 16:

288. «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, Երևան, 1961, էջ 38-39:

289. Էվլիյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 88:

ման. «... ճարեցիք ... ավերեցին Ղարաբաղը, Շաքին»:²⁹⁰

XVIII դարի կեսերին Շաքիի խան է հիշվում Հաջի Չալաբը (Չալապ), որը 1753 թ. գրավել էր Շաքին և Շամախին:²⁹¹ Այս խանի հայրը տեղի այն հայերից էր, որոնք չղիմանալով դեռևս XVIII դարի սկզբներից սաստկացած կրոնական հալածանքներին՝ դավանափոխ էին եղել. «... այս Հաջի-Չալաբի հայրը հայ երեց էր, և ինքը Հաջի-Չալաբը մահմեդականացել էր»:²⁹² Սարսափելի հալածանքներից ու բռնություններից ազատվելու հույսով Շաքիի և համանուն ողջ գավառի քրիստոնյա բնակչությունը (այդ թվում մասամբ վրացիներ) օգնության խնդրանքով դիմումներ էին հղել ռուսաց Պետրոս Մեծ թագավորին, դրանցում նշելով իրենց օրհասական կացությունը:²⁹³ 1769 թ. զավառի քրիստոնյա բնակչության դրությունը նկարագրված է հետևյալ կերպ. «Այս երկրում բնակվում են շատ քրիստոնյաներ [դավանությամբ] հայեր՝ բացահայտ, և վրացիներ՝ գաղտնի [աբար], մահմեդականներից երկյուղ կրելու պատճառով ...»:²⁹⁴ 1767 թ. Շաքի քաղաքում առավել ազդեցիկ հայերից հիշվում է Մահմետի Ղուկասը:²⁹⁵ 1796 թ. Շաքին շրջակայքի հետ մեկտեղ առաջին անգամ անցավ ռուսական տիրապետության տակ. «Իսկ գրաֆ Ջուրովը՝ յաղթել նուաճեալ զամենայն տիրոջս Աղուանից, հնազանդեցոյց զխանսն Բաքուայ, Լանքեարանայ, Շամախու, Նուխուայ, ...»:²⁹⁶

1797 թ. ռուսների ահից Ճարու-Բելաքան էր փախել Շաքիի Սուլեյման խանը:²⁹⁷ 1806 թ. Ցիցիանովը Շաքիի խան էր նշանակել Ջաֆար-Ղուլի-Խանին:²⁹⁸ 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով վերջնականապես ամրապնդվում է Շաքիի միացումը Ռուսաստանին, սակայն, ի մեծ հիասթափություն հայերի, դրանից նրանց ծանր վիճակը բնավ չի փոխանում և անգամ այն հարկատեսակը, որ հայերը առաջներում վճարում էին խաներին՝ իրենց քրիստոնյա լինելու պատճառով (հավատքի հարկ-դին-խալազի)²⁹⁹ չի վերացվում, իսկ նոր խանը հովանավորվում է ռուսական կառավարության կողմից: Միաժամանակ հայերի կողմից հակախանական յուրաքանչյուր ընդվզում դիտվում է իբրև հակացարական ու ավարտվում հալածանքներով, աքսորով:³⁰⁰ Արդեն 1826 թ. անընդհատ կրկնվող

պատերազմների հետևանքով Շաքիի հայերը գտնվում էին ծայրահեղ անմխիթար վիճակում. «... ի 1826 ամի ոչ սակաւ կրեցին զգալի վնաս ի գորաց Պարսից, եւ համարեա իջին ի վերջին չքաղաքութիւն»:³⁰¹ 1851-52 թթ. քաղաքում հայերը կազմում էին 288 տուն: Նրանք ունեին 2 ուսումնարան, 3 եկեղեցի: Գերակշռում էին մահմեդականները 1945 տուն սյունի և 412 տուն շիա: Կար նաև 1 տուն ռուս բնակչություն:³⁰² Ընդամենը 17945 մարդ,³⁰³ որից 14452 մահմեդական, 2003 հայ (1017 արական, 986 իգական):³⁰⁴ 1886 թ. վիճակագրությամբ քաղաքն ուներ 25894 բնակիչ, որից թաթարներ (մահմեդականներ)՝ 20972 (11704 արական, 9268 իգական), հայեր՝ 4666 (2616 արական, 2050 իգական), վրացիներ՝ 50 (33 արական, 17 իգական), ռուսներ 26 (8 արական, 18 իգական), գերմանացի 3 (1 արական, 2 իգական):³⁰⁵

1916 թ. քաղաքն ուներ 52243 բնակիչ, որից միայն 8009-ը՝ հայեր (4412 արական, 3597 իգական):³⁰⁶ 1918-20 թթ. ընթացքում Շաքին գրեթե ամբողջապես զրկվել է հայ բնակչությունից: Մասամբ բնաջնջվել են նաև քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները (ռուսներ, վրացիներ): 1921 թ. քաղաքն ուներ 21302 բնակիչ, իսկ 1923 թ. 19724 բնակիչ:³⁰⁷

Մեր օրերում քաղաքը բազմակողմանիորեն զարգացել է և հանդիսանում է Ադրբեյջանի համրապետության գլխավոր քաղաքներից: 1981 թ. քաղաքի բնակչության թիվը աճել ու գրեթե հասել էր նախախորհրդային մակարդակին: Այդ թվականի մարդահամարով քաղաքն ուներ 50700 բնակիչ:³⁰⁸ 1985 թ. քաղաքում բնակվում էին նաև շուրջ 80 տուն հայեր, որոնք արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ գուրկ էին ազգային դպրոցից: Ի դեպ, Շաքիի հայ բնակչությունը այդ տեսակետից բավական առաջադեմ է եղել հնում: Օրինակ՝ 1883 թ. քաղաքի 21474 բնակչից ուսանողներ էին 1228-ը և դրանցից 400-ը հայեր (800-ը մահմեդական, 28 այլ ազգությո-

290. «Վրաց աղբյուրները ...», հ. Գ, էջ 69:

291. Նշվ. աշխ., էջ 225:

292. Նշվ. աշխ., էջ 154:

293. Դ. Ա. Զոս, Նշվ. աշխ., էջ 427-428:

294. «Վրաց աղբյուրները ...», հ. Գ, էջ 154:

295. «Ղիվան հայոց պատմութեան» Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, կազմեց Գյուտ Աղանյանց, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 611:

296. «Հայկական աղբյուրները Աղա Մոհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին» աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 193:

297. Նշվ. աշխ., էջ 194:

298. «Վրաց աղբյուրները ...», հ. Գ, էջ 206:

299. Մատենադարան, Կարողիկոսական Դիվան, քրք. 27, վավ. 41:

300. Պ. Ա. Չոբանյան, Վրացական ուղեգրությունները ..., էջ 134:

301. Մ. Ջալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 369:

302. «Кавказский Календарь на 1856г.», էջ 324:

303. «Кавказский Календарь на 1853г.», էջ 123:

304. «Кавказский Календарь на 1856г.», էջ 322-323:

305. «Кавказский Календарь на 1897г.», Тифлис, 1896, էջ 52-53:

306. «Кавказский Календарь на 1917г.», Тифлис, 1916, էջ 52-53:

307. «Большая Советская Энциклопедия», том 1, Москва, 1926, էջ 642:

308. «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հ. 8, Երևան, 1982, էջ 474:

յուններ), այն դեպքում երբ հայ բնակչությունը տվյալ ժամանակ կազմում էր քաղաքի ամբողջ բնակչության 1/5 մասը:³⁰⁹

Սր. Աստվածածին և Սր. Մինաս եկեղեցիները

Շաքի քաղաքում պահպանվել են բազմաթիվ հայկական պատմական հուշարձաններ: Առանձնապես ուշագրավ են արևմտյան թաղի Սր. Աստվածածին գմբեթավոր եկեղեցին 1808-1833թթ. (ներկայումս օգտագործվում է որպես դեղատան պահեստ), կից՝ Սր. Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանի շենքը, արևելյան թաղի եռանավ բազիլիկ սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցին, ընդարձակ հին գերեզմանոցը, միջնադարյան փոքրիկ եկեղեցին (XIII-XIV դդ.) գերեզմանոցի հարավային ծայրում, բազմաթիվ բնակելի և հասարակական բնույթի շենքեր XIX-XX դդ.:

Շաքի քաղաքում և տարածքում վիճազիր արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ մալսկինում զբաղվել է միայն Մ. Բարխուտարյանը, որն էլ հավաքել ու հրատարակել է թվով 4 արձանագրություն: Դրանցում առկա են բազմաթիվ վրիպումներ: Մեր օրերում դրանց հետազոտմամբ զբաղվել է մալ. գրող Մ. Խանգադյանը, որի հրատարակած արձանագրություններում ցավոք նկատելի է խիստ արտահայտված ստեղծագործական մոտեցումը, իսկ արդյունքում՝ անճանաչելիորեն աղավաղված և հորինված մալադասություններ:

417. ՍՔ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառուցման առթիվ փորագրված է եղել.

ՄԿՄԵԱԼ Ի 1808 ԹՈՒԷՆ ՄԻՆՉԵԻ Ի 1833 ԹԻՆ ԵՒ ԱՄԱՐՏԵԱԼ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒՄՆԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՐԴԵԱՄԲ ՂԱՐԻՔԱԿԱՆԱՅ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 264:

Ծանոթ. Սր. Աստվածածին եկեղեցին 1843 թ. հունվարի 20-ի գիշերը ենթարկվել էր կողոպտման: Հանցագործները կոտորելով եկեղեցու դուռը, ներսից գողացել էին արծաթյա անոթներ (Ֆ. 56, ց. 1, ա. 1278, թ. 1): 1858 թ. ճեղքված էր եկեղեցու սալակապ տանիքը երկու կողմերից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3890, թ. 2): 1913 թ. դրությամբ կառուցման ընթացքում էր եկեղեցուն արևմտյան կողմից կցված զանգակատան շենքը: Սրա կառուցումը հավանաբար մնացել է թերի (Ֆ. 56, ց. 6, գ. 1004, թ. 1): Կառուցվելիք զանգակատան նախագծի հեղինակն էր Շաքի քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ Բենքուղ Մեյիք-Ալլահվերդյանցը, որը 1916 թ. հունիսի 30-ի դրությամբ գտնվում էր ռազմաճակատում՝ որպես զինվոր (Ֆ. 56, ց. 6, գ. 1010, թ. 23):

418. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի տակ: Հարթ ուղղանկյունաձև սալատապան է (նկ. 145).

Ի ՍՄԻՆ ՏԱՊ(Ա)ՆԻ ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԴԵՆԻՂՈՐԴԻՆ ՍԱՀՏԵՍԻ՝ ԸՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՍԱՐՏԻՐՈՍ(ԵԱ)ՆՑՍ, ԵՄ ՍԵՐՈՒՆԴ ՄԵԾ ԱԶԳԻ, ԵԱԶԳԷՆ ՓԱՆԻԵԱՆՑ ԱԳՈՒԼԵԱՅ ՅԵՐԿՐԻ, 1842 ԹՎԻՆ, Յ(ՈՒ)ՆՎԱՐԻ 1-ԻՆ:

419. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում, շուրջ 50 մետր հեռու, Դարիպականաց (օտարական պանդուխտների) գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձև: Հարավային և հյուսիսային երեսներին համապատասխանաբար 9-ը և 3 տողերով փորագրված է (նկ. 146, 146ա).

ՀԱՆԳՉԻՍ ԱՍՏԱՆՕՐ ԴԱԻԹՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ | ԾՆՈՒՆԴ ԱՐՑԱԽՈՒ ԵՐԿՐԻՆ ԶԱԶԱԶԱՆՑ, ՍԵՐՈՒՆԴ ԻՇԵԱՆԱՅ ԶԵՏԱՂ ԳԱՄԱՌԿԻ, ՍԵԼԻԶ ՀԱՅԿԱԶԻՆ ԵՒ ԲՀԱՏՈՒՐ ԲԵԿԻ, ՂԱՆԴՈՒԹՍՍ ՏԱՐԱԲԱՂԻ ՄՏԻ ՅԱՅՍ ԴԱՄԲԱՆ | ԿԱՐՕՏ ԴԵՌԱՀԱՍ ՈՐԴԻՈՅՍ ՍԻՐԱԿԱՆ, ՀԵՂԵԼՈՎ ԶԱՐՏՕՍՐՍ Ի ԾԱՐԻ ՍԱՀԴԻ, ԵԱՆԶՆԵՑԻ ԶՆՈՍԱ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՏԵՍՉԻ | ԵՐԵՍՈՒՆ ԱՄԵԱՅ ԿԵՆՕԶ ՎԱԽՃԱՆՑԱԻ, Ի ՍԵՊՏԵՄԵՐ 1823:

Մյուս երեսին.

ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՏԱՊԱՆԱԶԱՐՍ ԱՐԴԵԱՄԲԸՂՈՐԴԻՈՅ ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՅՆ ՂԵՆԵՐԱԼ ՍԱՅՈՐԻ ԻՒԱՆԷԻ ԴԱԻԹԵԱՆ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 264 (բաց է թողել հյուսիսային երեսին եղած երեք տողերը: Ունի մալ. այլ մասը վրիպումներ):

420. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, մալադրդին գրեթե կից հյուսիսային կողմում, նույնաձև.

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ՅԱՅՍՄԻԿ ԱՄՓՈՓԵԱԼ | ԵՍԱՐՄԻՆ ՇՈՒՇԱ ԶԱՂԱԶԱՅԻ | ԼՈՒՍԱՀՈ

309. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 215:

ԳԻ ՅՕՀԱՆԻՍԻ ՅՕՍԷԹԵՄԱՆ ԽԱՆՈՒՆՅ
ՀԱՆԳՈՒՅՅԵԼՈՅ Ի ՏԵՐԻ Ի ԽՈՐԻԶ Ի ԲԱ-
ՐԻՈՔ ԾԵՐՈՒԹԵԱՆ, ՈՐՔ | ՀԱՆԴԻՊԻՔ

ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ. | 18. $\frac{10}{13}$. 27:

421. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, սալանման ուղղանկյու-
նաձև, գտնվում է նախորդ երկու տապանաքարերի
և Սր. Աստվածածին եկեղեցու միջև (նկ. 148).

ՕՎ ԱՅՐ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ԴՈՒ ՋՍԱՅԼԻՍ | Ի
ՓԱՌՍ ՕՏԱՐ ԱՅՍ ԱԾԻԱՐՀԻՍԵՄ ՅՕՀԱ-
ՆԻՍ, ԻՍԿ ԽՈՅԵՑԻ | ԺԱՌԱՆԳՈՐԴ ՍԱ-
ՆՈՒԿՈՎԻ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՍՏ ՏԱՊԱ-
ՆԻ | ՈՂՈՐՄԻ ՏԱԶ ԱՆԱՐԺԱՆԻՍ, ՄԱՐ-
ՏԻ 8-ԻՆ, 1840:

422. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, կից նախորդին, նույ-
նաձև (նկ. 149).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՈՒՍՏԻԱՆԻ, ԴՈՒՍՏՐ՝ ՊԱ-
ՊԻ ԲԱՐԵՊԱԾՏԻ | ԵՄ ԿՈՂԱԿԻՅ ՅՕՀԱ-
ՆԻՍ | ԲԱՐԵՊԱԾՏՕՆ ՄԱՆՈՒԿՈՎԻ, Ի
ՀԱՆԴԻՊԻԼ ԾԵՐ ԱՅԴ ՇԻՐՄԻ | ՈՂՈՐՄԻ
ՏՈՒՔ ՄԻ ՀԱՅՐՄԵՐԻ, | ՋԻ ԵԻ ԾԵՋ ՏԵՐ Ո-
ՂՈՐՄԻ Ի ՄԻՒՍ ԱՆԳԱՄԻՐ ԱՏԵՆԻ, 1841:

423. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդներից արև-
մուտք, տեղահան արած: Ընկած է կողքի վրա:
Ուղղանկյունաձև (մեր տեսած վերջին արձանա-
գիր տապանաքարն էր պանդուխտ հայերի գերեզ-
մանոցում).

ԱՍՏ ՆՆՋԷ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ
| ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, 1865:

424. ՄՔ. ՀՈՒՓՄԻՍԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, իին գե-
րեզմանոցում: Արևելյան ճակատում ագուցված
սրբատաշ քարին փորագրված է (նկ. 151).

ՂԱՐԱԶԱՂՅԻՉԱՐՈՒՆՉԻ ՄՈՒՄԻՆ ՆՈ-
ՐՈԳ(Ե)Ց | Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՅՈՒՄԻՄԱՅ | ԿՈՒ-
ՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ՄՈՒՄՈՒՆ ՈՒՐ ԾԽ(Ո)ՂԱՅ
ՀՈԳՈՒՆ | 1282 Ն(1833):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 266 (ունի բազմաթիվ
աղավաղումներ, իսկ թվականը կամայաքար հրատա-
րակել է ՌՄԶՐ): Ս. Խանգաղյան, Ինչ են պատմում
քարերը..., «Մովսեսական Հայաստան», ամսագիր, 1986,
№ 6, էջ 30 (աղավաղված):

425. ՄՔ. ՀՈՒՓՄԻՍԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան
ճակատին ագուցված սրբատաշ քարին քանդակ-
ված է խաչ և փորագրված քառատող հակիրճ ար-
ձանագրություն (նկ. 152).

ԽԱՉ(Ս) ԲԱԵՆՕՍ ԷՄԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ
ՎԱՄՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳՈՒ | ՉԱՐՈՒՆՉԻ
ՄՈՍՈՒ:

426. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է Սր. Հռիփսիմե
մատուռի արմ. պատի տակ, մուտքի աջ կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԻԺ ԳԻՂԱՅԻ ՊԵՏՐՈՍ
ԱՆՈՒՆ ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ, ՍԱ ԷՐ ՈՐԴԻ
ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՕՎ ՀԱՆԴԻՊԻՊՔ ՏՈՒՔ Ո-
ՂՈՐՄԻ 1826 ԱՄԻ 13 ՍԵՊՏԵՄԵՐԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 266:

427. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ անկանոն եզրագը-
ծով սալատապան, Սր. Հռիփսիմե եկեղեցու մոտ
(նկ. 153).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆԸՆ ԹԻՓԼԻՉՑԻ ԳԱԲ-
ՐԻԷԼԻՈՐԴԻ ՋԱՐԿԱՐ ԿԱՐՍՎԱՆԸՆ,
ՈՐ ԱՂ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՓՈԽԵՑԱՎ, ԹՎԻՆ
ՌՄԺ (1761):

428. Տապանաքար, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ: ՎԵՐ(ԻՆ) ԱԳ(ՈՒ)ԼԷՑԻ
ՋՂԷՑԱՆՅ ԴԱՎԻԹԻ ՈՐԴԻ ԴԱՎԻԹԻՆ,
ԹԻՎՂ ՌՄՀ (1771):

429. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ ուղղանկյունաձև
սալատապան: Գտնվում է Սր. Հռիփսիմե եկեղեցու
հյուսիս-արևելյան կողմում (նկ. 154).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ/ԴԱՇՏՏԻ ՉԻԼՉԻԼ ԱԻԵ/
ՏԻՔԻ ՈՐԴԻ/ ՀԱՅՐՈՒՄԻՆ, ՌՄԼԱ (1782):

430. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, հարք ուղղանկյունաձև:
Գտնվում է Սր. Հոփսիսիմն եկեղեցու հյուսիս-
արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՇՏՏԻ ԴՈԼԻՋՆ/ԱՅ
ՀԱ(Յ)Ր(Ա)ՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ՕՀԱՆԵՄԻՆ, ՈՐ
ԱՌ Ա(ԱՍՏՈՒԱ)Ծ ՓՈԽԵՑԱԻ, ՌՄԻԲ (1773):

431. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, հարք սալաձև: Գտնվում
է Սր. Հոփսիսիմն եկեղեցուց հյուսիս (շարքով իրար
կողք դրված քարերից է).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՓԱՆՅԻ ՈՂՈՐՄԱԾ ՀՈ-
ԳԻ ՆԵՐՄԵՄԻ ՈՐԴԻ/ ԱԲՐԱՀԱՄՆ, ՌՄԻԵ
(1796) ՍԱՐԳԻ Ա(1):

432. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմն եկեղեցու
հյուսիսային կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐ(Ա)ՊԱ/ԳՅԵ ԴՈՂՅԵ
ՔԱՐՀԱՆ/ՕՀԱՆ(ԻՆ), ԹՎ(ԻՆ), ՌՄԿ (1811):
Ծանոթ. Դռղեցի=Տողեցի:

433. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմն եկեղեցու
հյուսիսային-արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔԱՍԱԼԵՆՅ ՀԱՅ/ՐԱՊԵՏԻ
ՈՐԴԻ ԿԱՆՋՅԻ ՌՄՏԱՄԻՆ, | ՌՄԿԲ (1813):

434. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմն մատուռի
հյուսիս-արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ՅՕՀԱՆՆԵՄԻ/ ՈՐԴԻ ԼՈՒ-
ՍԱ/ՀՈԳԻ ՏԻՐԱ/ՅՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՌՄՀԲ
(1823):

435. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմն եկեղեցու
հյուսիսային կողմում.

ՏԱՊԱՆՍ ՈՒՆՕՂ Է ՆՈՒՒՆԵՑԻ/ ՊԱՐՈՆ
ՄԻՋԱՅ ԳԻԵԱՋԻՋՈՎԻ/ ՍԱ ԷՐ ՎԱՐՊԵՏ
ՈՐՄԱՎԵՐԻ, 1851/ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ՏՈՒՔ
ՈՂՈՐՄԻ:

436. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմն եկեղեցու
արևմտյան կողմում.

Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՍ ԱՆՓՈՓԵԱԼ Է ՅՕՎ-
ՀԱՆՆԵՄՆ ԳԼԵՋԵԱՆՅ՝ ՆՈՒՒՒ ԶԱ/ ՂԱ-
ՔԱՅԻ, 75 ԱՄԱՅ ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ 1862 Ա-
ՄԻՆ:

437. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմն եկեղեցու
արևմտյան կողմում, թեք բլրալանջին.

ԳԱՐԵԳԻՆ/ ԳԱՍՊԱՐ/ ԵԱՆ ԱՃՈՒՆՅ, |
1886 ⁸/₂₅:

438. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Եկեղեցու արևմտյան
կողմում.

ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻ ՍԱՐՄԻՆ/
ԿՕԼԼԵԺՄԿԻ ԱՄՍԵՍՏՈՐ ԳԱՍՊԱՐԱՅ/
ՏԵՐ ՅՕՍԷՓԵԱՆ ԹԱՐԽԱՆԵԱՆՅ, ԽՆԴ-
ՐԻ/Ի ՀԱՆԴԻՊ(Ո)ՂԱ(Ա)ՅՆ ՅԻՇԵԼ Ա(ՍՏՈՒ-

Ա)Ծ ՈՂՈՐՄԻ/ ՎԱԽՃԱՆ(Ե)Յ(Ա)Ի Ի 21
Փ(Ե)ՏՐ(ՎԱՐԻ) 1873 ԱՄԻ:

439. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, եկեղեցու արևմտյան
կողմում.

Ի ՍՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԵԱԼ/ԴՆԻ ՍԱՐ-
ՄԻՆ ՍԱՐԳԱՐՏԻ/ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, ՈՐ Է
ԿԻՆ՝ ԲԱ/ ԽԻՇԻ Ս(Ա)ՀԱԿԵԱՆ Ի ՇԱՍԱ/
ԽԵՑԻ, 1875 ԱՄԻ.

440. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՍԱՐՄԻՆ ՎԱՂԱԹԱՌԱՍ/
ԲԺԻՇԿ ԲԷՀՊՈՒՏԻ, ՈՐԴԻՈՅ ԱՆՄԻՒ-
ԹԱՐ/ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԹԱՐԽԱ-
ՆԵԱՆՅ, ԾՆԵԱԼ/Ի 1853 ԱՄԻ ԵՒ ՎԱԽՃԱ-
ՆԵԱԼ 1876 ԱՄԻ, Ի 16 ՍԱՐՏԻ:

441. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմն եկեղեցու
արևմտյան պատի տակ, մուտքի առջև (նկ. 155).

Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՍ ՀԱՆԳՉԻ ՍԱՐՄԻՆ/
ՆՈՒՒՆԵՑԻ ԹՈՎՍԱՍԱՅ ՏԵՐ ԹՈՎՍԱՍ/
ԵԱՆՅ, ՈՐ ՎԽՃՅ. 52 ԱՄԱՅ 3 ՅՆԻՐԻ 1884
Թ.:

*Հրատ. Մ. Խանգաղյան, նշվ. հոդվածը (անճանա-
չելիորեն աղավաղված):*

442. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հոփսիսիմն եկեղեցու
արևմտյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹ(ԻՒՆԻ)Ն
ԱՆՄԻՒԹԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ Տ(Է)Ր ՅՕՍԷ-
ՓԵ(Ա)Ն ԹԱՐ/ԽԱՆԵԱՅ, ԽՆԴԻԷ Ի ՀԱՆ-
ԴԻՊՕՂ (Ա)ՅԴ/ ՅԻՇԵԼ Ա(ԱՍՏՈՒԱ)Ծ Ո-
ՂՈՐՄԻ ԵՒ Վ(Ա)ԽՃ(Ա)Ն(Ե)ՑԱԻ Ի:

443. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվում է քաղաքի հյու-
սիս-արևելյան կողմում, խանական ապարանքի
տարածքում, փոքրիկ գերեզմանոցում (նկ. 156).

Ի ՍՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻ ՍԱՐՄԻՆ
ՕՏՍԱՎՆՈՅ/ ՆԱՏՎՈՐՆԻ ՍԱՎԵՏՆԻԿ
ԵՒ ԿԱՎԱԼԵՐ ՊԱՎԵԼ/ՍՏԵՓԱՆՈՎԻՉ
ՍՈՒՐԱՇԿՈՅ ԲՈԼԻԲԱՇԵՎ, ԾՆԵԱԼ/ 6-ԻՆ
ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ, Ի 1816 ԱՄԻ, ՋՐԱԽԵԱԼ Ի
ԿԵՆԱՅ 17-Ն ՅՈՒՆՎԱՐԻ, Ի 1875 ԱՄԻ:

444. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է Սր. Մինաս
եկեղեցու մոտ, տան կամարակապ դարպասի ճա-
կատին ագուցված քարին եռատող փորագված է
(նկ. 157).

Ի 1885, ՏՈՒՆ/ ԳԱՍՊԱՐԱՅ/ ԱՋՈՒՆՅԵՆՅԻ:

*Ծանոթ. Հայտնի է, որ Գասպար Աջունցեցյանը
1892-ին ընտրվել էր Կ. Բ. ընկերության փարչության ան-
դամ («Նոր-Դար», 1892, № 207, էջ 3), իսկ 1904 թ. կրում
էր երեցվորի (դեպոտատ) պաշտոն և նրա գործու-
նեության շնորհիվ էր, որ Էջմիածնի սինոդը նույն թվի օ-
գոստոսի 25-ին քայլադրել էր, քաղաքի Սր. Մինաս եկե-
ղեցին նորոգել և կից զանգակատուն կառուցել ծախսե-
լով դրանց վրա եկեղեցու զամարներից 1000 ռ. (Ֆ. 56, ց.
1-2, գ. 223, թ. 1-2):*

445. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է նախորդից
քիչ վերև, նույն փողոցի վրա: Արձանագրությունը

փորագրված է տան առաջին հարկի պատին ա-
զուցված սրբատաշ քարին (նկ. 158).

ՏՈՒՆ ԱՌԱՔ(Է)ԼՅՕՍԵՓԵԱՆՑԻ, 1911
ՅԱՄԻ:

ՔԻՇ

Քիշը Շաքե գավառի կամ ներկայիս Շաքիի
շրջանի պատմական ու մարդաշատ գյուղերից է:
Գտնվում է Շաքի քաղաքից 5 կմ հյուսիս, համա-
մուն գետի աջ ափին: Գյուղի բնակիչների նախնի-
ները հայեր են եղել: Նրանք տեղի տալով խանա-
կան բռնություններին XVIII դարի կեսերին ընդու-
նել են մահմեդականությունը:³¹⁰

Քիշի բնակիչները. «...եղել են հայեր, որ մի
մասը բարբարոս խաների ճնշումից, հալածանքից
զաղթել է այս ու այն կողմ, իսկ միս մասն ընդունե-
լով մահմեդականությունն մնացել է այդտեղ...»:³¹¹
Նրանց ազգանունների մեջ. «հայկական անուն-
ներ դեռ շատ կան մնացած, օր. Սարգիս օղյին,
Կարապետ օղյին, Ասմես օղյին և այլն...»:³¹²
Գյուղամիջում ցայտօր կանգուն է Սր. Եղիշե Ա-
ռաքյալի անվամբ օծված գմբեթավոր եկեղեցին,
կառուցված 1244 թ.:³¹³ Եկեղեցու շրջապարսպի մեջ
1973 թ. մի արձանագրություն էր նկատել Ս. Դար-
չինյանը: Մեզ տրամադրած նրա մի լուսանկարից
էլ ստորև ներկայացնում ենք վերծանությունը.

446. ՊԱՐՄՊԱՊԱՍ. հնգատող արձանագ-
րությունը փորագրված է գետաքարի հղկված մա-
կերեսին (նկ. 159).

ԱՅՍ ՊԱՍԻ 17 ԳԱԶ ՏԵՂՆ ՇԻՆՈՒԱԾ Է
ԾԱՆԽԻՔ ՆՈՒՆԵՑԻ ՄԿՐՏԻՉԻ ՄՍԻՐԻ
(ԵԱ)ԱՆՑ, Ի Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ԻԻՐ ԵԻ
ՇՆՈՂ(Ա)Ց, Ի Յ(ՈՒ)Լ(Ի)ՄԻ 1865:

Ծանոթ. Եկեղեցու շրջապարսպն ու կից մի քանի
սենյակները նորոգվել են վանահայր Արամյանցի օրոք:
Հերթական նորոգումը կատարվել է 1874 -ին («Արա-
րատ» ամսագիր, 1875, հունվար, էջ 31-32):

ՔՈՒՆԳՈՒՏ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 30 կմ հա-
րավ-արևելք, Շաքի-Վարդաշեն մայրուղու ձախ
կողմում 10 կմ հեռավորության վրա, աղբյուրա-
շատ ու անտառածածկ սարերով շրջապատված
գեղատեսիլ վայրում, Պարսեզ գետակի ափին:

Գյուղի հայ բնակչությունը բռնի դավանա-
փոխ է եղել XVIII դարի կեսերին: 1874 թ. Քուն-
գուտն ուներ 1261 մահմեդական (ծագումով հայ)
բնակչություն:³¹⁴

Իբրև մահմեդական բնակչություն ունեցող
գյուղ՝ Քունգուտը 1918 թ. զերծ է մնացել երկրա-
մաս ներխուժած թուրքական բանակի կատարած
ավերածությունից ու ջարդերից:

Գյուղը 1976 թ. ուներ 1152 բնակիչ (համար-
վում են աղբյուրափնային),³¹⁵ որոնցում պահպանվել
են բազմաթիվ հայկական անուններ, ազգանուն-
ներ (մեծ մասամբ աղավաղված ձևով): Չեն մո-
ռացվել նաև հայկական շատ սովորություններ:

Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում պահ-
պանվել է կիսավեր մի եկեղեցի, որի վերաբերյալ
հայտնի են պատմական աղբատիկ տեղեկություն-
ներ: Եկեղեցին կոչվել է Սր. Աստվածածին: Այդ

մասին վկայող արձանագիր ծնծղա է տեսել Ս.
Բարխուտարյանը: 1695 թ.-ին Քունգուտի Սր.
Աստվածածին եկեղեցուն ընծայված ծնծղան
գտնվում էր Դաշրուլաղ գյուղի Սր. Գևորգ եկե-
ղեցուն (Շաքիի շրջանում):

Քունգուտի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ունի
միանավ բազիլիկի հորինվածք: Արտաքին չափերն
են 8,4X5.3 մ: Այն կառուցված է համակ սրբատաշ

310. А. Яновский, О древней Кавказской Албании, "ЖМ
НП", 1846, к. 52, էջ 167-168:

311. «Նոր- դար», 1888, № 191, էջ 3:

312. «Նոր- դար», 1889, № 208, էջ 2:

313. "Кавказский Календарь на 1852г.", Т. 1851, էջ 271: Եկեղե-
ցու պատմական և ճարտարապետական մանրամասների
մասին տես մեր. "Памятники средневековой архитекту-
ры в гаварах Шаки и Капалак Собственно Албании"
("Кавказ и Византия", № 6, Երևան 1988, էջ 225- 230):

314. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216:

315. «ԱՄՀ», հ. 2, Բաքու, 1978, էջ 47:

չէլ քարերով, կրաշաղախով: Եկեղեցու արևելյան և արևմտյան ճակատներից բացվում են մեկական դեպի մերս լայնացող լուսամուտներ: Այն ունի երկու մուտք՝ բացված հարավային և հյուսիսային ճակատներից (վերջինս եկեղեցուն կից սենյակի մեջ): Եկեղեցու որմերին արձանագրությունները չեն պահպանվել (տեղում չեն մուտքերի ճակատակալ քարերը): Ընդհանրապես եկեղեցին, թե մերսից և թե դրսից խիստ հողմնահար է ու քայքայված: Շատ տեղերում պոկված են երեսապատի սրբատաշ քարերը: Թաղը, որն իրականացված է եղել կիսաշրջանաձև, ներկայումս գրեթե ամբողջությամբ փլված է: Եկեղեցու հատակագծային, հորինվածքային, ճարտարապետական ու կառուցողական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս այն թվագրել IX-X դդ.:

Մը. Աստվածածին եկեղեցու շուրջ տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց, ուր գտնված արձանագիր տապանաքարերի մեծ մասը, Մ. Բարխուտարյանցի վկայությամբ, ոչնչացրել էին մահմեդականացված հայերը: Դրանցում երախտա-

շատ գիտնականը միայն մեկ տապանագիր էր նկատել ու ընդօրինակել:

447. ԾՆԾՂԱ, գտնվում էր մինչև 1918 թ. հայաբնակ Դաշքուլաղ գյուղի Սը. Գևորգ եկեղեցում. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԾՆԾՂԱՅՍ ԶՈՒՆԳԻՏԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, ԹՎ. ՌՃԽԴ (1695):

Հրատ. Բարխուտարյանց, 237:

448. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, երկաթ. տաշված սպիտակ քարի վրա եղել է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՐՁԻՌՈՒՄՅԻ ՄՈՎՍԷՍԻ ՈՐԴԻ ԻՓԱԿՉԻ ԽՕՃԱ ՍԱԶԱՐԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ՌՃԼԵ (1686):

Հրատ. Բարխուտարյանց, 268

Ծանոթ. Տապանագիրը նույնությամբ հրատարակել է նաև պրն. «Ողորդը» («Նոր-Դար», 1899, № 177, էջ 2) հայտնելով, որ. «Դա մի մաքուր տաշտած քար է, մեջ տեղը որոշկ փռս ընկած, կռվում է «ղալաղ դաշի» (ղալաղի քար)....»: 1984 թ. հնավայր կատարած մեր առաջին այցելության ժամանակ տապանաքարն արդեն անհայտացված էր:

ՎԱՐԴԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ

Վարդաշենի շրջանը կազմավորվել է 1930թ. օգոստոսի 8-ին: Այն զբաղեցնում է 1077 քառ. կմ մակերես: Սահմանակից է Շաքիի, Կուտաշենի և Դաղստանի՝ Ախտիի շրջաններին: Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն՝ Վարդաշենը) 36 գյուղ: Շրջանում գյուղական բնակչությունը կազմում է 82 տոկոս (1976, 1 հունվար):

1989-ին վերանվանվել է Օդուզ:

Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին 13 գյուղեր (3-ը՝ խառը ազգային կազմով). Վարդեշեն, Ճալեթ, Նորաշեն Զովլան, Օթմանլը, Թուփեր, Յաղուբլու (Հակոբի գյուղ), Խոշկաշեն, Մեծ Սոկուբլու, Փոքր Սոկուբլու, Վարդանլի, Փատառ: Մնացած բնակավայրերի մեծ մասը XVIII դարի առաջին կեսին դավանափոխության գնով բնաջնջումից փրկված, մահմեդականացված հայերի գյուղերն են, որոնք հետագա տասնամյակներում կորցնելով մայրենի լեզուն, ազգային նկարագիրը՝ խալաթ թուրքացան (ներկայումս համարվում են ադրբեջանցիներ):

Մինչև 1988-ի բռնազաղծը հայ բնակչություն ունեին շրջկենտրոն Վարդաշենը, Ճալեթ և Մեծ Սոկուբլու գյուղերը: Հայկական դարձ գործում էր միայն Ճալեթ գյուղում (միջնակարգ):

Հայկական պայտմական հուշարձաններով շրջանում հարուստ են ինչպես մինչև 1918թ. հայաբնակ, այնպես էլ այն ադրբեջանական գյուղերը, որոնց նախնիները մահմեդականացված հայեր էին:

Մի շարք հնավայրեր հարուստ են նաև հայերեն վիմագիր արձանագրություններով: Դրանց ընդօրինակման ու հրատարակման գարծով նախկինում զբաղվել են Հ. Շահխաթունյանցն ու Մ. Բարխուտարյանցը, (միասին՝ 23 արձանագրություն): Տեղերում կատարած աշխատանքների ընթացքում մեր կողմից վերագտնվեցին նախկինում հրատարակված արձանագրություններից միայն 4-ը: Վերստուգելով դրանք, ինչպես նաև հավելելով նորահայտ 45 արձանագրություններ (ընդամենը 68 միավոր)՝ ներկայացնում ենք ստորև:

ՁԱՌԱՓ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս թրքաբնակ գյուղ շրջկենտրոնից 12 կմ հարավ, Արջկան գետի ձախ կողմում: 1888 թվականին գյուղն ուներ 140 տուն՝ 759 հայ բնակիչ:³¹⁶ 1908թ. այն կազմել էր 586,³¹⁷ իսկ 1914թ. 610 մարդ:³¹⁸

316. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 223:

317. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 225:

318. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 125:

Ձառափի բնակչությունը զոհ է գնացել 1918թ. ամռանը: Միայն մի քանի տասնամյակ անց հայաբնակի ու ամայի գյուղատեղում հաստատվել են թուրք վերաբնակիչներ:

Գյուղամիջի Սը. Գետրգ եկեղեցին ներկայումս չի պահպանվել: Նկատվում են բազմաթիվ տնատեղերի ավերակներ: Գյուղի հարավային կողմում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են ավելի քան 200 տապանաքարեր: Դրանց մի զգալի մասն արձանագիր է: Թվագրվածները վերաբերում են XIX-XX.:

Գյուղի հարավ-արևմտյան կողմում պահպանվում են հին գյուղատեղի, գերեզմանոցի եւ եկեղեցու (Սբ. Հովհաննես) ավերակները:

449. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, գտնվում է գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՋԱՌԱՊԵՑԻ ԻԲԱԿԵՆ/ՅԱՐՈՒ (ԹԻԻՆ) ԻՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԻՇԽԱՆԻՆ |...Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

450. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, նույն տեղում (նկ. 160).

ՄՄԻՆ ՏԱՊԱՆ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ ԱՆՓՈՓԵՑԻՆ/ ԱՍՏ ԱՆՆԱՅԻՆ, ԿԻՆ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ(ԱՀԱՆ)ԱՅԻՆ/ ԴԱՏԵՐ ՅՈՎԱԿԻՍԱ Տ-(Է)Ր ՂԱԶԱՐԵԱՆՑԻՆ, | ՈՐ Է ՇՈՒՇՎԱ ԶԱՂԱԶԱՅԻ, ՈՂՈՐՄԻ Դ(ՈՒ)Զ/ ԱՆՅԻՇԱՍԱԿ ՀԱՆԳՈՒՅԵԼՈՅՆ ..., 1866 ԱՄԻ:

451. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋԱՐԱԲԵՑԻ ՎԱՃԱՂԱԿԱՆ ՄԱՐԳԻՍ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ/ ՄՈՒՄԱԽԼՅԵԱՆՑԻՆ 60 ԱՄԱՅ, ՈՎ ՀԱՆ/ԴԻՊՈԴԶ ՍՏԵԶ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ: 1873/ ԱՄԻ:

452. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 161). ԱՄԻ Զ(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ի 1891, | 9 ՓԵՏՐՎ(Ա)ՐԻ, Թ(ՎԻՆ) Հ(ԱՅՈՅ) ՈՅԻ: | ՄԱՐԳԻՍ ՏԻՐԱՅՈՒՆ ԶՆԱԾԷ ՎԵՄԻՍ ՆԵՐՔՈՅ ՀՈՂՈՒՄԵ/ ԲՆԱԿԻՉ ԷՐ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ ՋԱՌ(Ա)Փ ԳԵՂՈՒՄԵ/ ՀԱՅՐՆ ԷՐ ԴՊԻՐ ԱՐԶԱՆ Տ(Է)Ր ՄԻՍՕՆԵԱՆԸ, | ԶԱՌԱՍՈՒՆ ԱՍԱՅ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԶԱԶ ՄԱՐԴԵ/ ԹՈՂԵՑ ԱՍՏ ԻՐԻ ՏԱԴԱԿ ՄԱՐՄԻՆԸ/ ԱՇԽԱՐՀԷՍ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԻՆԶԸ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(Ր)ՄԻ ՅԻՇԵՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ԿԱՐԴԵՅՈՂԸ:

453. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒՆ ՆԻՐԳԻՑԻ ՋԱՐԳԱՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՅՐԱՆԵԱՆՅ, ԱՄԵԳ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄԻ) 1894Թ.:

454. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋԱՌԱ/ ՓԵՑԻ ՏԷՐ ԱԶԱՐԵԱՅԻ, | ՈՐ Է ՈՐԹԻ ՄԱՐԶԱՐԱՅ, | ՎԱԽՃԱՆԵԱՆ Է 1901 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Տե՛ր Ազարիա Տե՛ր-Չաքարյանը արխիվային վավերագրերից մեկում հիշվում է 1888թ. որպես ծերունազարդ քահանա: Այդ թվին մա հավիում էր մահ մտապա Վարդանի գյուղի հայ բնակչությանը (Ֆ.56, ց.1, գ. 8420, ք.1):

455. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Ջառափ գյուղի հարավ-արևմտյան կողմի գյուղատեղիի գերեզմանոցում. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԻԹԱՓԳՈՒՈՂԻ ՈՐԴԻ ՄՈՎՍԷՄԻՆ, ԹՎՆ ՈՄԻՆ (1796):
Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

Խոշկաշեն (այժմ՝ Ղարաբուլաղ) գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 34 կմ հարավ, Դուրկան գետի աջափնյա բարձրադիր սարահարթում: Գյուղը հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է 1434 թ. Խուշկաշեն ձեռով:³¹⁹

1888-ին գյուղն ուներ 77 տուն հայ բնակչություն (490 մարդ):³²⁰ 1908 թ. գյուղն ուներ 612,³²¹ իսկ 1914 թ. 1028 հայ բնակիչ:³²² Գյուղի ողջ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918 թ. ամռանը օսմանյան թուրքերի եւ մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած կոտորածների ժամանակ: Հայաթափ Խոշկաշենը վերստին բնակեցվել է միայն 1950-ական թթ.-ին լեզգիներով:

Գյուղի տարածքը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով:

Բուն՝ գյուղամիջում պահանվում է արեւելյան քաղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (արևմտյան

Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը

քաղի Սբ. Եղիշե եկեղեցին քանդված է)՝ կառուցված 1887թ.: Պահպանվում են մասն երկու ընդարձակ գերեզմանոցները, ուր գտանք 21 արձանագիր տապանաքար (բոլորն էլ թվագրված XIX-XX դդ.):

Սբ. Եղիշե Առաքյալ վանքի գավթի մուտքը

319. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» մասն Ա, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 439:

320. Մ. Բարխուտարեանց, ԶՎ., աշխ., էջ 218:

321. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 400:

322. "Кавказский Календарь на 1914г.", էջ 199:

Խոշկաշենի արևելյան կողմում, գյուղից շուրջ 0,5 կմ հեռու Դուրկան գետի ձորը նայող անտառածածկ սարավանդին կիսավեր վիճակում է Սբ. Եղիշե Առաքյալի ամուրը կրող վանական համալիրը՝ բաղկացած մեկ եկեղեցուց, միաբանության սենյակներից եւ գերեզմանոցից։ Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է սրբատաշ և կոպտատաշ քարերով։ Վերջինս օգտագործված է միայն ներսում այն էլ կոնստրուկտիվ նվազ պատասխանատու հատվածներում։ Հորինվածքով եռանավ բազիլիկ է, որի թաղը հենված է մեկ զույգ սյուների վրա։ Եկեղեցուն արևմուտքից կից է գավիթը։ Վերջինս պատկանում է երկու զույգ փոխհատվող կամարներով իրականացված կենտրոնական զավիթների տիպին որոնց ընդարձակ թռիչքը, առանց միջանկյալ սյուների, պահել է ամբողջ ծածկը։ Գավթին հարավային կողմից կից միաբանության թվով յոթ սենյակները ամբողջապես կառուցված են անտաշ քարերով։ Սրանք միաժամանակ ողջ համալիրի առավել վաղ պահպանված կառույցներն են։ Վանքի բակում (հիմնականում հարավային կողմում) տարածվում է փոքրիկ գերեզմանոցը։³²³

456. ՍԲԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, գտնվում է Խոշկաշեն գյուղի արևելյան թաղամասում։ Հարավային ճակատից բացվող մուտքի բարավորին քառատող փորագրված է շինարարական արձանագրությունը (նկ. 162)։

ՇԻՆԵՑԱԻ ԽՈՇԿԱՇԵՆԻ ՎԱՆԻ ԳՈՒԴԻՍԻ
Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍԻ | ՀԱՍԱ(ՐԱ) -
ԿՈՒԹ(ԵԱ)Ն | ԱՐԴԵԱՍԲԻՆ, 1887 ԱՄԻ։

Ծանոթ. Թե գյուղի գերեզմանոցներում պահպանված տապանագրերում եւ թե գրականության մեջ Խոշկաշենի նման անվանաձեւ չենք հանդիպել։ Ըստ երևույթին արձանագրության մեջ «ԿԱ» վանկի կրկնությունը գրչի կողմից թույլ տրված սխալ է։

457. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձեւ, գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՅՐԻ ԵՒ ՆՍՐԷ ՈՐԴԻ՝
Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՆ | ԱՐԺԱՆԵՑԱԻ ԱՅՍ
ՏԱՊԱՆԻՆ, | 1867 ԱՄԻ։

458. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձեւ (նկ. 163)։

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽՈՇԿԱՇԵՆԵՑԻ | ԲԺԺԵԿ
ՅԱՐՈՒԹ(ԻԻ)ՆԻՆ, ԷՐ ՈՐԴԻ ԲԱԿԱՐ
ԶՈՒԽԻՆ, ՕՎ ՀԱՆԴԻՊԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ
ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԻ, 1888 ԱՄԻ։

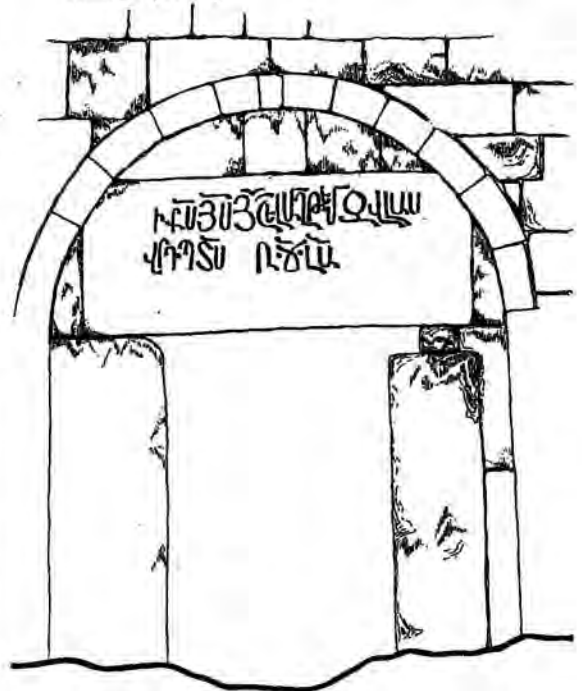
459. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձեւ։ Գտնվում է Եղիշ Առաքյալ վանքի բակում, փոքրիկ գերեզմանոցում.

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԽՈՇԿԱՇԵՆԵՑԻ | Տ(Է)Ր ՅԱ-
ՐՈՒԹՈՒՆԻ, ՈՎ ՀԱՆՏ(Ի)ՊԻ ՍՈՅՆ ՏԱ-
ՊԱՆԻ ԱՍԱՅԻ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ,
1866 ԱՄԻ։

323. Համալիրի ճարտարապետական նկարագիրը առավել համաճանաչելի տես մեր՝ «Պատմական Խոշկաշենը և նրա հուշարձանները», հոդվածը, «ԼՀԳ», 1985, № 10, էջ 76-80։

460. ԵՂԻՇ ԱՌԱՔՅԱԼ ՎԱՆԻ, եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին երկտող փորագրված է (նկ. 164)։

Ի Զ(ՐԻՍՏՈՍ)Ս Յ(ԻՍՈՒ)Ս Յ(Ի)ՇԵ(Ա)Լ
ՍԱՂԹԵՄ ԶՎԼԱՍ | Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)ՏՍ,
ՌՃԼԱ (1682)։

Հրատ. Բարխուտարեանց, 219 (թվականի մեջ բաց է թողել տասնավորը՝ Լ-ն)։

461. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր եկեղեցուն կից գավթի մեջ։ ճեղքայուն մնացել է գավթի փլատակների տակ.

ՀԱՆԳԻՍՏ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ
ՊԱՇՆՃԱՐՅԻ, ՌՃԾԵ (1706)։

Հրատ. Բարխուտարեանց, 219։

ՃԱԼԵԹ

Երկրամասի ամենահայտնի ու հինավուրց գյուղերից մեկն է։ Գտնվում է շրջկենտրոնից 4 կմ արևմուտք։ Իբրեւ գրչօջախ գյուղը հայտնի է սկսած XV դարից։ Գյուղի վերաբերյալ բազմաթիվ մատենագրական ու վիմագրական տեղեկություններ են պահպանվել։³²⁴ XIX դարի կեսերին ճալեթն ուներ 150 տուն հայ բնակչություն։³²⁵ 1874 թ. այն կազմել էր 800,³²⁶ 1886թ. 1170,³²⁷ 1888-ին 1325 (200 տուն),³²⁸ 1908թ. 1669,³²⁹ իսկ 1914 թ. 1691

324. Տես՝ Հ.Վ. Կարապետյանի «Ճալազ, Ճալա բաղնիք եւ նրանց տեղանվանական գործածությունը» հոդվածը, «ՊԲՀ», 1982, № 2, էջ 157։

325. Ս.Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 376։

326. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216։

327. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 157։

328. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 248-249։

329. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 240։

մարդ³³⁰ (բոլորն էլ հայեր): Գյուղը մեծ կորուստներ է կրել 1918 թ.: 1978 թ. Ճալեթն ուներ 959 բնակիչ:³³¹ 1988-ին բոլոր հայերը բռնագաղթվեցին(մրանց մի մասը վերաբնակվեց Նոյեմբերյանի շրջանում):

Ճալեթ գյուղը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղամիջում պահպանվում են երկու միջնադարյան եկեղեցիների մնացորդները: Դրանցից մեկը գտնվում է գյուղի հյուսիսային զերեզմանոցի ծայրում: Այն միանավ

Կաթողիկոսանիստ Ճալեթ գյուղի Սբ. Աստվածածին վանքի հին (1411թ.) և նոր եկեղեցիները

բազիլիկ շենք է: Սա իր հատակագծային լուծումով կրկնում է Քիշ գյուղի Սբ. Եղիշե առաքյալ եկեղեցուն (Շաքիի շրջան): Հիմնական առանձնահատկությունը կայանում է ավագ խորանի արտաքուստ կիսաշրջանաձև լուծման մեջ: Գյուղամիջի մյուս եկեղեցին ներկայում ամբողջապես ծածկված է հողով ու փլատակներով: Սակայն պարզորոշ ուրվագծվում են նրա խաչաձև հատակագիծն ու հորինվածքը: Ի դեպ, նմանատիպ եկեղեցիները երկրամասի տարածքում խիստ սակավաթիվ են (առայժմ հայտնի է միայն Ջայգիտ գյուղի Սբ. Գեորգ եկեղեցին XIII-XIV դդ), եւ այդ իմաստով

Ճալեթի խաչաձև եկեղեցու ուսումնասիրությունը էական նշանակություն ունի Բուն Աղվանքի հայ միջնադարյան ճարտարապետության ամբողջական ուսումնասիրության առումով: Այս եկեղեցու շուրջ եւս տարածվում է ոչ մեծ զերեզմանոց: Ճալեթի արեւելյան ծայրում, ներկայում անտառածածկ սարալանջին տարածվում է գյուղի հին ու մեծ զերեզմանոցներից մեկը եւս: Այստեղ պահպանված արձանագիր տապանաքարերը վերաբերում են XIX-XX դարերին:

Ճալեթի պատմաճարտարապետական հուշարձանների շարքում իրենց արժանի տեղն ունեն մանրակերտ ամրակոտ բազմաթիվ քարաշեն տները: Դրանց մի մասը կրում է կառուցման առթիվ

330. "Кавказский Календарь на 1914г.", էջ 118:

331. И.З. Исмаилов, Район пятнадцати национальностей, Баку, 1981, էջ 3:

փորագրված արձանագրություն (թվագրվածները XIX դարի վերջերից մինչև XX դարի սկզբները):

Ճալեթ գյուղի հյուսիսային ծայրում, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում, պահպանվում է Սբ. Աստվածածին հռչակավոր ու պատմական փառավոր անցյալով նշանավորված վանական համալիր-հուշարձանախումբը՝ բաղկացած երկու եկեղեցիներից, միաբանության սենյակներից, պարսպապատերից ու գերեզմանոցից: Վանքը երկրամասի հայտնի մշակութային կենտրոններից էր, գրչօջախ, կաթողիկոսանիստ (XV-XVI դդ-ում): Վանքի հին եկեղեցին կառուցվել է 1411 թ.: Հետագա դարերում այն ենթարկվել է մասնակի նորոգումների: Շենքն ունի միանավ թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով:

Սրբատաշ են միայն անկյունաքարերը: Վերանորոգումների ժամանակ օգտագործվել է նաև աղյուս:

Հուշարձանախմբի նոր կամ մեծ եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում եւ նույնպես կոչվել է Սբ. Աստվածածին: Այն եռանավ բազիլիկ տիպի բավական շքեղ ու ընդարձակ կառույց է: Արտաքուստ ունի դարաշրջանին հատուկ ձևավորում: Առանձնապես շքեղ է լուծված արեւմտյան ճակատի հարդարանքը: Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով:

462. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է գյուղամիջի խաչածնի հիմնավեր եկեղեցու մոտ ավերված փոքրիկ գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձեւ է (նկ. 165).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԸԹԵՑԻ ՍԱՂԱՔԵԱՆՑ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ԱՎԱԶԻՆ, լՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԶ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ՄԷ ԲԵՐԱՆ ԴՈՒԶ ՈՂՈՐՄԻ, 1857 ԱՄԻՆ, ՍԱՐԴԻ 1-ԻՆ:

463. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ (նկ. 166).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԸԹԵՑԻ ՂԱԶԱՐ ԲԱԼԼՈՒԵԱՆՅԻ, ՄՆԱՍ ՅԱՒՏԵՆԱԿԱՆՅԻ ՀՈՂ ՏԱՊԱՆԻ 1885 ԱՄԻ:

464. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է գյուղի վերին թաղի հիմնավեր բազիլիկի եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցում: Երկարավուն սալաքար է (նկ. 167).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԵԹԵՑԻ ՄԵԿԸՐՏԻՉ| ՀՕԱՆԵՍԵԱՆ, 1828 ԱՄԻ:

Ծանոթ. տասնավորը հնարավոր է նաև՝ 5 կարդալ:

465. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ նույնաձեւ (նկ. 168).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԵԹԵՑԻ ՍԱՐԳԻՍ ՅԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆԻ, 1860 ԱՄԻ:

466. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է ճալեթ գյուղի արեւելյան կողմի մեծ գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձեւ է (նկ. 169).

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ՃԱԼԸԹԵՑԻ ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՇԱՐԱԹԵԱՆԻ, ՕՎ ՈՔԼԿԱՐԴԱՍՅԷ, ԱՍԱՍՅԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՎԱԽՃԱՆԷՑԱԻ, 1851 ԱՄԻ:

Ծանոթ. ճալեթում հաստատված Պաշարաթյանները սերում էին Արցախի Պաշարաթ (Բաշարաթ) գյուղից (այժմ՝ Ղուբարիի շրջանում):

467. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդին գրեթե կից, նույնաձեւ (նկ. 170).

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ՃԱԼԵԹԵՑԻ ԽԱՉԱՆ ԲԱՇԱՐԱԹԵ(Ա)ՆԻ, ՕՎ ՀԱՆՏԻՊՈՂԶ ԱՍԱՅԷԶ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ԿԱԽՃԱՆԷՑԱԻ 1854 ԱՄԻ:

468. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԵԹ ԳԻՂԱՅԻ ԲԱՇԱՐԱԹԵԱՆՑ ԲԱԲԻ ՈՐԴԻ ՅՕՀԱՆՆԻՍԻՆ, ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԶ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ՄԻԱԲԵՐԱՆ ՏՈՒԶ| Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՏԵԱՌՆ 1855| ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ Հ(Ա)Յ(Ո)Ց 1304, ՄԱՅԻՍ 8 ԻՆ:

469. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԸԹԵՑԻ ԱԽՏ ՊԱՇԱՐԱԹԵԱՆԻ ԻԻՐ ԵՂՊԱՐԶՆ ԿԴԱԿ ԷԻՆ| ԱՐԷԼ, ԱՎԵՏԸՆ ԿԱՍԱՐԷՑ ԻԻՐ ՊԱՐՏԻՑ ՊՐԾԱԻ, ՕՎ ՈՔ ԿԱՐԹԱՍՅԷ ԱՍԱՅԷԶ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ԳՐՎԵՑԱԻ ԿԵԴԱՇ 1858|ԱՄԻ:

ՃԱԼԵԹԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆԶ

470. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ավագ խորանից դեպի արևելք բացվող լուսամուտի ստորին մասում ներքուստ ագուցված քարին վեց տողով փորագրված է (նկ. 171, 171ա).

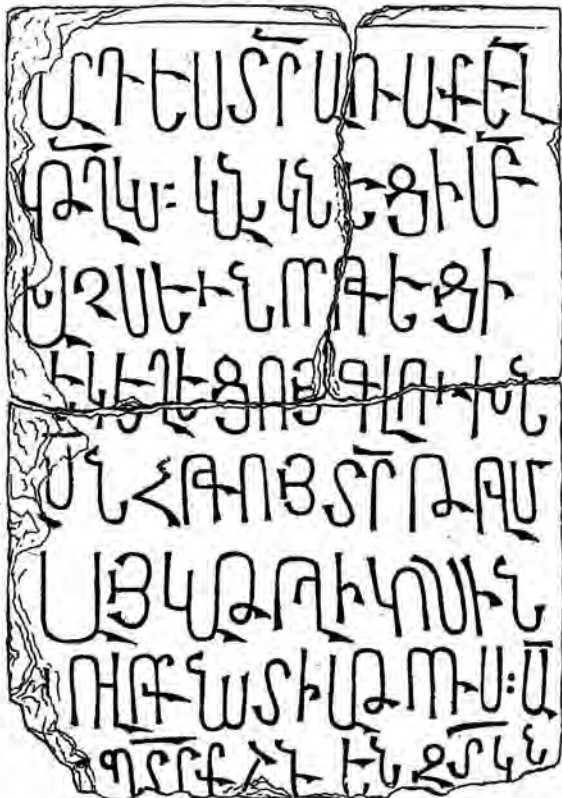
ՅԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ Տ(Է)Ր ԿԱՐՊՊԵՏ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ՇԻՆԵՑԻ[[Ի] ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ԹՎ(Ի)Ս ՊԿ (1411), ՅԻՇԱՍԿ ՀՈԳՈ ԻՄՈ, ՊՐԶ ՊԿԱՐԴԱՅԶ ԳՅԱԹՍԻ| ՅԻՇ ԴԵՑԷԶ:

Հրատ. Շախխաթունեանց, 379: Բարխուտարեանց, 249: Բացի այլ մանր տարրերը ցուցնենք, երկուսի մոտ էլ բացակայում է «ՈՐԶ ԿԱՐԴԱՅԶ» բառերը:

471. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառույցի նորոգման մասին պատմող արձանագիր քարը ներկայումս իր սկզբնական տեղից պոկված է եւ ջարդված երեք մասի, որի բոլոր կտորներն էլ բարեբախտաբար պահպանվում են մոտ կամ մեծ եկեղեցու ներսում: Ի սկզբանե քարը տեղադրված է եղել. «ներհակ դրուած է արտաքուստ տաճարի հարաւային որմի վերայ՝ սալկախից ցած, որ կարդացում է մեն ղծուարութեամբ» (նկ. 172).

ԱՐԴ ԵՍ Տ(Է)Ր ԱՌԱՋԵԼ | Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Ի) Կ(Ո)Ս ԿԱՆԿՆԵՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ | ԽԱՉՍ ԵՒ ՆՈՐՈԳԵՑԻ | ԵԿԵՂԵՑՈՅ ԳԼՈՒԽՆ | ԿԱՄՆ ՀՈԳՈՅ Տ(Է)Ր ԹՈՎՍՂԱՍԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ | ՈՎ ՈՔ ՆՍՏԻ ԱԹՈՌՍ: Ա(1) | ՄԻՐ ԺԱՄ Պ(Ա)Տ(Ա)Ր(Ա)Ք... Ջ(Ա) ՏԿ(Ի)Ն:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 249 (հրատարակել է խիստ աղավաղված ու բազմաթիվ վրիպումներով):

Ծանոթ. քվագրվում է XV դարի 2-րդ կեսով:

Լուսանկարը մեզ է տրամադրել պատմաբան Հրանտ Հրատատյանը (Առաքելյան):

472. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, սպիտակ գույնի: Գտնվելիս է եղել եկեղեցու մուտքի առջեւ: Ներկայումս չի նկատվում: Կարծում ենք, մնացել է շենքի փլատակների տակ եւ վերստին հնարավոր է հայտնաբերել միայն մաքրման աշքատանքներ կատարելուց հետո:

Ի ԹՎ ՋԻԴ (1475) ՀԱՆԳԻՍԾ ԹՈՎՍԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 379: Անփոփոխ վերահրատարակել է նաեւ Բարխուտարյանը (էջ 250):

473. Ի ԹՎ ՋԿ (1511) ԵՍ ՏՐ ԱՌԱՋԵԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳՆԵՑԻ ՎԵՐՍՏԻՆ ՊԱՐՈՆ ՀԱՄԱՐԷԿԵՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԴՐԱՆ ՃԱԼԵԹ ԳԻՒՐՍ: ԳՈ (3000) ԹԱՆԿԱՅ ԽԱՐՃ ԱՐԻ. ԵՒ ՏՎԻ ՎԱՄՆ ՄԵՐ ՀՈԳՈՅՍ ՍՈՒՐԲ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՇՆԻՆՍ, ԵՒ ՈՎ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԱՅՍ ԳԻՒՂ ՃԱԼԵԹԻՍ, ԿԱՄ ԽԼԷ...:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 379-380 (տեղը չի նշել): Վիմագիրը հրատարակվել է իբրեւ նախորդի շարունակություն սակայն բովանդակությունից հետևում է, թե այն կարող էր նաեւ այլ քարի վրա փորագրված լինել: Վիմագիրը անփոփոխ վերահրատարակել է նաեւ Բարխուտարյանը, հավանաբար առնելով Շահխաթունյանցից (էջ 250):

474. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, կից է եղել նախորդներին: Ներկայումս սա ևս մնացել է փլատակների տակ.

ԹԻՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՊԿ (1411) ... ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՐԻՑՍ ՎԵՀԻՑ ՈՐՔ ՕԾԵՑԵԱԼՔ Ի ՏՈՒՆՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ, ԱՍՏ ԹԱՓԱՌԱՅԵԱԼՔ ՅԱՅՆՍ ՄԻՋՈՑԻՑ, ԿԱՆ ԱՄՓՈՓԵՎԼՔ Ի ՆԵՐ ՏԱՊԱՆԻՑ, ՅԱՐ ՍՊԱՍԵՆ ՀԱՐՍՏՉԻՆ ԲՆԱԻՑ, ԱԿՆԿԱԼԵՆ ՅՈՒՍՈՎ ՊՏՂԱԼԻՑ:

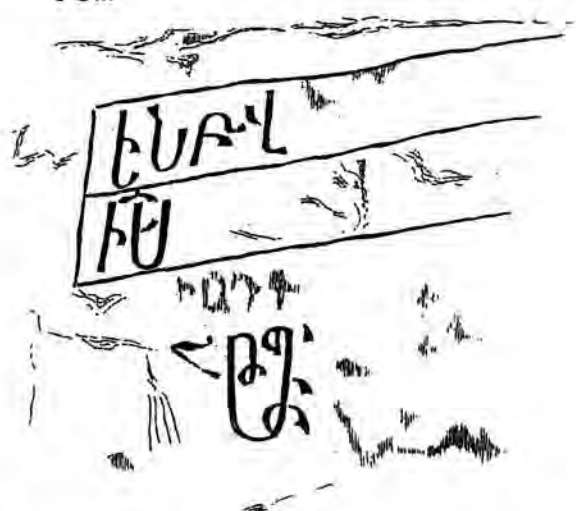
Հրատ. Շահխաթունեանց, 380: Բարխուտարեանց, 250:

Ծանոթ. Արձանագրության բովանդակությունից եւ ոճից կարելի է ենթադրել, թե այն փորագրվել է ավելի ուշ ժամանակներում:

475. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արեւմտյան ճակատին արտաքուստ, մուտքից վեր մի կիսակոփ քարին փորագրված է կիսատ արձանագրություն եւ կից մեկ փակագիր (նկ. 173)

ԻՆԲ...

ԻՍ...

476. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, շքամուտքի հյուսիսային կողմի քանդակագարդ անկյունաքարին մեկ տող (նկ. 174).

ՍԱՐԳ(ԻՍ) Վ(Ա)Ր(ԴԱՊԵՏ):

477. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներքոստ հյուսիսային պատին երկտող փորագրված է անհասկանալի տառերի շարք.

Բ, Ծ, Ա, Յ, | Ա, Մ, Ա, Թ, Ն, Վ:

478. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատում արտաքուստ ազդեցված նախշաքանդակ քարերից մեկի վրա պատկերված է խաչելության տեսարանը, ուր խաչափայտի վրա փորագրված է (նկ. 175).

ՅՆԹՀ:

Ծանոթ. Սա՝ «Յիսուս Նազուրեցի Թագավոր Հրեից» բառերի հապավված ձևն է:

479. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վանքի գերեզմանոցում: Հին եկեղեցու արևելյան կողմում: Ուղղանկյունաձև (նկ. 176).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆԱՅ Է ԱՅԾԵՐՈՒՆԻ | ԽԱԼԱԹ - ՆՈՒՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ, | ՎԱՐԺՈՂ ՄԱՆԿԱՆՅ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ | ԼՈՒՄԱՏՈՒ ԼԵԱԼ ՀՈԳԵԿԱՆԻ, | Ի ՀՈՂ ՏԱՊԱՆ ԱՅՍՕՐ ԳԸՆԻ, | ՕՎ ՀԱՆԴԻՊՕՂԸ ԴՈՒԶ ՈՂՈՐՄԻ, 1829:

480. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նոր եկեղեցու արևմտյան կողմում, ուղղանկյունաձև (նկ. 177).

ԱՅՍ Է ԻՄ ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՍ | ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍՅԱՆԻՆ ՏԵՐ ԱԲԱԳՈՎԻՍ | ԱԶՆԻՒ ԱԶԳԱԿԱՆ ԶԱԶԻՍԱՅՆ ԴՐԵԼԻՍ | ՄԵՆԱՍ ՅԵԻԻՏԵԱՆ ՀՈՂ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՍ, | ՎԱՆՋԱՆՆ ԻՄ Է ՀԱՍ 1850 ԱՄԻՍ:

481. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նոր եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, նույնաձև (նկ. 178).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԵՑԻՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԹԱՊԵՏՈՂՈՂՈՍԵԱՆ ՍԱՐՈՒՆԱՆԻՍԵԱՆՅ, 80 ԱՄԱՅ ՎԱՆՋԱՆՎԵՑԱԻ 10 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ, 1861 ԱՄԻ:

Ծանոթ. 1861թ. մարտին Պետրոս վարդապետ Մարությանյանը հիշվում է որպես ճաշերի վանքի միաբան (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 4110, ք. 1):

482. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվելիս է եղել վանքի բակում: Մեր այցելությունների ընթացքում այն չենք գտել, բայց 1891թ. «Նոր-Ղար» օրաթերթի թղթակից «Ուխտավորը» (N 155, էջ 3) ընթերցել է հետևյալը.

ԴԱՆԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԷԶՄԻԱՇՆԵՑԻ ԵՎ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԻՃԱԿԻՆ ԴԱԼԸԹԻ ԵՎ ՈՒՏԵԱՅ, ՎԱՆՃԱՆԵՑԱԻ ՌՄՋ (1757) ԹՈՒՆ ՀԱՅՈՑ:

Ծանոթ. Ուխտավորը նկատել է, որ «...Վանքի բազում ամփոփուած կան շատ եպիսկոպոսների, վարդապետների շիրիմներ, որոնց վրայի արձանագրութիւնները ժամանակը մաշել անհետացրել է, միայն մէկի արձանագրութիւնը կարդացինք, ...», որը և ներկայացվեց:

ԴԱԼԸԹ ԳՅՈՒՂԻ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

483. (նկ. 179)

ՏՈՒՆՍ ԱԼԻԶՄԱՆ | ՄԵԼԻԶՍԷԹԵԱՆՅԻ Է 1911 ԹԻՆ:

484. (նկ. 180)

ՏՈՒՆՍ Է | ԽԱՉԻ | ԲՈԼԻԵԱՆՅԻ | 1909 Թ.:

ՄԵԾ ՍՈԿՈՒԹԼՈՒ (ՈՒՌԵԿԱՆ)

Երկրամասի հիմնավորը ու պատմական հարուստ անցյալով նշանավորված հայտնի ու բազմամարդ հայկական գյուղերից մեկն էր: Գտնվում է Դուրկան գետի աջ կողմում, գետափից շուրջ 5-6 կմ արևմուտք, շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ: Այն հայ մատենագրության մեջ միևնույն անփոփոխ Սոկոթրու անվամբ հիշատակվում է սկսած 1434 թվականից: Ամբողջ XV դարում ու նաև հետագայում գյուղում ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց պահպանված մի չնչին մասը հասել է մեզ ու պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

XVIII դարում Սոկոթրուն համարվել է նաև Արցախից արտագաղթած հայերի հաշվին. «Եւ ոմն Բարսեղ անուն քահանայ որ էր բնիկ Ղարապաղու յերկրէն Խաչենու, եւ ի յազգէ Մելիքայ, էր անդ որ ընդ գնալոյ ժողովդէանն սոքա եւս ազգաւ գնացեալ՝ էին եւ զՍոկոթրու գեղն նորոգ շինեալ եւ բնակեալ, որ եւ քան զայն՝ այլ առաւել ոչ գոյր ի մէջ գիւղօրէիցն»³³² Իրողությունը վկայվում է նաև այլ աղբյուրներով,³³³ ինչպես նաև գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանագրերի միջոցով:

Մեծ Սոկոթրուն 1886թ. ուներ 2184,³³⁴ 1888-ին 2107 (350 տուն)³³⁵ 1908թ. 2464,³³⁶ 1914թ. 2800³³⁷ հայ բնակչություն, որոնց մեծ մասը 1918 թ. հարևան տասնյակ հայկական բնակավայրերի օրինակով ենթարկվել է բնաջնջման: Կոտորածներից հրաշքով փրկված փոքրաթիվ հայ գյուղացիները Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո վերադարձին համախմբվել են հայրենի ավերակված գյուղում ու շենացրել այն: Միաժամանակ, մինչ հայերի վերահաստատվելը, գյուղում հանգրվանել էին որոշ քանակությամբ մալականներ, որոնք ենթարկվելով նույն ճակատագրին՝ թողել էին հիմնական բնակության վայրերը (Գետաբակի Նոր Մարտավկա ու այլ գյուղերը):

1986-ին գյուղում բնակվում էին շուրջ 40 տուն հայեր: Կային նաև մալականներ (շուրջ 80 տուն), բրդեր (5 տուն), աղբրեջանցի թուրքեր (2 տուն):

332. Եսայի Հասան Զալախանց, Պատմություն Համաթու Արդանից երկրի, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 27:

333. Մ. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 219-220:

334. "Кавказский Календарь на 1894г.", Тифлис, 1893, էջ 155:

335. Մ. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 221:

336. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 204:

337. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 99:

1976թ. գյուղի ընդհանուր բնակչությունը կազմել է 997 մարդ,³³⁸ 1978 թ. այն կազմել է 1002 մարդ:³³⁹ Հայերը բռնագաղթվեցին 1988-ին դեկտեմբերին:

Մեծ Մոկոթյուն, ինչպես եւ բնորոշ է հին ու մեծ գյուղերին հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Ցավոք, գյուղի ամենաարժեքավոր կառույցներից Սբ. Աստվածածին եկեղեցին քանդել են մալականները 1920-ական թթ. սկզբներին, որի հետ մեկտեղ ոչնչացվել են մանի մի քանի թանկագին վիմագիր արձանագրությունները: Գյուղի շրջակայքում պահպանվել են հին գյուղատեղեր, գերեզմանոցներ: Առանձնապես ուշագրավ է Մեծ Մոկոթյուն գյուղի խիստ ընդարձակ հայկական գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են ավելի քան 3000

տապանաքարեր: Դրանցից հները ակնհայտորեն վերաբերում են միջնադարին, սակայն ամարձանագիր են: Մեր գտած ամենահին թվակիր տապանագրերը XVII դարից էին:

485. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը: Մրա տեղը հրատարակիչը չի նշել: Ներկայումս պահպանված չէ. ԿԱՌՈՒՅԱԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈՎԱՅ ԵՒ Ի ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՄԻՍԵՕՆԻ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ՇԱՍԱԽՅՅՈՅ, ԹՎ. ՌԴԻ (1671):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

Ծանոթ. Հետաքրքրական է, որ արձանագրության մեջ Հայոց Արեւից կողմանց կաթողիկոս է հիշատակված Սիմեոնը: Հայտնի է, որ 1671 թ. կաթողիկոս էր Պետրոս Խանձրեցին (1653-1675), իսկ Սիմեոնը ինքնակալ կաթողիկոս էր, որ Մոսկվայում կառուցելով Երից Մանկանց վանքը՝ հիմք էր դրել հակաթու կաթողիկոսության:

486. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՋԱՆԳԱԿԱՏԱՆ վրա եղել է հետեւյալ արձանագրությունը.

ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿԸ ՄԻՄՕՆ ՅՈՎԱԹՓԱՆԻ ԴԱԻԻԹԵԱՆՅ, ԻՐԻ ԿԻՆ Է ՆԱԽՇՈՒՆ, ՈՐ ՈՐԴԻՔՆ Է ԱՎԱՆԵՍ, 1890:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

487. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ավագ խորանում ագուցված խաչքարին փորագրված է եղել.

ԹՎ. ՋԼԱ (1482):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220,

488. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատին փորագրված է եղել

ԹՎ. ՋԼԱ (1482):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

489. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, խորանի աջ կողմում փորագրված է եղել նորոգման մասին պատմող արձանագրությունը.

ԵՍ ՏԵՐ ՅՈՎԱԹՓՍ, ՈՐ ԼՈՒՍԱՌՈՐԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է (7) ԹԻՋ ԱՐԲ ԿԱՐ, ՈՐ Է ԺԱՄԱՆԱԿ ՀԱՆԴԻ, ԹՎ. ՌՄ (1751):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220 (1751թ. Շաքիի խան էր Հաճի Չախապի կոչվածը, որի հայրը երկրամասում մահմեդականություն ընդունած առաջին հայերից էր եւ որդին, որն արդեն մոլեռանդ մահմեդական էր, տարսափելի կրոնական հալածանքներ էր սկսել հայերի դեմ): Այս վիմագիրը «ԵՍ ՏՐ. ՅՕՄԷՓԸՍ... Սբ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է... Թ. ՌՄ» ձեռով ընդօրինակել է ման Նաթ-Դար-ի (1891, N 41, էջ 3) քղթակիցը:

Ծանոթ. 1844թ. մարտի 15-ին եկեղեցին կողոպտվել է: Գողացված իրերից գտնվել են Վարդաշենցի երեա Նյուֆթալի Էյրազ օղլու մոտ, որից և հետ է պահանջվել (Ֆ. 56, g. 1, q. 1689, p. 3):

490. ԵՍ ՍԱՆԱՍԻ ԹՎ. ՈՆ (1156):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 221:

491. ԽԱՉԶԱՐ, նույն տեղում.

ԻՋ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 221:

Ծանոթ. Այս երկու խաչքարերի արձանագրությունները, ինչպես հեղինակն է գրում, արտագրել է «գլխակալ խաչքարերի վերայ... հողի տակից... քանդակում խիստ հնադարեան ձեռով»:

492. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ա-վերակների մեջ ընկած մի փոքրիկ բարավորի բարին փորագրված է միայն թվականը.

1890 ԱՄԻ:

493. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է եկեղեցատեղիի մոտ: Ուղղանկյունաձև է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Ե)Ր ԻՍՐԱՅՅ ԷԼԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՀԱՅՐ Տ(Ե)Ր ՅՕՎԱԹՓԻՆ ԿԱՄ ԿԱՌԱՊԵՏԻՆ, ՌՄՀԴ (1825):

494. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՕԿՈՒԹԼԵՑԻ ԵՒՐԴԻ Տ(Ե)Ր ՊԱՂԱՍԱՐԻ Ե(Ի) ՏԻՐԱՅՈՒ ՅՕՀԱՆՆԵՍԻ, ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԸ, ՌՄՀԶ (1827):

495. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև. ... ՏԱՊԱՆ ՄԵՕԳԻԹԼՈՒԵՑԻ ՏԵՐ ՅՈՎԱԹՓԻՆ, ՈՐ Է...ԵՒ ՀԱՅՐ ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍ

338. «Աղբյուրանական Մովսեսյան Հանրագիտարան» (աղբյուրաներին), հ. 2, Բաքու, 1978, էջ 301:

339. И.З. Исмаилов, 624, աշխ., էջ 3:

Ե(Ի) ՏԵՐ ՍԱՐԳՍԻ |...1868 ԱՄԻ, ՕԳՈՍ-ՏՈՍ 9 ԻՆ:

496. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԻԻԹԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ՄԿՐԴՉԻ, ԵՂԲԱՅՐ ԷՐ ՄԱՆԱՍ, ՅՈՎՍԷՓ ԵՒ ՄԽԱԿԻ ՈՐՏԻ ԱՓԿԱԶ ԱՌԹԵՐԻ ԳՈՐ ՏԵՐ 28 ԹՈՂԻ, ԿԱՐԴԱՅՈՂ ՏՈՒՐ ՈՂՈՐ-ՄԻ 1873 ԱՄԻ:

497. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցի կենտրոնական մասում, ուղղանկյունաձև սալատապան է մեծ մասով խրված հողի մեջ.

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ | ՂԱԼԱԻ ՈՐԴԻ ՈՂՄԱՆԻ(ԻՆ), | ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԳ (1694):

498. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ... ԱՅԲԱՂՋԻ ՕՎԱՆԷՄԻ, ՈՐ Է | ԳՈ(Ի)ՂԸՆ ԽՆԱՄԱՆՔ, ՈՐԴԻՆ Է ՄԻՍՕՆԸՆ | ԿԱՍ ԳՐԻԳՈՐԸՆ, ՊԵՏՐՈՍԸՆ ԿԱՍ ԱՅՍՐԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԽԵ (1796):

499. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱԿՆԱԶԱՐԻՆ, ԻԻՐ | ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ, ԳՐԵՅԻԱԻ ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԽԵ (1796):

500. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀՈԱՅԻՆ, ԻԻՐ ՈՐԴԻՆ Է ՀԱԹԱՍ ՔՈՆԻՆ, ԳՄԹՐԷԼՆ, ԱՆԱՆԵՍ, ՅԱՅԶՈՐԵԱՆ ԳԵՈՐՔ, ՄԱՐՏԻՐՈՍ, | ԱՐՋԱՍԱՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809):

501. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ ՀԱԹԱՍ ՔՈՆԻՆ, ԱՆԱԻՆ | ԵՂԲԱՐՆ ԻՍ ՅՈՍԷՓ ԿԱՍ ԱՂԱԶԱՆ, ՔՈՒՐ ԻՍ ՋԱԼԻՆ ԿԱՍ ԽԱՆՈՒՄ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԹ (1810):

502. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվում էր Պապիկ (Բարիկ) կոչված գյուղատեղի գերեզմանոցում, Մեծ Մոկոթլու գյուղի տարածքում.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՀԵԶԱՐԻՆ ԹՎ. ՌՃԾ (1701):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 222:

503 ԽԱՉԱՐՉԱՆ, գտնվում է գյուղի արևելյան կողմում, սարի գագաթին, Չեռնավոր կոչված սրբատեղում.

ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ՇԻՆԵՅԻ ԽԱՉՍ ԱՅՍ ՏԱԿԻՍ ԹՎ. ՊՅԳ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 221:

ՅԱՐՈՒԲԼՈՒ (ՀԱՎՈՐԻ ՇԵՆ)

Մինչև 1918թ. զուտ հայաբնակ, ներկայումս աղբրեջանական թուրքերով բնակեցված գյուղ շրջկենտրոնից շուրջ 20 կմ հարավ, Վարդաշեն-Եվլախ մայրուղու ձախ կողմում: Գյուղի վերաբեր-

յալ մատենագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն պահպանված հուշարձանների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն առնչվածն միջնադարից արդեն զավառի խաչոր ու ծաղկուն բնակավայրերից էր: Յաղուբլուն ծննդավայրն է ճալեթի վանքում նստած Աղվանից Արիստակես կաթողիկոսի: Գյուղի բնակչությունը, դիմագրավելով բոլոր ահեղ փորձություններին (մանավանդ XVIII դարի կեսերի կրոնական հալածանքներին), նույն դարի վերջերին համալրվել է ի հաշիվ արցախահայ գաղթականության: 1886թ. գյուղն ուներ 1126,³⁴⁰ 1914թ. 1357 հայ բնակիչ:³⁴¹

Գյուղամիջի Մբ. Մինաս և Մբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները ներկայումս գոյություն չունեն: Պահպանվում են երկու գերեզմանոցները, մեկը գյուղամիջում, երկրորդը՝ գյուղի հարավային կողմում, սարավանջին:

Գյուղում պահպանվում են հայ բնակիչների մնացած քարաշեն ամրակուռ բնակելի շենքեր:

504. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, զարդարված խաչաքանդակներով, գտնվում էր գյուղամիջի գերեզմանոցում, հեղեղատի՝ ճանապարհի քանդած մասում: ԹՎ...ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԻԵԽԱԽՍ Է ԸՐՍ ՄԱԿԷՄ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍՆ Է:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 222-223:

Ծանոթ. Աղբյուրներում Արիստակես կաթողիկոսի վերաբերյալ պահպանվել են 1511-1516թթ. հիշատակություններ:

505. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույն գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 181).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՌՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒՅ | ՇԻՆՈՒԹԻՆԸ ՊԱՏՃԱՌ Է ԵՂԵԱԼ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԵԹ|...Ն ԵԱՂՈՒԲԼՈՒ ԳԵՂՋ, ՎԽԾ. 1898 ԱՄԻ, |...64 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿՈՒՄ:

Ծանոթ. Ինչպես վերևում արդեն նշել ենք Յաղուբլու գյուղի եկեղեցին կոչվում էր Մբ. Մինաս: Այն գտնվում էր գյուղի վերին մասում և ներքին թաղի բնակիչների համար դժվար էր ամեն օր այնտեղ հասնելը: Հենց այս հանգամանքը հաշվի առնելով է, որ ձեռնարկվում է 2-րդ՝ Մբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինությունը. «Հանգուցյալ Յաղուբլուն բեկը, որ միշտ իր գիւղացիների վերայ մեծ խնամք էր տանում (խոսքը Հարություն բեկ Միլիկյանի մասին է - Ս.Կ.) իր կենդանության ժամանակ (ինչպես վկայում է ժողովուրդը) խոստանում է գիւղի մէջ իր ծախքով եկեղեցի շինել տալու: Իսկայն եւեթ գիւղացիները բերում, պատրաստում են շինութեան հարկավոր իրերը, մնում է միայն շինութեան ձեռնարկելը, քայք վարդապետ մանը չէ թողնում իրազեղծելու այդ եւ այժմ սրբ. պարտականութիւնը մնում է նրա որդիների վերայ ...» («Նոր-Դար», 1887, N 151, էջ 2):

Ինչպես երևում է տապանաքարից, այնուամենայնիվ, գյուղի 2-րդ եկեղեցին կառուցվել է:

340. "Кавказский Календарь на 1894г", էջ 169:

341. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 214:

506. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, մույնա-
ձև (նկ. 182).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԵՄԵՆՏ(Ա)Պ(Ա)ԿԻ ԱԹԱ-
ՆԵՍՄ ԹՈՍԱՍԵ(Ա)Ն, ԱՊՐԵՑԱ 68 ՏԱՐԻ,
ՏԱՆՈՒՏԵՐ(ՈՒ)Թ(Ի)Ի Ն՝ ԱՐԻ ԼՐԻԻ 6 Տ-
(Ա)Ր(Ի): ՏԱՆԻԿՆԵՐԸ ՅՐԵԻ ՏԻՆ ՄԵՉ |
1905Թ. ԵԱՐՈՒԲԼ(ՈՒ)Մ ԵԹԱՐԱՆՑ ԿԱՍԱ-
ՊԵՏԻ ՏՆ(ՈՒ)Մ:

507. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղի հարավային կող-
մի գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է ԴԱԲԱՆ ԱՎԷԴԱՐԱՆՈՑԵՑԻ ԽՈ-
ՃԱ ԶԱՍԲԱՐԻ ԹՈՌՆԸ, ՄԱՐԶԻՆԻ ՈՐ-
ԹԻ, ՀԱՆԿՈՒՑԵԱԼ՝ ԴԱԼԼԱԶ ԱՎԵԴԻՍԻ
ԴԱՊԱՆ Է՛, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԹԱ ՄԵԿ ԲԵՐԱՆ
ԱՍԷ Ա(ՄՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՈՒՄԴԱ ԱՎԵ-
ԴԻՍԻ, Խ ԹՎ(Ի)Ն ՈՄԾԵ(1806):

ՎԱՐԴԱՄԵՆ

Երկրամասի հայկական հիմնավորը ու նշա-
նավոր բնակավայրերից մեկն էր: Մատենագրա-
կան աղբյուրներում Վարդաշենը միեմույն անվո-
ւոյն անվամբ հիշատակվում է դեռևս 1310թ.:³⁴²
Տեղի քահանաներին ու իշխաններին հղած Դու-
կաս Կարնեցու թղթում Վարդաշենը հիշատակվում
է նաև 1782 թ.:³⁴³

XIX դարի կեսերին Վարդաշենն ուներ շուրջ
300 տուն բնակիչ, որոնցից «...հարիւրն թողեալ
գեայրենի կրօնս եղեն Վրացիք ի վերջին ժամա-
նակս ի հարստահարութեն ուրեմն ընչաքաղց ե-
պիսկոպոսի...»: ³⁴⁴ 1874թ. Վարդաշենն ուներ 1592
առաքելական եւ 680 ուղղափառ հայ բնակչու-
թյուն: ³⁴⁵ 1908թ. ուներ 3305 ³⁴⁶ բնակիչ, 1914թ.-ին՝
2941: ³⁴⁷ Գյուղաքաղաքը կազմված էր երեք մեծ
թաղամասերից, որոնք ունեին Վարդաշեն, Դշլաղ,
Ջեռուլյար անունները: Բնակավայրի վերին (հյու-
սիսային) կողմում Վարդաշեն թաղամասն էր:

Վարդաշեն անվան ստուգաբանությունը մաս-
նագետներին համոզեցրել է երկու կարծիքի: Առա-
ջինը, որ այն հիմնել է ոմն Վարդան անունով հայ
(Լուտկայի եղբայր), ³⁴⁸ իսկ մյուսները ստուգաբա-
նում են «վարդ» եւ «շեն» բառերի միացմամբ «ա»
շաղկապով: Կարծում ենք, վերջինս միանգամայն
պարզ համոզիչ ու ընդունելի բացատրություն է
(թեևս առաջին ստուգաբանությունը ճիշտ է Վար-
դաշենի շրջանի՝ Վարդանի գյուղի համար):

342. Պարույր Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագ-
րությունները, Երևան, 1977, էջ 11:

343. «Դիվան հայոց պատմության», նոր շարք, գիրք առաջին,
հատոր Ա, Դուկաս Կարնեցի, աշխատասիրությամբ՝ Վար-
դան Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 334:

344. Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., էջ 379:

345. «Кавказский Календарь на 1885г.», էջ 215:

346. «Кавказский Календарь на 1910г.», էջ 212:

347. Ե. Լալայան, Նիժի եւ Վարդաշենի ուտիները ազգագրա-
կան տեսակետից, Երևան, 1926, էջ 157: Ըստ («Кавказский
Календарь на 1915г.» էջ 104) 1914թ. հունվարի 1-ին Վարդա-
շենն ուներ 1129, իսկ Վարդաշեն-դշլաղ 720 հայ բնակիչ:

348. Рашид бек Эфендиев, Несколько сведений о селении
Куткашин ..., «СМОМПИК», вып. IX, Тифлис, 1890, էջ 139:

Վարդաշենը, շնորհիվ իր աշխարհագրական
բարենպաստ դիրքի, հարեւան բնակավայրերի
համեմատ առավել արագ թափով է զարգացել ու
բարգավաճել: Դրանում առանձնապես նշանակա-
լի ու արդյունավետ են եղել մի շարք առաջադեմ
անձանց գործունեությունը XIX դարում: Ինչպես
նշում էր Ժամանակակիցը. «...այժմեան Միլիկեան
եղբայրը, իրենց զինուորական կրթութամբ, իրենց
հեռատես ու հայրենասէր ձգտումներով եւ առեւտ-
րական-գործարանական ձեռնարկութեամբ, մեծա-
պես նպաստել են վարդաշենցիների մտաւոր եւ
բարոյական ու տնտեսական յառաջադիմութեան:
Նմանապէս Առաքել Մուրատեան եւ Նիկողոսեան
եղբայրը (հայ եւ ռուս յայտնի հրապարակախօս պ.
Գ. Նիկողոսեանի հարազատները) որպէս առա-
ջատը եւ նշանատը եւ Հայ գերդաստաններ խթան
են եղել Վարդաշենի յառաջադիմութեան գոր-
ծին»: ³⁴⁹

Վարդաշենը հարուստ է պատմական հուշար-
ձաններով: Բնակավայրի վերին թաղամասում
կանգուն են լուսավորչական եւ ուղղափառ հայերի
մեկական եկեղեցիները: Երկուսն էլ քարաշեն, բա-
վական ընդարձակ կառույցներ են:

Ուղղափառ հայերի եկեղեցին շինված է Հով-
սեփ քահանայի օրոք, 1822թ. ³⁵⁰ Ծամախոց բեր-
ված քարերով: Մա հորինվածքով միանալ թաղա-
ծածկ, կեղծ զմբեթավոր շենք է: Ունի մեկ մուտք
(բացված արևմտյան ճակատից) և 5 լուսամուտ:

Հետաքրքրական է եկեղեցու ուղղանկյունաձև
խորանը, որի հատակի մակարդակը գրեթե հավա-
սար է սրահի հատակին: Արտաքինից շրջանաձև
կեղծ զմբեթը պահպանում են երկու գույզ որմնաս-
յունների վրա հենված թաղակիր կամարները: Ներ-
քուստ ունի սովորական կիսաշրջան թաղի տեսք:
Եկեղեցին 1981 թ. օգտագործվում էր, որպես գա-
վառագիտական քանդաքան: Կառույցի որմերին
արձանագրություններ չկան:

Հայոց (առաքելական) Սբ. Աստվածածին ե-
կեղեցին գտնվում է ուղղափառ եկեղեցուց շուրջ
300 մետր հյուսիս: Սրա կառուցումը հիմնվել է
1830 թ. եւ ավարտվել 1838թ.: Ունի եռանակ բազի-
լիկի հորինվածք: Հիմնական առանձնահատկու-
թյուններից է կենտրոնական նավի ողջ երկարու-
թյամբ, սյուների ու որմնասյուների վրա հենված
երեք կեղծ զմբեթների առկայությունը: Արտա-
քուստ ունի երկթեք տանիք: Եկեղեցին ունի երկու
մուտք՝ հարավից եւ արևմուտքից: Արևմտյան ճա-
կատում արտաքուստ ագուցված է շինարարութ-
յան մասին պատմող արձանագրությունը: Եկեղե-
ցին ներկայումս գտնվում է անմխիթար վիճակում:
Միայն տանիքին արդեն բուսել են տասնյակ ծա-
ռեր, որոնց արմատները շարունակ բանդում են
թաղը: Օգտագործվում է որպես մետաղե թափոն-
ների հավաքատեղ:

349. Վազար քահանա Յովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 33-34:

350. М. Безанов, Краткие сведения о с. Варташен и его жителей,
«СМОМПИК», вып. XIV, Тифлис, 1892, էջ 218:

Վարդաշենի շրջակայքում պահպանվում են երկու եկեղեցիներ և: Դրանցից մեկը գտնվում է բնակավայրի արևելյան ծայրում, հին գերեզմանոցում, իսկ մյուսը 2 կմ հարավ, գետակի աջ ափին: Առաջինը միանավ բազիլիկ է, որը հետագայում բազմիցս ենթարկվել է նորոգության: Կառույցի ստորին, հին շարվածքը իրականացված է մեծ-մեծ սրբատաշ դեղնավուն չեյ (ծակոտկեն) քարերով: Վերջին նորոգության ժամանակ քարաշեն թաղը փոխարինվել է փայտածածկով: Ըստ հորինվածքային, հատակագծային, կառուցողական առանձնահատկությունների, այն կառուցվել է IX-XI դարերում:

Մյուս եկեղեցին, որ հայտնի է Եղիշ Առաքյալ անունով, հորինվածքային ու հատակագծային հիմնական լուծումներով կրկնում է Մախթոյ եկեղեցուն:

Սրա մասին հիշատակություն է պահպանվել 1310թ.-ից:³⁵¹ «Ամանդաբար պատմում են, որ ս. Եղիշէ Առաքյալն ունեցել է երեք աշակերտներ, Վլաս, Զահայցիցիկ եւ Գօմ-Մուրատ: Որոնցից առաջինը նահատակուած եւ թաղուած է Նիժ գիւղաքաղաքի ս. Եղիշէի եկեղեցու սեղանի տակը, երկրորդը նահատակուել ու թաղուել է Վարդաշեն գիւղաքաղաքի ստորոտում, մի գեղեցիկ բլրակի վրայ, որ յետոյ Վարդաշենցի բարեպաշտ Առաքել Մուրատեանը իւր ծախքով շինում է մի փոքրիկ մատուռ 1811 թ....»:³⁵² Մակայն հարկ է նշել, որ Առաքել Մուրատեանը ոչ թե շինել, այլ նորոգել է Սր. Եղիշէ Առաքյալի եկեղեցի-մատուռը:

508. ՍԲ., ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատում ագուցված սրբատաշ քարին 12 տողով փորագրված է շինարարական արձանագրությունը (նկ. 183).

1830 ԱՄԻ ՄԿՍԵԱԼ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ) - ԾԱԾՆԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ՄԻՆՉ Ի | ԱՎԱՐԴԵԱԼ 1838 | ԱՄԻ, ԵՐԱՆԴԻԷ ՈՒՆԵՐ ԵԹԱՐ ԵԱՐԴՈՒԼԵԱՆԻՆ, ՈՐ ԿԻՆ ԿՈՂՉԻ ԱՌԱԶԵԼԼ ՍՈՒՐԱԵԱՆԻՆ, ՕՎ ՀԱՆԴԻ ՊՈՂԸԼ ԴՈՒԷ ՈՂՈՐՄԻ ԻՒՐ | ՈՐԴԻ ՄԿՐԴԻՉ ԳՐԻՐ ՏՈՒԱ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 246 (ունի մանր տաբերանքներ):

Ծանոթ. 1838թ. Սր. Աստվածածին եկեղեցին ենթարկվել է կողոպտման (Ֆ. 56, g. 1, q. 562, p. 1, 11): 1900թ. եկեղեցին գտնվում էր քայքայված վիճակում: Հարկավոր էր քիթեղասպատել տանիքը, ներսի ճեղքերը լցնել շաղախով և ավաղերուց հետո ամբողջ եկեղեցին ներքստ սպիտակեցնել և այլն՝ ընդամենը 1600ռ. ծախս (Ֆ. 56, g. 1, q. 9709, p. 3):

509. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու բակում (ներկայում պահպանված չէ).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԴԱՇԵՆՑԻ ՊԱՐՈՆ ԱՌԱԶԵԼ ՍՈՒՐԱՏԵԱՆՑԻՆ, ՅԵՏ ՄԱՀՈՒ -

ԱՆ ԱՇԽԱՏԵԱՑ ԺԱՌԱՆԳՆ ԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԷԿ ՈՐԴԻ ՍՈՐԻՆ, ՅԻՇԵՑԷԶՈՎ ԸՆԹԵՐՑՈՂԸ ԱՅՍ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ, ԲԱՐԵՍԷՐ, ԲԱՐԵՋԱՆ, ԱԶԳԱՍԷՐ ԵՒ ԲԱՐԵՀՈԳԻՆ 1848 ԱՄԻՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 246:

Ծանոթ. Հայտնի է, որ 1840 թ. Առաքել Մուրաթյանը 65 տարեկան էր (Ֆ. 56, g. 1, q. 562, p. 47): Հետևաբար 1848թ., երբ մահացել էր, 73 տարեկան էր: Առաքել Մուրաթյանցի միջոցներով են կառուցվել նաև Ճալեթ գյուղի Աստվածածին վանքը, նոր եկեղեցին եւ Վարդաշենի երկու եկեղեցիները (Սր. Աստվածածին եւ Սր. Եղիշէ առաքյալ):

510. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, արտաքուստ, ուղղանկյունաձև սրբատաշ սալատապան է (նկ. 184).

ԷՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՆՈՒԱՆԻ, ՈՐԴԻ ՊԱՐԻՆ ԱՌԱԶԵԼԻ, ԱԶԿԱԻ ՄԻՐԱՎՈՎԻ, ԿՐՏՄԵՐ ԵՂԵՐՈՐԾԱ ՅՕՀԱՆՆԷՍ ԲԵԿԻՆ Ե(Ի) ՄԿՐՏՉԻ, Ի 18 ՄԱՅ(Ի)ՄԻ 50| ԱՄ(ԵԱ)ԿՆ Ա(ՍՏՈՒՇՈ)Ց ԵՂԵԻ ՈՐ(Ե)Ի ՈՐ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԱՅՍՐ ՏԱՊԱՆԻ, | ՅԻՇԵՑԷԶ ՋԻՍ ՀԱՆ(ԴԻ)ՊՈ(Ղ) Զ ՄԷ ԲԵՐԱՆ ՈՂՈՐՄԻ, ՅԻՇՈՂԱՅՆ ՈՂՈՐՄԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)-Շ, ՈՐ ԿԵԱՆՍ ՊԱՐԳԵԻ 1844 ԱՄԻ:

511. ՍԲ. ՄԱՀԱԿԵԱՆ ԱՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-ՆԱՐԱՆ, շենքը գտնվում է եկեղեցուն մոտ (ներկայում հիվանդանոցի շենքն է): Մուտքի ճակատին ագուցված քարին փորագրված է եղել.

ԿՐԹԱՐԱՆՍ ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Է Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅՆ Ի... ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԲԵԿԷ ՄԻԼԻԿԵԱՆՑ ԵՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳԵԱԼ ՅՈՐԴՈՑ ՆՈՐԱ 1876:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 246:

Ծանոթ. Դպրոցի քացման առաջին տարում՝ 1876թ. ուսուցիչն էր Հովհաննես Տեր-Խաչատրյանը, աշակերտների թիվն էր 45 (Ֆ. 56, g. 3, q. 62, p. 42):

512. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԱՌԱԶՅԱԼ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի ճակատին եղել է շինարարական արձանագրություն: Այն դեռևս XIX դարի վերջին արդեն գտնվում էր կեղծված վիճակում: Ներկայումս ջարդուփշուր է արված: Նրանից միայն երկու թևեր են պահպանվում (նկ. 185).

ՆՈՐՈԳՈՂՆ ՍՐԲՈՅՆ ԵՂԻՇԷԻ ԱՌԱԶԵԼ ԼՈՅՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ... ԵՂԵԻ ՎԱՐԴԱՇԵՆՑԻ ԱՌԱԶԵԼ ՍՈՒՐԱՏԵԱՆՑ 1811:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 248:

Ծանոթ. «Նոր-Դար»-ի «Ուխտավոր» թղթակիցը (1889, N216, էջ 2) այս վիճագիրը ընթերցել է հետևյալ կերպ. «Զնոժ. գողն սրբոյն Եղիշէի առաքելոյն ի ժամանակ լեալն Ալեքսան... Վարդաշեն. շէրքն սուրբ Ա. Հ. + Ա. Ռ. Վ. առաքեալքն ԱՇ ողորմի 1811»:

513. ՄԵՆՅԱԿ, գտնվում է Սր. Եղիշէ Առաքյալ եկեղեցու հյուսիսային կողմում (ներկայում ավերակ): Ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԵՆՅԱԿՍ ՎԱՐԴԱՇԵՆՑԻ

351. Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

352. Դագար քահանա, ..., նշվ. աշխ., էջ 42:

ՄԱԹՈՍԻ ԵՒ ԻՒՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆՆԱՅԻ
ՎԱՐԹԱՆԵԱՆՑ 1890 ԱՄԻ:
Հրատ. Բարխուտարեանց, 248:

ՓՈԲՐ ՍՈՎՈՒԹԼՈՒ

Գյուղի հիմնադրման վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Մակայն կասկածից վեր է, որ այն առաջացել է Մեծ Սոկոտի գյուղի խիստ ընդարձակման, բարձրացման հետևանքով, որից բաժանված (հեռացած) բնակիչների մի մասը ընդամենը մեկ-երկու կիլոմետր հեռու հիմնել են նոր համանուն գյուղը: 1888-ին գյուղն ուներ 484 հայ բնակիչ (70 տուն),³⁵³ 1908թ. 596,³⁵⁴ իսկ 1914թ. 900 հայ բնակիչ³⁵⁵: 1918թ-ից գյուղն անբնակ է:

Գյուղատեղում դեռևս կանգուն վիճակում է Մր.Լուսավորիչ եկեղեցին: Այն ունի եռամյակ բազիլիկ եկեղեցու հորինվածք: Թաղը պահում են երեք զույգ սրբատաշ սյուները: Միակ մուտքը բացված է հարավային ճակատից: Եկեղեցու շուրջը փոքրիկ գերեզմանոց է, ուր պահպանվել են մի քանի տապանաքարեր: Գյուղատեղիի ընդարձակ տարածքում նկատվում են բազմաթիվ տմատեղեր, մեծ մասամբ՝ դարավանդների տեսքով:

514. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, եկեղեցուց ոչ հեռու.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ... ՏԻՊԻՐ ՕՀՍ... |ՈՐԹԻ ՍԱՆ...ՏԵՐ...| ԵԱՆՑ...ՈՔ ԿԱՐԴԹԱ, ՅԱՄԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, 1885 ԱՄԻ:

ՕԹՄԱՆԼԸ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս անբնակ գյուղատեղի, շրջակենտրոնից 8-9 կմ հարավ-արևմուտք, ճալեթից 6 կմ հարավ, անտառածածկ հարթ ու խոնավ տեղում: XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 30 տուն հայ բնակիչ:³⁵⁶

1890-ական թթ. գյուղն ուներ 25 տուն՝ 112 (56 արական, 56 իգական):³⁵⁷ 1908թ. ուներ 203,³⁵⁸ իսկ 1914թ. 126 հայ բնակիչ:³⁵⁹ 1918թ. կոտորածներից հրաշքով փրկված օթմանուցիները հետագայում բնակվել են մոտակա ճալեթ գյուղում:

Գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, հարթ տեղանքում պահպանվում են Մր. Աստվածածին եկեղեցու պատերը (ծածկը եղել է փայտից, որը չի

պահպանվել)՝ կառուցված անտաշ քարերից, զլաքարերից: Ըստ ոճական առանձնահատկությունների եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում: Ունի երկու մուտք՝ հարավից եւ արևմուտքից: Արտաքին չափերն են 14.40x8.48 մ: Եկեղեցու բակի, արևմտյան կողմում տարածված է փոքրիկ գերեզմանոցը: Այստեղ ամփոփված են մի քանի հոգևորականների մարմինները: Հնավայրի բոլոր տապանաքարերը վերջին տարիներին տեղահան են արվել ու կոտրատվել:

515. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԵՈՐԳԻ ՏԵՐ Ա(ՍՏՈՒԱ)-ԾԵՏՈՒՐ)ԵԱՆՑ, ՈՐ ԾՆԵԱԼ Է 1812 ԱՄԻ ԵՒ ՎԱԽՃԱՆՎԵՑԱԻ 1870 ԱՄԻ, ԱՅՍ ՎԵՍԷ ԱՌԻ ՅԱՐՈՒԹԸ, ԻՒՐ ՀՈՐ ՀԱԼԱԼ ԵՒ ԱՐԺԱՆ ԵՂԻ ԵՐԿՈՒՄԻՆ, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱ ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄ)Ի: ԱՅՍ ՎԵՍԷ ԴԻԻԼ ԴՈՒԱԻ ԵՒ ՅԵԻՅ| ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ ՄԳՐՏԻՉԵԱՆԸ:

516. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև (նկ. 186).

ԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆ ԱՄՓՈԹԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԿՐԻՏԻՉ Զ(Ա)Հ(Ա)Ն(ԱՅ)Ի ՏԵՐ Ա(ՍՏՈՒԱ) - ԾԱՏՐԵԱՆ, ՉԵՈՆԱՏՐԵԱԼ 19 ԱՊՐԵԼԻ 1870 ԹՎ(Ի)Ս ՄԱՐԳԻՍ ԱՐԶԵՊ(ԻՄԿՈՂՈ)ՍԷ ԵՒ ՎԱՐՃԱՆԵԱԼ Է 1901 Թ. Փ(ԵՏՐՎԱ) ԲԻ 16-Ի, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱ ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄ)Ի:

353. Մ.Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 219:

354. "Кавказский Календарь на 1910г", էջ 197:

355. "Кавказский Календарь на ...г", էջ 95:

356. Մ. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 376:

357. Մ.Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 252:

358. "Кавказский Календарь на 1910г", էջ 342:

359. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 170:

ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

1 (1)

1u (1)

1p (1)

2 (2)

3 (3)

4 (7)

5 (9)

6 (10)

7 (12)

8 (13)

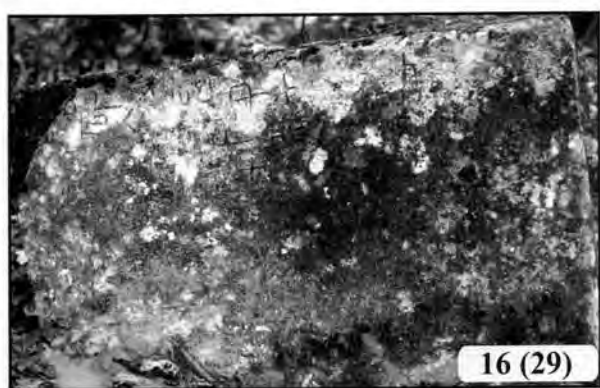
9 (15)

10 (16)

11 (18)

23 (48)

27 (61)

24 (54)

28 (63)

25 (55)

29 (68)

26 (60)

30 (72)

32 (77)

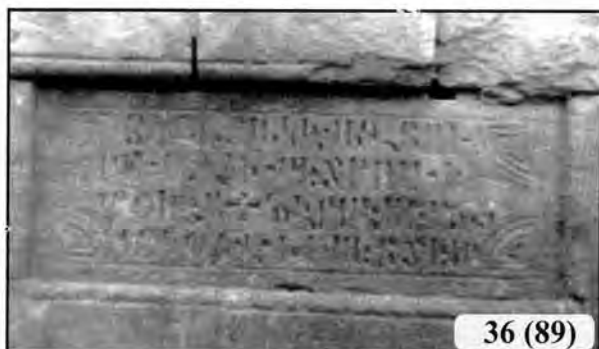
31 (74)

35 (81)

31w (74)

36 (89)

33 (78)

37 (90)

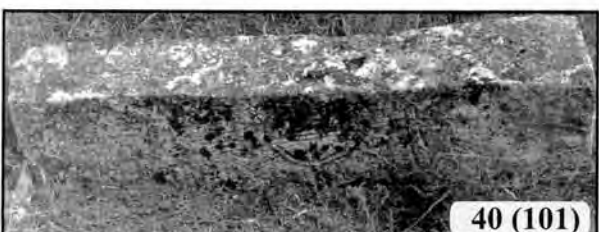
34 (80)

39 (97)

38 (92)

40 (101)

41 (102)

42 (103)

46 (125)

43 (104)

44 (109)

47 (129)

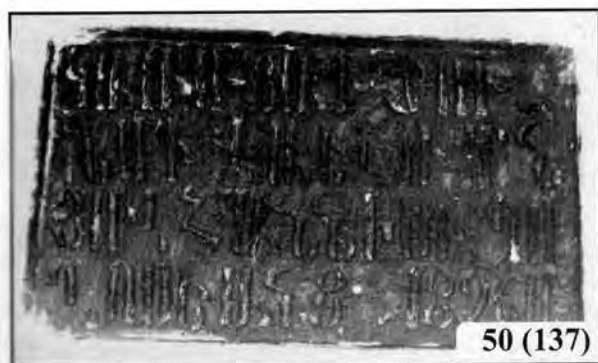
45 (116)

48 (135)

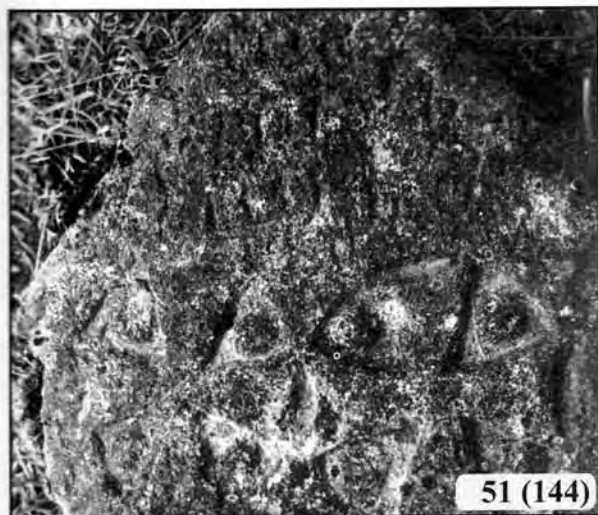
49 (136)

50 (137)

53 (148)

51 (144)

54 (149)

52 (147)

55 (150)

56 (151)

61 (167)

57 (152)

62 (168)

58 (153)

63 (169)

59 (164)

60 (166)

64 (170)

65 (171)

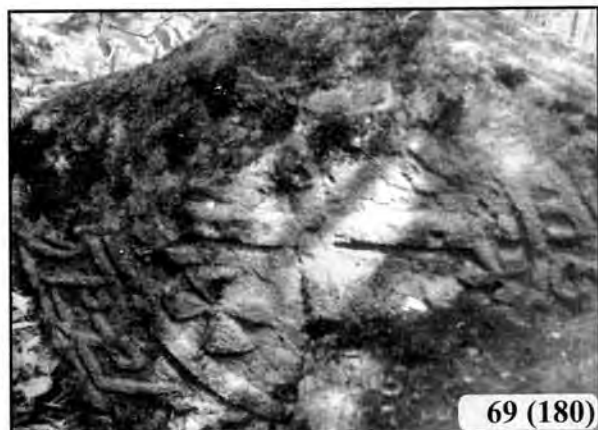
66 (172)

67 (177)

68 (178)

69 (180)

70 (182)

71 (186)

74 (190)

72 (188)

76 (192)

73 (189)

75 (191)

78 (194)

77 (193)

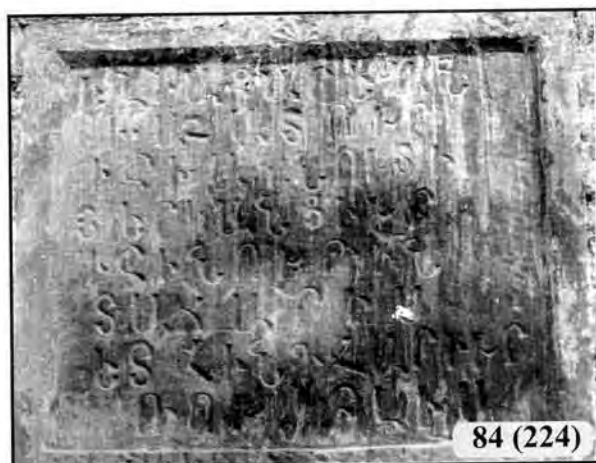
78u (194)

78p (194)

79 (218)

84 (224)

80 (219)

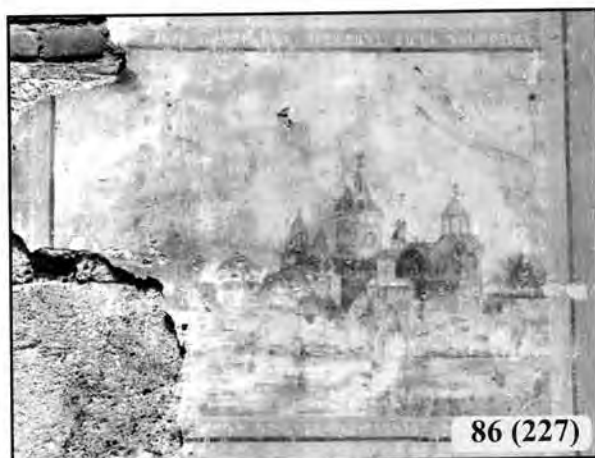
85 (225)

81 (221)

82 (222)

86 (227)

83 (223)

87 (228)

88 (232)

93 (277)

89 (239)

94 (284)

90 (259)

95 (285)

91 (263)

95u (285)

92 (270)

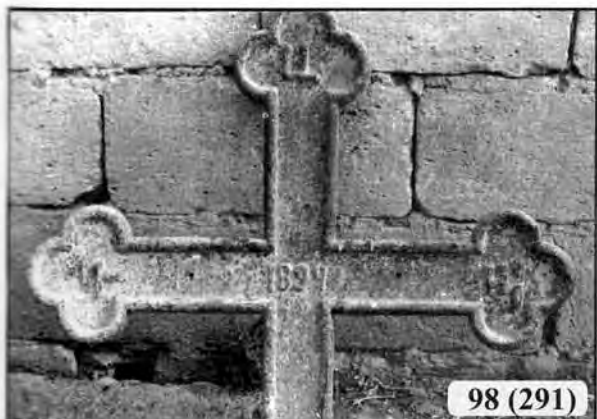
96 (286)

97 (290)

102 (308)

98 (291)

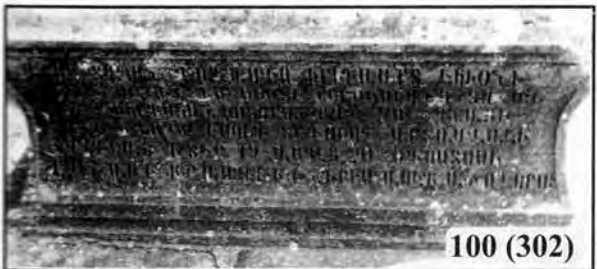
103 (309)

99 (300)

104 (310)

100 (302)

101 (303)

105 (311)

106 (312)

107 (313)

108 (314)

109 (315)

110 (317)

111 (321)

112 (322)

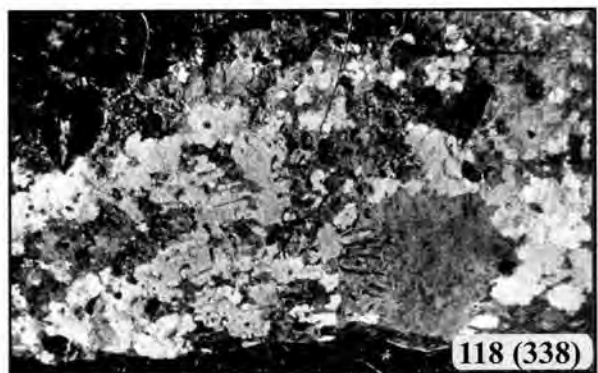
113 (323)

114 (324)

115 (325)

135 (361)

138 (386)

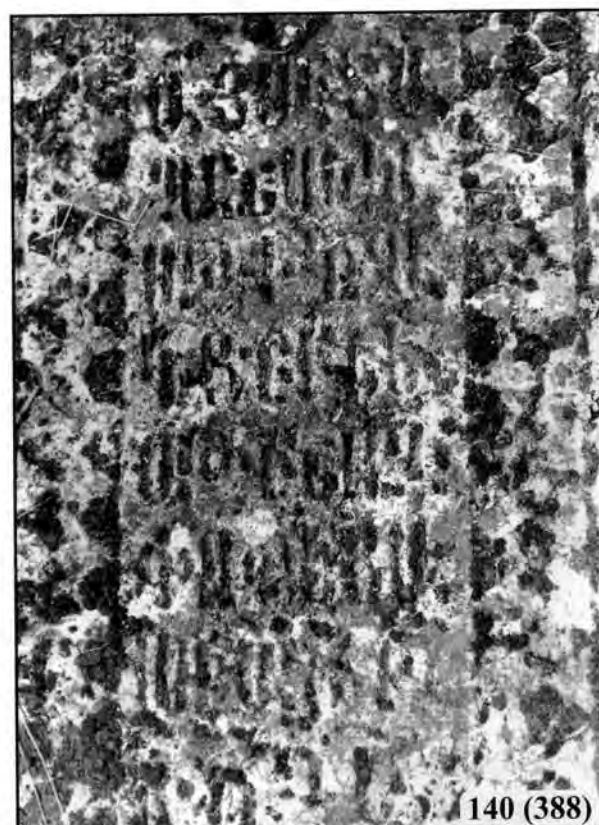
136 (383)

137 (385)

139 (387)

140 (388)

141 (389)

146 (419)

142 (391)

146a (419)

143 (392)

147 (420)

144 (395)

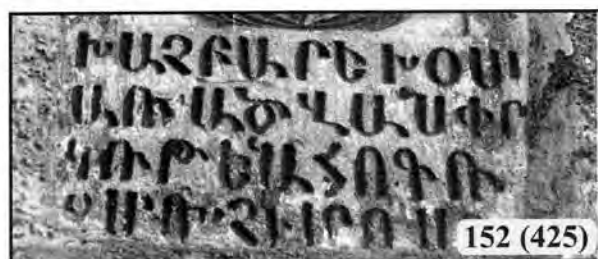
148 (421)

145 (418)

149 (422)

160 (450)

166 (463)

161 (452)

167 (464)

162 (456)

168 (465)

163 (458)

169 (466)

164 (460)

165 (462)

170 (467)

175 (478)

177 (480)

178 (481)

180 (484)

179 (483)

181 (505)

182 (506)

183 (508)

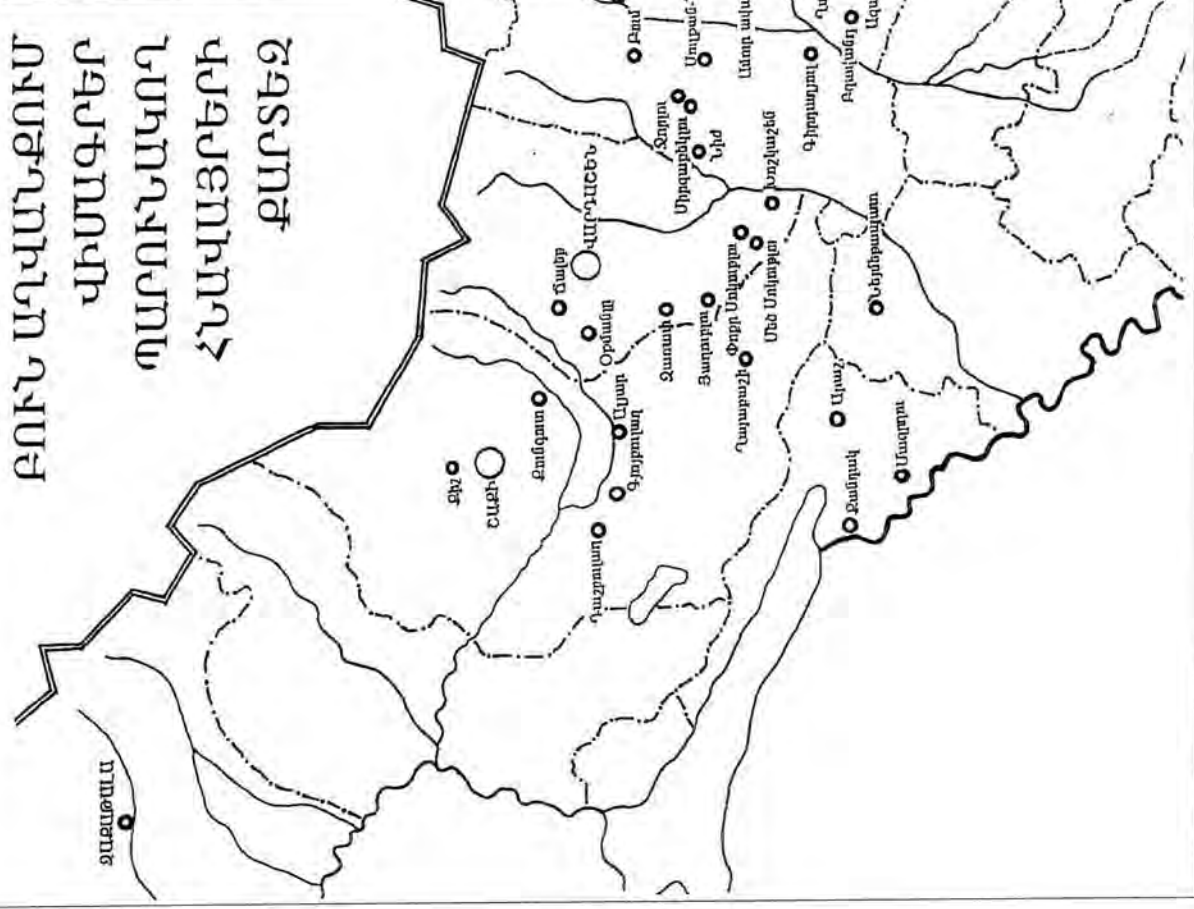
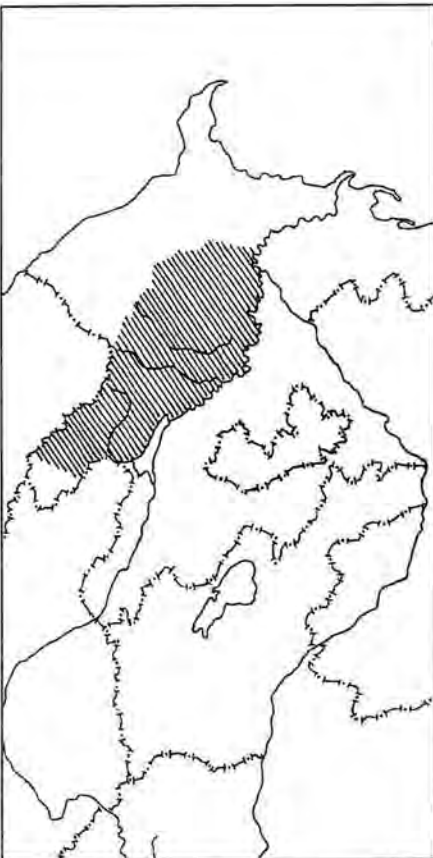

184 (510)

186 (516)

ԲՈՒՆ ԱՂԱՆՔՈՒՆ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԿԱԿՈՒՄԻՆԻ ԶԱՆԿԻ

- Աբգար, որդի՝ Ղեւանդի եւ Փարու, թո՛ւ Չելեպու, 51(278)
- Աբրահամ, որդի՝ Ներսես Ղափանցու, մահ. 1796թ., 83(431)
- Աբրահամ, հայր՝ Մահտեսի Օսէփի, 50 (270)
- Աբրահամ, ծնողները՝ Գալուստ եւ Սանդուխտ, եղբայրները՝ Ղարազ եւ Օհան, 45(240)
- Աբրահամ (բրաւո), որդի՝ Պետրոսի, մահ., 1825թ., 8(15)
- Ադամ, հայր՝ Յարութիւն տիրացուի, 19 (71)
- Ազրբէ քոյսա, որդի՝ Շայրառայի, հայր՝ Կոսիկի եւ Եղիազար սարկաւազի, 7(7), 7(8)
- Ազիզ, մահ. 1505 թ., 37(186)
- Ազիզ, մայր՝ Պողոս, Պետրոս և Բաղդասար Գիլքեցիների, որոնք 1831 թ. եկեղեցի էին կառուցել, 21 (88)
- Աթանես Թովմասեան (տանուտեր), մահ. 1905թ., 94 (506)
- Աթապակ քոյսիս, որդի՝ Ճանշի, մահ. 1795թ., 7(9)
- Աթաբիշ իշխան (հարյուրապետ) Սուլթան, Նուխեցի, որդի՝ Պատալի, 45 (245)
- Արապետ, մահ. 1493 թ., 32 (156)
- Արապետի, հայր՝ Գրիգորի 8(11)
- Արար Կազի, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 77(411)
- Արթուր, 71(376)
- Ալեքսան Մարտիրոսեան Մեւունց, մահ. 1927թ., 52(290)
- Ալիքսան Մելիքսեանց Ճալեքցի, հիշ. 1911թ., 91(483)
- Ալլահվերան, որդի՝ Համբարձումի, 43(235)
- Աղա Քալի Լազրավեց, հիշ. 1752թ., 18(62)
- Աղակում Նիժեցի, եղբայր՝ Դաւիթ Դանիեան Ջարգարեանցի, 43(230)
- Աղաճան, մահ. 1374թ., 32(161)
- Աղաճան Շամախեցի, 7(10)
- Աղաջան, որդի՝ Ավանիսի Բարսեանցի, սպանվել է 1904թ., 19(74)
- Աղափի, կին՝ Հայրապետ Խանիշինցու, 52(288)
- Ամբին Փոխտին, մահ. 1171 թ., 23(95)
- Այմուս, մահ. 1592 թ., 66 (339)
- Այ Քամալ, 30 (144)
- Անա, հիշ. 1810 թ., 93 (501)
- Անա խանում, դուստր՝ Ասք Շամախեցու, մահ. 1808թ., 8 (12)
- Անանես, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
- Անդոն, որդի՝ Պետրոսի, մահ. 1773 թ., 67 (346)
- Անթառամ, կին՝ Տէր Կարապետ Սուլթան-Նուխեցու, մահ. 1840թ., 45 (250)
- Անթառան, կին՝ Մտեփան քոյսի, մայր՝ Իսրաէլի, մահ. 1791թ., 10 (33)
- Անթառան, կին՝ Համբարձումի, մահ. 1816թ., 19 (69)
- Աննա, կին՝ Տէր Իսրայելի, մահ. 1795, 45 (242)
- Աննա, կին՝ Տէր Յօհան քահանա Փիլվերտեանցի, մահ. 1836 թ., 8 (17)
- Աննա, կին՝ Յովհաննէս քահանայի, դուստր՝ Յովակիմ Տէր Դազարեանց Շուշեցու, մահ. 1866թ., 86 (450)
- Աննա Շամախեցի, կին՝ պարոն Յոհաննէս Քալանթարեանցի, հիշ. 1871թ., 50 (277), 51 (283)
- Աննա Ուշտալեցի, կին՝ Դաւիթ Աւարեանցի, մահ. 1871թ., 19 (73)
- Աննա, կին՝ Մարոս Վարդաշենցու, 96 (513)
- Անտոն վարդապետ, հիշ. 1680, 1718, 1719 թթ. 49 (267), 49 (269), 50 (275), 50 (276),
- Առաքել կաթողիկոս, նստում էր Ճալեքի վանքում, հիշ. 1497, 1499, 1511 թթ. 90 (471), 90 (473)
- Առաքել Մուրատեան, հիշ. 1811 թ. մահ. 1848թ., 95 (508), 95 (509), 95 (510), 95 (512)
- Առաքել Պաշարաբեան Ճալեքցի, մահ. 1851թ., 89 (466)
- Առաքել Վեզիրեանց Նիժեցի 43 (226)
- Առաքել քահանա Տէր Մարտիրոսեանց, մահ. 1894 թ., 9 (22), 9 (23)
- Առաքել Յոսէփեանց, հիշ. 1911 թ., 84 (445)
- Առաքել Քալախանցի, պապ Խոջա Ըստեփանի, 45 (246)
- Ասլան, մահ. 1451 թ., 38 (199)
- Ասլան բէկ, հայր՝ Յակովբէկ Արաբէկեանց Ջրաբերդցու, 46 (254)
- Ասլան մսամորթ, որդի՝ Յագին Թիֆլիզեցու, մահ. 1737 թ., 65 (330)
- Աստուածատուր, որդի՝ Կարապետի և Գուլմարի, 50 (275)
- Աստուածատուր Լուազ քահանա Շամախու, հայր՝ Տէր Փիլիպոսի, 64 (324)
- Աստուածատուր կաթողիկոս (1715-1725), հիշ. 1718թ., 50 (275)
- Աստուածատուր վարդապետ, հիշ. 1715թ., Մաղիանի վանքում շտեմարան է շինել տվել, 63 (315), 65 (337)
- Ասրի, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
- Ավագ, որդի՝ Միքա Շամախեցու, մահ. 1812թ., 8 (14)
- Ավանէս, ծնողները՝ Սիմօն Յովսէփեան եւ Նախշուն, 92 (486)
- Ավանէս Բարսեանց, հայր՝ Աղաջանի, 19 (74)
- Ավաք (ղալաք), որդի՝ Օհան Դրախտիկցու, մահ. 1812 թ., 21 (84)
- Ավաք, որդի՝ Համբարձում Մաղաբեանց Ճալեքցու, մահ. 1857 թ., 89 (462)
- Ավեդիս (ուստա, դալաք), որդի՝ Մարքինի, թո՛ւ Խոճա Քաարաբի, մահ. 1806թ., 94 (507)
- Աւանեսեան Աւանեսեանց, հիշ. 1912թ., 52 (289)
- Աւանես, 71 (375)
- Աթան Շահվարդի, 21 (79)
- Արզամ, որդի՝ Գոզալի, 51 (280)
- Արզալ Տէր Սիմօնեան (դպիր), հայր՝ Սարգիս տիրացուի, 86 (452)
- Արզաման, ամուսին՝ Տաստազուլի, հայր՝ Կոկճայի, Կարապետի, Մարգի, Մանիայի, 50 (275)
- Արզաման, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
- Արզիման, մահ. 1717թ., 10 (31)
- Արթուր, հայր՝ Օվանեսին, 10 (39)
- Արիստակէս կաթողիկոս, նստած էր Ճալեքի վանքում, հիշ. 1511-1516թթ., 93 (504)
- Արաշիր, որդի՝ Ջուշերի, մահ. 1483թ., 38 (200)

* Փակագծից դուրս նշված քիվը՝ էջի ցուցիչն է, իսկ փակագծերի մեջ առնվածը՝ արձանագրության հերթական համարն է վերծանությունների մեջ:

Արութիւն, որդի՝ Գստու, 51 (280)
 Արութիւն, մահ. 1454թ., 26 (114)
 Աւետիս քահանա Տէր Իս-
 րայէլեանց, 44 (239)
 Աւետիք (չիլչիլ), 83 (429)
 Աւար, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 71 (372)
 Աւար, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 65 (334)
 Աւար, հայր՝ Մկրտչի, 75 (400)
 Աւար, որդի՝ Պաղտասար Թաղա-
 րեցու, մահ. 1816թ., 69 (353)
 Աւար Շամախեցի, հայր՝ Անա խա-
 նումի, 8 (12)
 Աւար Շամախեցի Օսմանեանց,
 տես՝ Օսմանցի Աւար
 Աւետ Պաշարաթեան Ճալթցի,
 մահ. 1858թ., 89 (469)
 Ափկազ, 92 (496)
 Աքար, հայր՝ Մինասի, 45 (243)
 Բարա, 73 (385)
 Բարա, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
 Բարի Բաշարաթեանց Ճալթցի,
 հայր՝ Յօհաննիսի, 89 (468)
 Բալասան, դուստր՝ Տէր Դանիէլ Տէր
 Աւագեանցի, մահ. 1899թ., 40
 (216)
 Բալասի Դամարեանց Մատրասե-
 ցի, 47 (259)
 Բալասի Տէր Գաբրիէլեան Տէր
 Գասպարեանց, մահ. 1892 թ.,
 25 (106)
 Բախիշ Բլեղցի, ամուսին՝ Մարեան
 Դիլտարեանցի, 19 (70)
 Բախիշ Սահակեան Շամախեցի,
 ամուսին՝ Մարգարիտ Ստեփա-
 նեանի, 83 (439)
 Բակլար քոխա, հայր՝ Յարութիւն
 բժիշկ Խոշկաշեանցու, 87 (458)
 Բակնազար, հայր՝ Տէր Պաղտա-
 սարի, մահ. 1796թ., 93 (499)
 Բակվերդի, որդի՝ Ղարակատի,
 մահ. 1786թ., 35 (172)
 Բաղդասար տիրացու, որդի՝ Տէր-
 յանէնց Պողոսի, մահ. 1809թ., 21
 (81)
 Բաղդասար Գրիգորեան Յովսե-
 փեանց Գիրբեցի, եղբայր՝
 Պետրոսի եւ Պողոսի, հիշ 1831
 թ., 21 (88)
 Բաղդասար Տէր Մարկոսեանց
 առաջ քահանա, մահ. 1883 թ.,
 21 (86)
 Բաղտար, տես՝ Բաղտար տիրացու
 Բաղրամ Մագրդեցի, որդի՝ Յօսե-
 փի, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
 Բաճան, մահ. 1506 թ., 37 (190)
 Բայում, 38 (196)

Բանդիզա, 32 (152)
 Բանդուր, հայր՝ Խոջա Շահվէլի, 49
 (268)
 Բարիզ, նվիրատու, 76 (409)
 Բարիխաս, որդի՝ Տէր Աբրահամի,
 եղբայր՝ Նարինի, քոռ՝ Սահակի,
 մահ. 1704 թ., 10 (28)
 Բեկա, հիշ. 1399թ., 31 (147)
 Բեկայուս բժիշկ, որդի՝ Տէր Յարութիւն
 Թարխանեանցի, մահ.
 1876թ., 83 (440)
 Բիատուր բէկ Քաշաբադի, 81
 (419)
 Բոլի իւզբաշի (հարյուրապետ),
 որդի՝ Տուրամիշ ողլի Աբարի,
 մահ. 1846 թ., 45 (252)
 Բորչակ Տէր Աստուածատու-
 րեանց, մահ. 1786 թ., 9 (21)
 Բսիշո, 7 (4)
 Բունիար, հիշատակին 1619թ. խաչ-
 քար է կանգնեցվել, 70 (360)
 Գաբրիէլ Թիֆլիզցի, հայր՝ Կարս-
 վանի, 82 (427)
 Գալուստ Նորշինեցի, 9 (21)
 Գալուստ, հայր՝ Սահակի, 76 (405)
 Գալուստ հարիւրապետ Նիժեցի,
 եղբայր Խաչատուրի, Յարութիւ-
 նի եւ Համբարձումի, 42 (223)
 Գալուստ, կինը՝ Սանդուխտ, որդի-
 ները՝ Ղարազ, Օհան, Աբրա-
 համ, 45 (240)
 Գալուստ Ներսէսեանց Շամախե-
 ցի, հայր՝ Լեւոնի, մահ. 1905 թ.,
 60 (302), 60 (303)
 Գանազեան Միքայէլ, 73 (386)
 Գասթար Մագրդեցի, որդի՝ Յօսե-
 փի, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
 Գասպար Աջունցեանց, հիշ. 1885
 թ. 83 (444)
 Գասպար Տէր Յօսեփեան Թար-
 խանեանց (Խոլլեմսկի ասե-
 տոր), մահ. 1873 թ., 83 (438)
 Գարեգին Գասպարեան Աճունց,
 մահ. 1886 թ., 83 (437)
 Գարեգին Գրիգորի Խաչատուրով,
 նորոգող՝ Սր. Սահակ վարդա-
 պետի մատուռի, 75 (395)
 Գափրէլ, որդի՝ Հռայի, 93 (500)
 Գէորգ, հայր՝ Եղիսարէի, 75 (399)
 Գէորգ Տէր Աստուածատուրեանց,
 հայր՝ Յարութի, մահ. 1870 թ., 96
 (515)
 Գէորգ Յովհաննէսեան Քալան-
 քարեանց իշխան, նվիրատու՝
 Սաղիանի վանքի, հիշ. 1881 թ.,
 62 (311)
 Գէորգ Ջուղայեցի, հայր՝ պարոն
 Պետրոսի, 50 (276)

Գիգեր, մահ. 1399 թ., 31 (147)
 Գիգոզ, հիշ. 1399 թ., 31 (147)
 Գիշ Իսան, հիշ. 1598 թ., 48 (263)
 Գիւլկեազար, եղբայր՝ Գրիգորի.
 որդի՝ Ալլահվերանի, 43 (235)
 Գոգալ, մայր՝ Արզամի, 51 (280)
 Գոհար, 51 (279)
 Գոռ, հայր՝ Արութիւնի, 51 (280)
 Գրիգոր, հիշ. 1619 թ., 71 (365)
 Գրիգոր, հիշ. 1619 թ., 71 (371)
 Գրիգոր քահանա, հիշ. 1619 թ., 71
 (373)
 Գրիգոր վարդապետ, հիշ. 1711 թ.,
 50 (272)
 Գրիգոր, հայր Խոջայի, 71 (371)
 Գրիգոր, որդի՝ Ալավերատու, մահ.
 1801 թ., 8 (11)
 Գրիգոր դարպիւն (տերփուն), որ-
 դի՝ Տավլիթի (Դաւիթ), մահ.
 1812 թ., 17 (56)
 Գրիգոր, հայր՝ Խանումի, 74 (390)
 Գրիգոր, հայր՝ Տէր Աբրահամի, 30
 (142)
 Գրիգոր, հայր՝ Տէր Մեծումի, մահ.
 1812 թ., 21 (82)
 Գրիգոր, որդի՝ Ալլահվերանի, 43
 (235)
 Գրիգոր զնեազ (իշխան, գորազ-
 խապետ, ղենեբալ) Որբեկե-
 նով, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
 Գրիգոր Տէր Մգրտիչեան, 96 (515)
 Գրիգոր Յարութեան (դամիրի),
 հիշ. 1869 թ., 52 (286)
 Գրիգոր Դահրամանեան Օհա-
 նեանց Բլեղցի, մահ. 1872 թ., 38
 (205)
 Գրիգոր Մեյրանեանց (գարգար)
 Ննգեցի, մահ. 1894 թ., 86 (453)
 Գրիգոր Առուշանեանց, հայր՝ Եղի-
 սարէի, 19 (75)
 Գրիգոր Բարդանեանց, նվիրատու
 Ղալակայի Սր. Աստվածածին
 եկեղեցու, 26 (109)
 Գովնազար, մահ. 1717 թ., 32 (164)
 Գովնար, կին՝ Կարապետի, հարս՝
 Դաւիթի, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
 Դանէլ, հայր՝ Ջաւատի, 69 (352)
 Դանէլ, որդի՝ Մոավաշ Եկանի,
 մահ. 1796 թ., 16 (55)
 Դանիէլ արքեպիսկոպոս Շահնա-
 զարեանց Տարօնեցի, Շամա-
 խու քենի առաջնորդ, մահ. 1868
 թ., 65 (333)
 Դանիէլ եպիսկոպոս Էջմիածնեցի,
 մահ. 1757 թ., 91 (482)
 Դանիէլ, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
 Դանիէլ, որդի՝ Ղեւանդի եւ Փարո,
 քոռ՝ Չալապու, 51 (278)

- Դավիթ** Ջղեցանց, որդի՝ Դավիթ Ջղեցանց Վերին Ազուլեցու, մահ. 1771 թ., 82 (428)
- Դավիթ** Ջղեցանց Վերին Ազուլեցի, 82 (428)
- Դավիթ**, մահ. 1481 թ., 28 (123)
- Դավիթ** Ասկարեանց, ամուսին՝ Աննա Ուշտալեցու, 19 (73)
- Դավիթ** Դանինան Ջարգարեանց Նիժեցի, եղբայր՝ Աղակումի, մահ. 1909 թ., 43 (230)
- Դավիթ** Լազարեանց Արցախեցի (սերված՝ Քաշաթաղ զավառի մեկի չակագի տոնից), հայր՝ Խանէ Դաւիթեան Լազարեանցի, մահ. 1823 թ., 81 (419)
- Դավիթ**, հայր՝ Կարապետի, հիշ. 1718թ., 50 (275)
- Դավիթ** Դարաբաղցի Բարխուդարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
- Դավիթ**, որդի՝ Մարտիրոսի, մահ. 1820 թ., 74 (389)
- Դավիթ**, որդի՝ Տէր Մկրտչի, եղբայր՝ Մանասի, Յովսէփի, Մլսակի, մահ. 1873թ., 93 (496)
- Դինուշ** աղա, 71 (369)
- Դուրմիշ**, 45 (247)
- Եաղույ**, նվիրատու, 75 (402)
- Եթար** Եարդուեան, կին՝ Առաքել Մուրատեանի, 95 (508)
- Եթարանց** Կասապետ Յաղուրլուեցի, 94 (506)
- Եղիա**, եղբայր՝ Թաղէս առագ քահանա Բուդաղեանցի, 62 (310)
- Եղիազար**, որդի՝ Մօսէս քահանայի, եղբայր՝ Դազար դայրի, մահ. 1718թ., 25 (103)
- Եղիազար** արքեպիսկոպոս Տուտեցի, մահ. 1760 թ., 65 (332)
- Եղիազար** սարկաւագ, որդի՝ Ազըրե քոխի, մահ. 1788 թ., 7 (8)
- Եղիսարէք**, 50 (275)
- Եղիսարէք**, դուստր՝ Տէր Գեորգի, հիշ. 1718 թ., 75 (399)
- Եղիսարէք** կույս, մահ. 1654 թ. հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (336)
- Եղիսարէք**, դուստր՝ Գրիգոր Առուշանեանցի, կին՝ Ներսէս Գրիգորով Աղբուլաղցու, 19 (75)
- Եղիսապետ**, մայր՝ Մաթնոյի, 50 (276)
- Եղոր**, հայր՝ դալար չակորի (տալար չակոր), 18 (66)
- Ենգիբար** Ջողանեանց Նիժեցի, հայր՝ Օհանջանի, 42 (221)
- Ենովք**, եղբայր՝ Թաղէս առագ քահանա Բուդաղեանցի, 62 (310)
- Եսայի** կաթողիկոս (1702-1728), հիշ. 1718թ., 50 (275)
- Երակղ** (Հերակղ) կայսր, հիշ. 1640թ. 11 (43)
- Երդայէր**, մահ. 1410 թ., 31 (149)
- Երեմիա** Աղվանից կաթողիկոս (1676-1700), հիշ. 1688 թ., 50 (269)
- Երեմիա** եպիսկոպոս, 62 (314)
- Եփրեմ** կաթողիկոս (1809-1830), հիշ. 1816 թ., 63 (318)
- Եփրեմ** վարդապետ Աշտարակեցի, հիշ. 1903 թ., 64 (322)
- Զալի** կամ Խանում, քույր՝ Յոսէփի կամ Աղաջանի, Յարութի, դուստր՝ Հաթում քոխի եւ Անայի, 93 (501)
- Զանամ**, դուստր՝ Յարութի, 66 (341)
- Զանի** Գալստեանց Նիժեցի, 43 (226)
- Զանի**, մահ. 1517թ., 26 (115)
- Զառնշա**, կին՝ Ալլահիբերանի, մայր՝ Գրիգորի եւ Գիւլեհագարի, 43 (235)
- Զարար** Դորդանց, հիշ. 1823 թ., 42 (220)
- Զարար**, հայր՝ Մարիամի, 45 (251)
- Զարարիա** Թաղոսեանց, հորեղբայր՝ Նիկոլայ Մտեփանեան Թաղոսեանցի, 62 (313)
- Էլչի** Թաղի, նվիրատու, որդի՝ Մանդին Թիֆլիզեցու, 57 (292)
- Էլսար**, մահ. 760թ. (?), 19 (76)
- Ըսագ** Խարփեքքի, հայր Ռիանի, 51 (279)
- Ըսկանդար**, հայր՝ Մահտեսի Յարութինի, 61 (307)
- Ըսպանդիար** (մըղար), որդի՝ Մաջարա, 30 (145)
- Ըստեփան** խաջա Քալախանցի, քոռ՝ Առաքելի, մահ. 1816թ., 45 (246)
- Ըրստակես** կաթողիկոս, տես՝ Արիստակես կաթողիկոս
- Թաղէս** առագ քահանա Բուդաղեանց (բաքուաբնակ), 49 (264), 62 (310)
- Թաղէս** արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Շամախու քննի, հիշ. 1886թ., 62 (308)
- Թաղէս**, կինը՝ Սինա, 50 (275)
- Թաղէս** Տէր Մարգարեանց, հիշ. 1893 թ., 34 (170)
- Թարոս**, որդի՝ Օվանէսի, մահ. 1793թ., 18 (65)
- Թամաս**, մահ. 1493 թ., 37 (189)
- Թամար** Դարաբաղցի, մայր՝ Խաչատուրի, ամուսինը՝ Դազար, 64 (319)
- Թամուր**, որդի՝ Յակոբ Շամախեցու, 50 (276)
- Թարիդուլի**, ամուսին՝ Կուլի, 76 (406)
- Թոմա** վարդապետ, հիշ. 1633 թ., 7 (5), 65 (335)
- Թոմաս**, 43 (238)
- Թոմաս**, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 71 (367)
- Թովմա** (Թովմաս) կաթողիկոս, մահ. 1475 թ., 90 (471), 90 (472)
- Թովմաս** Տէր Թովմասեանց Նուխեցի, մահ. 1884 թ., 83 (441)
- Թովսիկ**, նվիրատու, 75 (402)
- Թումա** վարդապետ, տես՝ Թոմա վարդապետ
- Թումա**, հայր՝ Օվասափի, 75 (404)
- Թուման**, հայր՝ Պողոսի, 10 (40)
- Իգնատիոս** վարդապետ, մահ. 1758թ., քաղված է Սաղիանի վանքի քակում, 64 (326)
- Իթսփզուող**, հայր՝ Մովսէսի, 86 (455)
- Իռստամ**, 45 (241)
- Իսրայէլ**, որդի՝ Ստեփան քոխի, մահ. 1799 թ., 10 (34)
- Իւանէ** Դաւիթեան Լազարեանց (ղեներալ-մայոր), 81 (419)
- Լեւոն**, որդի՝ Գալուստ Ներսէսեանցի, մահ. 1905թ., 60 (302)
- Խալաք** վարժապետ, մահ. 1829թ., 91 (479)
- Խանում**, 74 (390)
- Խաչան** Բաշարաբեան ճալեքցի, մահ. 1854 թ., 89 (467)
- Խաչան**, որդի՝ Խուկագի, 11 (42)
- Խաչանէս**, հայր՝ Հայրապետի, 36 (172 ա), 36 (173)
- Խաչայաիր**, 71 (362)
- Խաչատուր**, 32 (159)
- Խաչատուր**, հիշ. 1817 թ., ծնողները՝ Դազար եւ Թամար Դարաբաղցիներ, 64 (319)
- Խաչատուր** րէկ Միքայելեանց, 72 (383)
- Խաչատուր**, եղբայր՝ Պաղումի, հիշ. 1620-ական թթ., 69 (356)
- Խաչատուր** Դազարեան Շամախեցի, շինել է Սր. Սահակ մատուռը Քարբանջում, հիշ. 1817 թ., 74 (391)
- Խաչատուր**, հայր՝ Վարդանի, 50 (273)
- Խաչատուր** Աբարեկեանց, 44 (239)

Խաչատուր, եղբայր՝ Գալուստ Նի-
ժեցու Հայրապետի, Համբար-
ձումի, Յարութիւնի, 42 (223)

Խաչատուր Եղիազարեանց իշ-
խան Նիժեցի, նվիրատու, 42
(224)

Խաչատուր Յարութիւնեան Բլեդ-
ցի,
մահ. 1874 թ., 38 (206)

Խաչի Բօլիւսեանց ճալեքցի, հիշ
1909 թ., 91 (484)

Խաչի Յակոբեան Մարգիսեանց
Միրզաբեկլուեցի, մահ. 1869թ.,
40 (213)

Խթիար, 10 (32)

Խոճա Մաքար (իփակչի), որդի՝
Մովսէս Էրզրումցու, մահ.
1686թ., 85 (448)

Խոճա Քասալար Ավետարանոցե-
ցի, 94 (507)

Խոնդշա, մահ. 1409թ., 32 (157)

Խոջա, որդի՝ Գրիգորի, մահ.
1619թ., 71(371)

Խոջա Շահվէլ, որդի՝ Բանդուրի,
հիշ. 1717թ., 49 (268)

Խոտրաշխ, 38 (198)

Խոկլագ, հայր՝ Բարայի, Աբու,
Դանիէլի եւ Խաչանի, 11 (42)

Խումարշայ (խոճա), մահ. 1489 թ.,
37 (188)

Խուրշուդ, 8 (48)

Շաղիկ, կին՝ Հովսէփ Մուրադեան-
ցի, մայր՝ Սդեփանի եւ Մարդի-
լոսի, 48 (260)

Շամբուկ, հիշ. 1598 թ., 48 (263)

Կալուստ, 45 (249)

Կարապետ, հայր՝ Տէր Աւագ Շա-
մախեցու, 75 (397)

Կարապետ, որդի՝ Մուրատեանի,
եղբայր՝ Յովհաննէս րէկի, մահ.
1844 թ., 95(510)

Կարապետ, որդի՝ Դաւթի, կինը՝
Գուլմար, հիշ. 1718 թ., 50 (275)

Կարապետ կաթողիկոս (1402-
1423), նստում էր ճալեքի վան-
քում, հիշ.1411թ., 89 (470), 90
(474)

Կարապետ Յովհաննիսեան Քա-
լանթարեանց, մահ. 1879թ., 59
(297)

Կարապետ, որդի՝ Արզմանի եւ
Տաստագուլի, եղբայր՝ Կոկճայի,
Սարգսի եւ Մանիայի, 50 (275)

Կարապետ քահանա Տէր Կարա-
պետեան, հոգեւոր հովիվ Քար-
քանց գիւղի, հիշ. 1891 թ., 74
(392), 75(398)

Կարսվան (Փարկար), որդի՝ Գար-
րիկ Թիֆլիզցու, մահ. 1761 թ.,
82 (427)

Կափեւ, բոռ՝ Շայրուտաղի, որդի՝ Ա-
զրբի, եղբայր՝ Եղիազար սար-
կաւագի, մահ. 1762 թ., 7 (7)

Կիւրգ Գանձակեցի, մահ. 1773 թ.,
22 (90)

Կիրակոս, հիշատակին խաչքար է
կանգնեցվել, 71 (374)

Կիրակոս վարդապետ Մաղիանցի,
հիշ. 1660 թ., 61 (306)

Կիւրկին րէկ Աւշտեանց, հիշ.
1844 թ., 9 (19)

Կոկճա, որդի՝ Արզմանի եւ Տաստա-
գուլի, եղբայր՝ Կարապետի,
Սարգսի եւ Մանիայի, 50 (275)

Կոր քոխա, որդի՝ Պեջանի, մահ.
1783 թ., 18 (64)

Կրկոս, տե՛ս՝ Կիրակոս վարդապետ

Կուլ, կողակից՝ Թարիղուլու, նվիրա-
տու, 76 (406)

Կուլ, նվիրատու, 76 (409)

Կուլոն, կին՝ Ստեփանի, մահ. 1095
թ., 28 (130)

Հաքամ քոխա, որդի՝ Հոսայի, 93
(500), 93 (501)

Հակոբ (դալլաք), որդի՝ Եղդուրի,
մահ. 1798 թ., 18 (66)

Հաճի (Չալարի), Շարիի խան, հիշ.
1751 թ., 92 (489)

Համբարձում, ամուսին՝ Անթառա-
նի, 19 (69)

Համբարձում, եղբայր՝ Գալուստ
հարիրապետի, Խաչատուրի,
Յարութիւնի, 42 (223)

Համբարձում Մաղաքեանց ճա-
լեքցի, հայր՝ Ավարի, 89 (462)

Համբարձում Օսմանեանց, որդի
Ալլահպերանի եւ Նուբարի, 43
(235)

Հայրապետ աղա Գ. Թառու-
հեանց, հիշ. 1864 թ., 59 (301)

Հայրապետ Աղամալով, եղբայր՝
Մկրտչի եւ Մեջլումի, հիշ. 1871
թ., 72 (384)

Հայրապետ Խանիշինցի, 52 (287)

Հայրապետ, որդի՝ Խաչանէսի, եղ-
բայր՝ Յարութի, մահ. 1803 թ.,
36 (172ա)

Հայրապետ (Դոլիզմաց ազգից)
Դաշուցի, հայր՝ Օհանէսի, 83
(430)

Հայրապետ Մմբառեանց Նախի-
ջեվանցի, 59 (298)

Հայրապետ Տէր Սարգսեան Բլեդ-
ցի, մահ. 1857 թ., 38 (203)

Հայրապետ Քամալեանց Գանձա-
կեցի, հայր՝ Ռստամի, 83 (433)

Հայրի, հայր՝ Տէր Գրիգորի, 87
(457)

Հայրում, որդի՝ Աւետիքի, մահ.
1782թ., 82 (429)

Հասանբէկ (պարոն), հիշ. 1511 թ.,
90 (473)

Հավա, մահ. 1587 թ., 36 (182)

Հոայ, հայր՝ Հաքամ քոխի, Գափրե-
լի, Անանէսի, Յազրեան Գեղը-
քի, Մարտիրոսի, Արզամանի,
մահ. 1809 թ., 93 (500)

Հովսէփ Մուրադանց, կինը՝ Շա-
ղիկ, որդիները՝ Սդեփան եւ
Մարդիքոս, 48 (260)

Հոփսիսմէ Յակօբովնա, կողակից՝
Ղազար Գրիգորեանի, նվիրա-
տու, հիշ. 1819 թ., 76 (407)

Հոմսիր, կին՝ Սարգիս Շամախեցու,
մահ. 1827 թ., 10 (36)

Հրապետ, հայր՝ Յարութիւնի, 17
(57)

Հօհանիս Ստեփանով Դաշուեցի,
15 (51)

Ղազար աշուդ, որդի՝ Միրզա
Հեքիերեցու, մահ. 1831թ., 69
(355)

Ղազար Բալլուեանց ճալեքցի,
մահ. 1885 թ., 89 (463)

Ղազար Գրիգորեան, ամուսին՝
Հոփսիսմէի, 76 (407)

Ղազար դպիր, որդի՝ Մօսէս քահա-
նայի, 25 (102)

Ղաքագ, ծնողները՝ Գալուստ եւ
Սանդուխտ, եղբայրները՝ Օհան
եւ Աբրահամ, 45 (240)

Ղազար Թիֆլիզեցի, հայր՝ Մէլքու-
նի, 65 (327)

Ղազար Ղաքաղցի, որդի՝ Խա-
չատուրի, կինը՝ Թամար, 64(319)

Ղազար Շիրվանցի, փեսա՝ Գրիգո-
րի, ամուսին՝ Խանումի, 74 (390)

Ղալաւ, հայր՝ Ռեանճանի, 93 (497)

Ղանիպէկ Նազարեանց, հայր՝ Յօ-
սէփին, 46 (256)

Ղապայալուշ, որդի՝ Սողոթմիշի,
մահ. 1474թ., 20 (78)

Ղասում (ուստա), մահ. 1717թ., 33
(165)

Ղարակատ, 45 (247)

Ղարակատ, հայր՝ Բակվերտի, 35
(172)

Ղարպաղ, հայր՝ աշուդ Փարսի, 65
(338)

Ղեւանդ, որդի՝ Չալապու, ամուսին՝
Փարսու, հայր՝ Արզարի, Դանիէլի
եւ Չալապու, 51 (278)

- Դուրաք, մահ. 1451 թ., 36 (176)
 ճանան, որդի՝ Յոհաննեսի, մահ.
 1815 թ., 45(244)
 ճանշ, հայր՝ Աթապակ քոխվի, 7 (9)
 ճանուպշ, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 71 (366)
 ճավայիր Պետրոսեան, կին՝ Մար-
 քար քահանայի Տէր Սարգսեան
 Բլեղու, մահ. 1861թ., 46 (257)
 ճուանշիր, մահ. 1512 թ., 38 (201)
 ճունշիր, մահ. 1556 թ., 38 (194)
 Մաքոս, 25 (100)
 Մաքոս, ամուսին՝ Աննայի, նվիրա-
 տու, 96 (513)
 Մակար Ա կաթողիկոս, 62 (308), 62
 (309), 74 (392)
 Մահեղար, մահ. 1701թ., 93 (502)
 Մահտեսի Աւան Դարաքեանց Նի-
 ժեցի, հայր՝ Յովհաննես քահա-
 նայի, մահ. 1892թ., 43 (227), 43
 (228)
 Մահտեսի Մարտիրոսեանց Փա-
 նիեանց, 81 (418)
 Մահտեսի Յարութիւն, որդի՝ Ըս-
 կանդարի, հիշ. 1786թ., 61 (307)
 Մահտեսի Օսէփ Մեյսարեցի, որ-
 դի՝ Արքահամի, հիշ. 1812թ., 50
 (270)
 Մայրեան Կործնովանցի, դուստր՝
 Յօսէփի, մահ. 1836 թ., 18 (67)
 Մանաս, որդի՝ Տէր Մկրտչի, եղ-
 րայր՝ Յովսէփի, Մլաակի, Դաւ-
 րի, 93(496)
 Մանդին Թիֆլիզցի, հայր՝ Էլչի
 Թադի, 57 (292)
 Մանիեա, դուստր՝ Արզամանի եւ
 Տաստազուլի, քույր՝ Կոկնայի,
 Կարապետի, Սարգսի, 50 (275)
 Մանուկով Խոյնցի, 82 (421)
 Մանուչար խան, 66 (340)
 Մատթոս, որդի՝ Եղիսաբեաի, 50
 (276)
 Մարգար Դարաքաղցի Բարխու-
 ղարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
 Մարգար քահանա Տէր Սարգը-
 սեան Բլեղցի, մահ. 1860 թ., 38
 (204)
 Մարգարէ Լազարով, ժառանգ՝
 Յարութիւն Դազարեան Շամա-
 խեցու, կառուցել է տվել Քար-
 քանջի Սր. Աստվածածին եկե-
 ղեցին, 75 (401)
 Մարգարիտ, 69 (357)
 Մարգարիտ Մանփանեան, կին՝
 Բախիշ Մահակեան Շամախե-
 ցու, մահ. 1875 թ., 83 (439)
 Մարդիրոս, որդի՝ Յովսէփի եւ
 Շաղիկի, եղրայր՝ Մղեփանի, 48
 (260)
 Մարիամ, դուստր Յարութիւնի
 Շատրեանց, կին՝ Մերգէյ
 Պետրոսեանցի, մահ . 1902 թ.,
 60 (304)
 Մարեան Դիլտարեանց, կին՝
 Բախիշ Բլեղու, մահ. 1871 թ.,
 19 (70)
 Մարիամ, դուստր՝ Տէր Զաքարի,
 կին՝ Յոհաննէսի, մահ. 1844 թ.,
 45(251)
 Մարիամ Թադոսեանց, դուստր՝
 Նիկողայ Ստեփանեան Թադո-
 սեանցի, 62 (313)
 Մարիամ, կին՝ Միքայել իշխանի,
 մահ. 1836 թ., 10 (37)
 Մարիամ, կին՝ Պետրոսի, հարս՝ Տէր
 Սահակ Մատրասցու, 50 (274)
 Մարիամ Տէր Մարկոսեանց, մահ.
 1890 թ., 21 (87)
 Մարեան, կին՝ Մելքիսի, 30 (138)
 Մարկոս Աղաջանեան, 43 (231)
 Մարկոս, մահ. 1792 թ., 64 (323)
 Մարտիրոս, կինը՝ Սուրմա, 43 (233)
 Մարտիրոս, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
 Մարտիրոս Դալակեցի, որդի՝ Յօ-
 հանին, մահ. 1873 թ., 19 (72)
 Մարտիրոս (զարգար), ամուսին՝
 Վառի, 25 (105)
 Մարտիրոս Յարութիւնեան Մար-
 տիրոսեանց, մահ. 1865 թ., 82
 (423)
 Մարտիրոս Նիսազեանց, եղրայր՝
 Մովսէս Մկրտչեան Նիսազեան-
 ցի, հիշ. 1833 թ., 72 (380)
 Մարտիրոս Վլասեանց Գիւր-
 ջիւանցի, հիշ. 1908 թ., 8 (18)
 Մարտիրոս Քարքունջեցի, հայր՝
 Դարի, 74 (389)
 Մարութա Դմիդարեանց, որդի՝
 Մամուէլ Դմիդարեանցի, հոգա-
 րարձու՝ Մատրասայի ուսումնա-
 րանի, մահ. 1889 թ., 48 (264)
 Մարքար Անտօնեանց Տէր Մահա-
 կեանց, 48 (261)
 Մարքար, հայր՝ Տէր Ազարիա Զա-
 ուտիեցու, 86 (454)
 Մարքար քահանա Տէր Սար-
 գսեան Բլեղցի, ամուսին՝ Ճա-
 վայիր Պետրոսեանի, 46 (257)
 Մարքարիդ, մահ. 1771 թ., կողա-
 կից՝ Պետրոսի, 67 (344)
 Մարքարիտ, մահ. 1799 թ., 68 (347)
 Մելիք, մահ. 1454 թ., 32 (160)
 Մելիք Մոստամ, 78 (413)
 Մելիք Հայկազ (Քաշաբաղի), 81
 (419)
 Մելիք Հասան, մահ. 1551 թ., 21(79)
 Մելիք Մելքում, որդի՝ Զալապօվի,
 մահ. 1840 թ., 13 (49)
 Մելիքճան, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 65 (334)
 Մելքում, 74 (393)
 Մելքում Դարամանեան, 73 (387)
 Մելքում, որդի՝ Շահաուվարի, մահ.
 1857 թ., 43 (234)
 Մեջրում Աղամալօվ, եղրայր՝
 Մկրտչի եւ Հայրապետի, հիշ.
 1871 թ., 72 (384)
 Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, առաջ-
 նորդ Շամախու բեմի, 59 (298),
 61 (309), 62 (313)
 Մելիս, որդի՝ Մելքիսի եւ Մարեանի,
 եղրայր՝ Օհանի, մահ. 1717 թ., 30
 (138)
 Մելքիս, հայր՝ Մելիսի եւ Օհանի,
 ամուսին՝ Մարեանի, 30 (138)
 Մելքում Դարամանեանց, հիշ.
 1861 թ., 73 (387)
 Մելքում, որդի՝ Դազար Թիֆլիսե-
 ցու, մահ. 1737 թ., 65 (327)
 Մինաս, բոտ՝ Պողոս իշխան Նիժեցի
 Մատթոսեանի, 43 (229)
 Մինաս, որդի՝ Աբարի, մահ. 1815 թ.,
 45 (243)
 Միրզա Հիւրիբեցի (Հերիեր), հայր՝
 աշուղ Դազարի, 69 (355)
 Միրզա Գիւնազիզով Նուխեցի
 (պարոն), վարպետ-որմնադիր,
 մահ. 1851 թ., 83 (435)
 Միրզա Շամախեցի, հայր՝ Ավագի,
 8 (14)
 Միրզաեան Գ. Վարպետ, 73 (385)
 Միքայել Շատուրեան, հիշ. 1867թ.,
 26 (108)
 Միքայել մեծ իշխան, ամուսին՝
 Մարիամի, 10 (37)
 Միքայել երեց, հիշ. 1619 թ., 71
 (363)
 Մլաակ, 93 (496)
 Մկր, 76 (408)
 Մկրդիշ, 69 (357)
 Մկրդիշ կաթողիկոս (1892-1907),
 հիշ. 1893 թ., 62 (313)
 Մկրտիչ Աղամալօվ, 72 (384)
 Մկրտիչ Հօաննեսեան, 89 (464)
 Մկրտիչ, 75 (400)
 Մկրտիչ Մսիքեանց, 84 (446)
 Մկրտիչ քահանա Տէր Աստուա-
 ծատուրեան, 1870 թ.-ից սկսած
 Օրմանլու գյուղի քահանա էր,
 մահ. 1901 թ., 96 (516)
 Մկրտիչ, 95 (508), 95 (510)

- Մովսես**, եղբայր՝ Թադեոս առաքանայ Բուդաղեանցի, 62 (310)
- Մովսես Էրզումցի**, հայր՝ Իփակչի Խօճա Սաքարի, 85 (448)
- Մովսես կաթողիկոս** (1629-1633), հիշ. 1633 թ., 7(5)
- Մովսես**, որդի՝ Իրափզուտի, մահ. 1796 թ., 86 (455)
- Մովսես Մկրտչեան** Նիազեանց, եղբայր՝ Մարտիրոս Նիազեանցի, հիշ. 1833թ., 72 (380), 72 (381)
- Մռավաչ Եկան**, հայր՝ Դանելի, 16 (55)
- Մակրաք**, կին՝ Քինեաքի, մահ. 1736 թ., 74 (388)
- Մաջարա**, հայր՝ Ըսպընդիարի, 30 (145)
- Մուսայել Միրզայեանց**, 72 (383)
- Մուսի Ղարաբաղցի** (չարսխչի), 1833-ին նորոգել է Շաքիի Սր. Հոյիսիմե եկեղեցին, 82 (424), 82 (425)
- Մուստաֆա խան Շամախու**, հիշ. 1816 թ., 1817 թ., 63 (318), 64(319)
- Մուսիա**, 9 (24)
- Մուրադ (ուստա)**, մահ. 1252 թ. 36 (174)
- Մուրադխան**, 71(376)
- Մօսես Ներսեսեանց**, հիշ. 1840 թ., 22 (89)
- Մօսես քահանա**, հայր՝ Ղազար դպրի և Եղիազարի, 25 (102), 25 (103)
- Յակոբ խան**, մահ. 1717 թ., 33 (166)
- Յակոբ կաթողիկոս** (1655-1680), հիշ. 1660 թ., 1671 թ., 61 (306), 92 (485)
- Յակոբ Շամախեցի**, հայր՝ Թամուրի և Օհանի, 50 (276)
- Յակոբ սարկաւազ**, հիշ. 1627 թ., 70 (358)
- Յակոբ Օսմանցի**, հիշ. 1828 թ., 59 (299)
- Յակոբ Օսմանցի (Օսմանեանց)**, հիշ. 1828, 59 (299)
- Յակովբ կաթողիկոս**, տես՝ Յակոբ կաթողիկոս
- Յակովբէկ Աբարբէկեանց Ջրաբերդցի**, որդի՝ Ալամ րէկի, մահ. 1847 թ., 46 (254)
- Յակովի**, փեսա՝ Կափէլի, 7(7)
- Յայգրեան Գեորք**, որդի՝ Հայի, 93 (500)
- Յարութ**, որդի՝ Խաչանէի, մահ. 1809թ., 36 (173)
- Յարութ**, 96 (515)
- Յարութ**, 66 (341)
- Յարութ**, մահ. 1718 թ., 30 (139)
- Յարութ**, որդի՝ Հաբամ քոխի և Աննայի, մահ. 1810 թ., 93 (501)
- Յարութիւն (բժիշկ) Խոշկաշենցի**, որդի՝ Բակլար քոխի, մահ. 1888 թ., 87 (458)
- Յարութիւն**, եղբայր՝ Համբարձումի, Խաչատուրի և Գալուստի, 42 (223)
- Յարութիւն**, եղբայր՝ Խաչատուրի, 64 (319)
- Յարութիւն**, կառուցել է տվել Յաղութու գյուղի Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին, մահ. 1898 թ., 93 (505)
- Յարութիւն**, հայր՝ Չամամի, 66 (341)
- Յարութիւն**, մահ. 1799 թ., 68 (348)
- Յարութիւն**, որդի՝ Հրապետի, մահ. 1825 թ., 17 (57)
- Յարութիւն րէկ Սիլիկեանց**, կառուցել է տվել Վարդաշենի ուսումնարանի շէնքը 1876 թ., 95 (511)
- Յարութիւն իշխան Զառապեցի**, 86 (449)
- Յարութիւն Շառքեանց**, հայր՝ Մարիամի, 60 (304)
- Յարութիւն Ղազարեան Շամախեցի**, 75 (401)
- Յարութիւն**, որդի՝ Ստեփան (զարգար) Հնդարեցու, մահ. 1822 թ., 10 (35)
- Յարութիւն Շահպարտեանց Գանձակեցի**, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
- Յարութիւն Ստեփանեան Էֆենտեանց Մատրասեցի**, տանուտէր, մահ. 1901 թ., 48 (265)
- Յարութիւն Տեր Մահակեանց Մատրասեցի**, 47 (259)
- Յարութիւն տիրացու**, որդի՝ Յօհաննէի, մահ. 1823 թ., 83 (434)
- Յարութիւն տիրացու**, որդի՝ Աղամի, մահ. 1868 թ., 19 (71)
- Յօհանէս**, որդի՝ Կարապետ քահանայի, ամուսին՝ Մարիամի, 45 (251)
- Յօհաննէս Զալանքարեանց**, ամուսին՝ Աննա Շամախեցու, հիշ. 1871 թ., 50 (277), 51 (283)
- Յօհաննէս**, հայր՝ Տեր Ավետիսի, մահ. 1840 թ., 42 (219), 42 (221)
- Յօռոմսիմ**, դուստր՝ Սահակի, մահ. 1736 թ., 67 (343)
- Յօսէփ կամ Աղաջան**, եղբայր՝ Յարութի, որդի՝ Հաբամ քոխի և Աննայի, 93 (501)
- Յօսէփ**, որդի՝ Դանիպէկ Նազարեանցի, մահ. 1860 թ., 46 (256)
- Յովանէս սարկաւազ**, մահ. 1555թ., 37 (187)
- Յովհան արքեպիսկոպոս**, առաջնորդ Սաղիանի վանքի, մահ. 1832 թ., 65 (328)
- Յովհաննէս աղա Միքաէլեան Աշխարով Հնդարեցի**, մահ. 1837 թ., 10 (38)
- Յովհաննէս**, 63 (317)
- Յովհաննէս րէկ**, որդի՝ Առաքել Մուրադեանի, 95 (509), 95 (510)
- Յովհաննէս վարդապետ Պաշնաղցի**, մահ. 1706 թ., 87 (461)
- Յովհաննէս քահանա**, ամուսին՝ Աննայի, փեսա՝ Յովակիմ Տեր Ղազարեանց Շուշեցու, 86 (450)
- Յովհաննէս քահանա Նիժնցի**, որդի՝ Մահաեսի Աւան Դաւաթեանցի, մահ. 1910 թ., 43 (227)
- Յովհաննէս Պողոսեանց**, հիշ. 1896 թ., 29 (137)
- Յովսէփ**, որդի՝ Տեր Մկրտչի, եղբայր՝ Սյակի, Դարթի, Մանասի, 93 (496)
- Յովսէփ**, հիշ. 1751 թ., 92 (489)
- Յովսէփ Մարկոսեան Սարգսեան**, մահ. 1870, 40 (214)
- Յօհան**, հայր՝ Մարտիրոս Ղալակեցու, 19 (72)
- Յօհան**, եղբայր՝ Տեր Աստուածատուր քահանա Ենգիթաբեան, 42 (218)
- Յօհան եպիսկոպոս Շամախույ**, հիշ. 1816 թ., 1817 թ., 63 (318), 64 (319)
- Յօհանէս**, հայր՝ Դանանի, 45 (244)
- Յօհանէս Խոյեցի Մանուկով**, ժառանգ՝ Մանուկովի, կինը՝ Ուստիան, մահ. 1840 թ., 82 (421), 82 (422)
- Յօհանիս Յօսէփեան Խանունց Շուշեցի**, մահ. 1827 թ., 82 (420)
- Յօհաննէս դպիր**, որդի՝ Տեր Կարապետի, մահ. 1851 թ., 46 (255)
- Յօհաննէս**, հայր՝ Յարութիւն տիրացուի, 83 (434)
- Յօհաննէս տիրացու Սօկուրեցի**, 92 (494)
- Յօհաննէս**, որդի՝ Բարի Բաշարաբեանի, մահ. 1855 թ. 89 (468)
- Յօսէփ**, հայր՝ Բաղդամի, Շիրինի և Գասպարի, 13 (48)
- Յօսէփ**, հայր՝ Մարեանին, 18 (67)

Յօսէփ Անեաքանօցեցի, ամուսին՝ Մառի, 69 (351)
 Յօսէփ, որդի՝ Սարգսի, մահ. 1819 թ., 45 (248)
 Յովակիմ Տեր Ղազարեանց Շուշեցի, հայր՝ Աննայի, 86 (450)
 Յովհաննէս Ղեզեանց Նուխեցի, մահ. 1870 թ., 83 (436)
 Նախշուն, կին՝ Սիմօն Յովսէփեան Դաիթեանցի, մայր՝ Ավանեսի, 92 (486)
 Նապաս, մահ. 1651 թ., 32 (163)
 Նարին, դուստր՝ Տեր Աբրահամի, մահ. 1702 թ., 9 (26)
 Ներսէս Գրիգորով Աղբուլաղցի, ամուսին՝ Եղիաարեթի, 19 (75)
 Ներսէս Ե. կաթողիկոս (1843-1857), հիշ. 1851 թ., 15 (50)
 Ներսէս կաթողիկոս Աղուանից հակաբռն (1706-1736), 1718 թ., 50 (275)
 Ներսէս Ղափանցի, հայր՝ Աբրահամի, 83 (431)
 Ներսէս վարդապետ, մահ. 1551 թ., 65 (329)
 Ներսէս քահանա Տեր Գասպարեանց, մահ. 1894 թ., 25 (107)
 Նիկոլայ Պալովիչ ռուսաց քաղաք (1796-1855), հիշ. 1851 թ., 15 (50)
 Նիկար, 26 (113)
 Նիկոլայ Մ., հաշվապահ, 73 (385)
 Նիկոլայ Մտեփանեան Թաղտեանց, բազումարձակ նվիրատու Մաղիանի վանքի, հիշ. 1896 թ., 62 (313)
 Նկողին, մահ. 1492 թ., 36 (184)
 Նիովանայ, 28 (132)
 Նուբար, մայր՝ Ալլահվերանի, կին՝ Համբարձումի, տատ՝ Գրիգորի ու Գիւլեհագարի, 43 (235)
 Նունգար, մահ. 1369 թ., 28 (126)
 Շահին, որդի՝ Պողոսի, 51 (279)
 Շահ Սուրբան Հուսէին արքայաբնից, հիշ. 1701 թ., 57 (292)
 Շահադարան, կին՝ Տեր Աբրահամի, մայր՝ Նարինի, 9 (27)
 Շահադավար, հայր՝ Մելքումի, 43 (234)
 Շահվերդի, մահ. 1653 թ., 21 (80)
 Շահբազ Տեր Մարտիրոսեանց, կին՝ Առաքել քահանա Տեր Մարտիրոսեանցի, մահ. 1890 թ., 9 (23)
 Շահբամ, 32 (162)
 Շահում, հիշ. 1513 թ., 71 (370)
 Շահում, մահ. 1498 թ., 28 (128)

Շայրոտաղ, հայր՝ Ազրբեի, պապ՝ Կափեի և Եղիազար սարկաւազի, 7(7)
 Շայրուրաթ, մահ. 1451 թ., 37 (185)
 Շառիպակ, մահ. 1495 թ., 28 (125)
 Շաքար, 32 (152)
 Շիխալեկ, մահ. 1658, քաղված է Մաղիանի վանքի մտո, 66 (340)
 Շիրին, որդի՝ Հոսեփի, 13 (48)
 Շղարեգ Մեհաի բեգ, հիշ. 1893 թ., 34 (170)
 Շողաքաթ, 44 (236)
 Շրվան, մահ. 1750 թ., 10 (30)
 Որել արեղա, 11(45)
 Ռհան, որդի՝ Ըսազ Խարսիերբցու, 51 (279)
 Ռհանճան, 93 (497)
 Ռսկան վարդապետ, առաջնորդ Մաղիանի վանքի, հիշ. 1786 թ., 61 (307)
 Ռվանէս, հիշատակին 1619 թ. խաչքար է կանգնեցվել, 70 (360)
 Ռրբելեանով, տես՝ Օրբելեանով
 Չալապի, հայր՝ Ղեւանդի, 51 (278)
 Չալապի, որդի՝ Ղեւանդի և Փարուն, բռն՝ Չալապու, 51 (278)
 Չալապով, հայր՝ Մելիք Մելքումի, 13 (49)
 Չուրբուր, 71 (368)
 Պաղվան Օ., մախագահ, 73 (385)
 Պաղի Արահամեան, մահ. 1825 թ., 24 (98)
 Պաղտասար Թաղարեցի, հայր՝ Ասրի, 69 (353)
 Պաղում, հիշ. 1620-ական թթ., եղբայր՝ Խաչատուրի, 69 (356)
 Պայամաիր աղա, մահ. 1547 թ., 6 (3)
 Պայսանդուր պեկ, հիշ. 1658, 66 (340)
 Պապ, հայր՝ Ուստանի, 82 (422)
 Պապանճան, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (334)
 Պավել Ստեփանովիչ Մուրաշկոյ Բուլբաշեվ (օտոսովնոյ մատվորնի սովետնիկ և կավալեր), մահ. 1875 թ., 83 (443)
 Պատալ, հայր՝ Աբաքիշ իզբաշի իշխանի, 45 (245)
 Պատալ, որդի՝ Փիրի Թաղարեցու, մահ. 1816 թ., 69 (354)
 Պարսամ Մուրատ, 21 (79)
 Պեջան, հայր՝ Կոր քոխի, 18 (64)
 Պետրոս աղա, հիշ. 1840 թ., 22 (89)
 Պետրոս աղա Յակովբեան Ներսիսեանց, մահ. 1856 թ., 58 (296)
 Պետրոս Առաքելեանց, հայր՝ Ռուստամի, 30 (141)

Պետրոս կամ Այսրի, որդի՝ Օվանէս Խնածախցու, 93 (498)
 Պետրոս Գրիգորեան Յովսէփեանց Գիրքեցի, եղբայր՝ Պողոսի և Բաղդասարի, հիշ. 1831 թ., 21(88)
 Պետրոս իշխան Յիզբաշեան, մահ. 1859 թ., 30 (140)
 Պետրոս կաթողիկոս Աղուանից (1653-1675), հիշ. 1660 թ., 61 (306)
 Պետրոս, կինը՝ Մարգարիտ, մահ. 1771 թ., 67 (344), 67 (345), 67 (346)
 Պետրոս, հայր՝ բրտու Աբրահամի, 8 (15)
 Պետրոս մահառակ Նիժեցի, մահ. 1826 թ., 82 (426)
 Պետրոս, որդի՝ Տեր Յօհանի, մահ. 1799 թ., 68 (349)
 Պետրոս, որդի՝ Տեր Սահակի Մատրասցու, ամուսին՝ Մարիամի, 50 (273)
 Պետրոս պարոն, որդի՝ Գեորգի Ջուրայեցու, 50 (276)
 Պետրոս վարդապետ, 50 (271)
 Պետրոս Ջավադեան Խալափեանց, մահ. 1888, 27 (116)
 Պետրոս վարդապետ Պօղոսեան Մարտիանեանց, մահ. 1861 թ., 91(481)
 Պետրոս կազմող (17-18 դդ.), 51 (285)
 Պրոքնդուխ, մահ. 1408 թ., 32 (155)
 Պմլայ, մահ. 1491 թ., 36(183)
 Պողոս, մահ. 1799 թ., 68 (350)
 Պողոս իշխան Նիժեցի Մատրեոսեան, մահ. 1877 թ., 43 (229)
 Պողոս, որդի՝ Թումանի, 10 (40)
 Պողոս Գրիգորեան Յովսէփեանց Գիրքեցի, եղբայր՝ Պետրոսի և Բաղդասարի, հիշ. 1831 թ., 21 (88)
 Պօղոս Շահապարտեանց Գանձակեցի, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
 Պօղոս (Տերյանեանց ազգից), հայր՝ Բաղդասար տիրացուի, 21 (81)
 Պօղոս, որդի՝ Կարապետի և Գուլմարի, եղբայր՝ Աստուածատուրի, 50 (275)
 Պօղոս, հայր՝ Շահինի, 50 (279)
 Պօղոս վարդապետ, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
 Չավատ, որդի՝ Դանելի, մահ. 1806 թ., 69 (352)
 Ջիեալ, հայր՝ Զասպարի, 19 (68)
 Ջոնտար, մահ. 1073 թ., 38 (197)
 Ջուշեր, հայր՝ Արտաշիրի, 38 (200)

Ռեկվազ, 51 (281)
 Ռատակեսեանց, 42 (222)
 Ռատամ Գանձակեցի, որդի՝ Հայ-
 րապետ Քամալեանցի, մահ.
 1813 թ., 83 (433)
 Ռուստամ Առաքելեանց (կառա-
 յեր), որդի՝ Պետրոս Առաքե-
 լեանցի, մահ. 1860 թ., 30 (141)
 Սաքիմիշ, 23 (93)
 Սահակ, հայր Հոռոմիմի, մահ. 1736
 թ., 67 (342), 67 (343)
 Սահակ, որդի՝ Գալուստի, նվիրա-
 տու, 76 (405)
 Սահակ՝ Սագինեանց տոհմից, որ-
 դի՝ Յակովբի, մահ. 1897 թ., 40
 (215)
 Սահակ վաղապետ, նահատակվել
 է 1417թ. սեպտեմբերի 12 - ին,
 74 (391)
 Սահակ քահանա Յոնանեանց,
 հիշ. 1886 թ., 62 (312)
 Սամուել Դոնդարեանց, հայր՝ Մա-
 րութա Դոնդարեանցի, 48 (264)
 Սամաթ, 58 (294)
 Սաման, կին՝ Եղիազար սարկա-
 րակ, 7 (8)
 Սաման, մահ. 1718 թ., 25 (104)
 Սամասի, հիշ. 1156 թ., 92 (490)
 Սանդուխտ, կին՝ Գալուստի, որդի-
 ները՝ Օհան, Ղարազ և Աբրա-
 համ, 45 (240)
 Սանվել Թավարեանց, հիշ. 1908թ.,
 17 (61)
 Սառա, մահ. 1452 թ., 28 (127)
 Սառա, կին՝ Յոսեփի, 69 (351)
 Սարգիս, 93 (503)
 Սարգիս արքեպիսկոպոս, նստում
 էր Ճալեթի վանքում, հիշ. 1870թ.,
 96 (516)
 Սարգիս Դոնդարեանց Մատրա-
 սեցի, բարերար, մահ. 1890 թ.,
 48 (262)
 Սարգիս, հայր՝ Յոսեփի, 45 (248)
 Սարգիս Ղարաբաղցի Բարխու-
 ղարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
 Սարգիս Յայրապետեան Ճալեթ-
 ցի, մահ. 1860 թ., 89 (465)
 Սարգիս Յարութիւնեան Մուսաի-
 յեանց Ջառարեցի (վաճառա-
 կան), մահ. 1873 թ., 86 (451)
 Սարգիս, որդի՝ Արզմանի և Տա-
 տագուլի, եղբայր՝ Կոկնայի, Կա-
 րապետի և Մանիայի, 50 (275)
 Սարգիս Շահապարտեանց Գան-
 ձակեցի, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
 Սարգիս վարդապետ, 90 (476)

Սարգիս վարդապետ Միրզաբե-
 կեանց, առաջնորդ Սաղիանի
 վանքի, հիշ. 1870 թ., 64 (320)
 Սարգիս տիրացու, որդի՝ Արզալ
 Տէր Սիմոնեանի (ղայիր), մահ.
 1891թ., 86 (452)
 Սարգիս քահանա, մահ. 1435 թ., 28
 (124)
 Սարտար, նվիրատու, 75 (402)
 Սարքին, որդի՝ Խոնա Քասալարի,
 հայր՝ Ավելիսի, 94 (507)
 Սարքիս Շամախեցի, ամուսին՝
 Հոմսիրի, 10 (36)
 Սդեփան, որդի՝ Յովսեփի և Ծաղի-
 կի, եղբայր՝ Մարտիրոսի, 48 (260)
 Սերգեյ Յարութիւնեան Ծառը-
 բեանց, մահ. 1902 թ., 60 (305)
 Սերգեյ Պետրոսեանց, ամուսին՝
 Մարիամի, 60 (304)
 Սերժա, 73 (385)
 Սեփակ Մոստեմ, 33 (168)
 Սիմա, կին՝ Թադեոսի, 50 (275)
 Սիմեոն, 11 (44)
 Սիմեոն Աղուանից կաթողիկոս,
 հակաբռն (1675-1701), հիշ. 1688
 թ., 50 (269)
 Սիմեոն կաթողիկոս, հիշ. 1671թ.,
 92 (485)
 Սիմեոն, հայր՝ Սլրի, 76 (408)
 Սիմոն կամ Գրիգոր, որդի՝ Օվանես
 Խնածախցու, 93 (498)
 Սիմոն Յովսեփեան Դաւիթեանց,
 նվիրատու, կինը՝ Նախշուն, որ-
 դին՝ Ավանես, հիշ. 1890 թ., 92
 (486)
 Սողոմոն, 40 (211)
 Սողոմոնիշ, հայր՝ Ղապալպուշի,
 20 (78)
 Սոտումուկ, 38 (195)
 Ստեփան, ամուսին՝ Կուրի, 28 (130)
 Ստեփան (բոյախչի) Ղարաբաղցի
 Աստրախանաբնակ, հիշ. 1816
 թ., Սաղիանի վանքին զանգ է
 նվիրել, 64 (321)
 Ստեփան Գրիգորով Սղմախեցի,
 նվիրատու, հիշ. 1851 թ., 15 (54)
 Ստեփան (զարգար) Հնդարեցի,
 հայր՝ Յարութիւնի, 10 (35), 10
 (40)
 Ստեփան Սափարով, հիշ. 1886թ.,
 29 (136)
 Ստեփան քոյվա, ամուսին՝ Ան-
 բառանի, հայր՝ Իսրայելի, 10
 (33), 10 (34)
 Ստեփանոս Մարտիրոսեանց Փա-
 նիեանց, մահ. 1840 թ., 81 (418)
 Սուրբ Գեորգ, 23 (94)
 Սուրբան, 28 (131)

Սուրբան Խուլ, 26 (112)
 Սուրբան Կիւլ, կին՝ Տէր Յովհան-
 նեսի, հիշ. 1587 թ., 58 (294)
 Սուրբան Շահ, մահ. 1356թ., 36 (175)
 Սուրմա, մահ. 1817թ., կին՝ Մարտի-
 րոսի, 43 (233)
 Սոնա, դուստր՝ Տէր Սարգիս Նըն-
 գեցու, մահ. 1811 թ., 21 (83)
 Վանխտ, մահ. 1459 թ., 37 (192)
 Վառ, կին՝ Մարտիրոսի (զարկար),
 մահ. 1822 թ., 25 (105)
 Վարանցով իշխան (զնեագ), հիշ.
 1851 թ., 15 (50)
 Վարդան, որդի՝ Խաչատուր Դիար-
 բաբբցու, 50 (273)
 Վարդան Միմասեան Պետիեանց,
 մահ. 1909 թ., 41 (217)
 Վերդի, որդի՝ Դաւիթ Ասկարեանցի
 և Աննայի, 19 (73)
 Վլաս վարդապետ, հիշ. 1671, 1677,
 1682, 1691 թթ., Շամախու քեմի
 արաջնորդ, Սաղիանի վանքում
 շինել է տվել տնտեսատունը, 49
 (269), 63 (316), 87 (460), 92 (485)
 Տատագուլ, կին՝ Արզմանի, մայր՝
 Կոկնայի, Սարգսի և Մանիայի,
 50 (275)
 Տավվիթ, հայր՝ դարփին Գրիգորի,
 17 (56)
 Տէր Աբրահամ, որդի՝ Տէր Սահակի,
 կինը՝ Շահապետ, հայր՝ Նարի-
 մի, մահ. 1703 թ., 9 (26), 9 (27),
 10 (28)
 Տէր Աբրահամ, մահ. 1809 թ., 8 (13)
 Տէր Աբրահամ, որդի՝ Գրիգորի, հիշ.
 1826 թ., 30 (142)
 Տէր Աբրահամ Ջորտեցի, մահ.
 1815 թ., 43 (232)
 Տէր Ազարիա Ջառախեցի, որդի՝
 Մարբարի, մահ. 1801 թ., 86
 (454)
 Տէր Ալիքան Կալուստին տես՝ Ա-
 լիքան Կալուստեան
 Տէր Ալիքան Կալուստեան Սուր-
 բան-Նուխեցի, մահ. 1838 թ., 45
 (249)
 Տէր Աստուածատուր քահանա
 Ենգիբարեան, եղբայր՝ Յոհա-
 նի, 42 (218), 42 (219)
 Տէր Ավետիս, որդի՝ Յոհաննանի,
 հիշ. 1823 թ., 42 (220), 42 (221)
 Տէր Առաջ Շամախեցի, որդի՝ Կա-
 րապետի, հիշ. 1783թ., 75 (397)
 Տէր Անտ, հայր՝ բոյախչի Ստե-
 փանի, 64 (321)
 Տէր Գեորգ, 75 (399)
 Տէր Գրիգոր, հիշ. 1718 թ., 58 (293)

Տէր Գրիգոր, որդի՝ Հայրի, մահ. 1867 թ., 87 (457)
Տէր Դանիէլ Տէր Աւագեան, հայր՝ Բալասանի, 40 (216)
Տէր Դանիէլ Սուրբան - Նուխեցի (18-րդ դար), որդի՝ Տէր Իսրայէլի, պապ՝ Տէր Կարապետի, 45 (253)
Տէր Երեմիա, Մեյսարու Սր. Աստվածածին վանքի առաջնորդ, հիշ. 1688 թ., 50 (269)
Տէր Եփրեմ, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (335)
Տէր Զաքար, 45 (251)
Տէր Զաքարեան Ագատեան Ստեփան (բժիշկ), 6 (1)
Տէր Իսրայէլ, կինը՝ Աննա, որդին՝ Տէր Կարապետ, 45 (242), 45 (253)
Տէր Իսրայէլ, հայր՝ Տէր Զովսէփի կամ Կարապետի, մահ. 1825 թ., 92 (493)
Տէր Խաչատուր, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
Տէր Կարապետ, մահ. 1613 թ., 71 (379)
Տէր Կարապետ, հիշ. 1619 թ., 71 (373)
Տէր Կարապետ Տէր Սարգսեան Տէր Աւագով, մահ. 1850 թ., 91 (480)
Տէր Կարապետ քահանա Սուրբան-Նուխեցի, հայր՝ Տէր Իսրայէլ, կինը՝ Անթառամ, որդին՝ Զօհաննէս դպիր, մահ. 1846 թ., 45 (250), 45 (251), 45 (253), 46 (255)
Տէր Կարապետեան տեր ..., մահ. 1820 թ., քահանայագործել է Էրմանի բազար գյուղում, 12 (47)
Տէր Հայրապետ, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 71 (364)
Տէր Ղազար, հոգաբարձու, հիշ. 1660 թ., 61 (306) *
Տէր Ղազար, մահ 1711 թ., 24 (97)
Տէր Մարտիրոս Տէր Դանիէլով քահանա Զաքարայի, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
Տէր Մեծում, որդի՝ Գրիգորի, 21 (82)
Տէր Մկրտիչ, հայր՝ Դարփի, Մանասի, Զովսէփի, Մյասկի, 93 (496)
Տէր Յարութիւն, մահ. 1848 թ., 21 (85)
Տէր Յարութիւն Գրիգորեան Դարբեան Բլեղի, մահ. 1898 թ., 38 (207)
Տէր Յարութիւն Խոշկաշենցի, մահ. 1866 թ., 87 (459)
Տէր Յարութիւն Տէր Զօսէփեան Թարխանեան, հայր՝ բժիշկ Բէկպուտի, 83 (440), 83 (442)

Տէր Յարութիւն Յարութիւնեան, հիշ. 1891 թ., 35 (171)
Տէր Յովաննէս, որդի՝ Տէր Սարգսի Յարութիւնեան, մահ. 1862 թ., 17 (59)
Տէր Յովաննիս, հիշ. 1718 թ., 25 (104)
Տէր Յովաննէս, 25 (99)
Տէր Յովաննէս, ամուսին՝ Սուրբան Կիւլի, հիշ. 1587 թ., 58 (294)
Տէր Յովսէփ, հիշ. 1751 թ., 92 (489)
Տէր Յովսէփ միայնակեաց վարդապետ, մահ. 1798 թ., 65 (331)
Տէր Զօհան, հայր՝ Պոտրոսի, 68 (349)
Տէր Զօհան քահանա Փիլիպերտեան, մահ. 1866 թ., 8 (16), 8 (17)
Տէր Զօհան քահանա Տէր Պետրոսեան Հնդարեցի, մահ. 1751 թ., 9 (20)
Տէր Զօսէփ կամ Կարապետ, որդի՝ Տէր Իսրայէլի, 92 (493)
Տէր Զօսէփ Սօկուրեցի, հայր՝ Տէր Ներսէսի և Տէր Սարգսի, մահ. 1868 թ., 92 (493), 92 (495)
Տէր Ներսէս, որդի՝ Տէր Զօսէփի Սօկուրեցու, 92 (495)
Տէր Ներսէս քահանա Տէր Գասպարեան, մահ. 1889 թ., 25 (107)
Տէր Ովաննէս, մահ. 1466 թ., 36 (177), 36 (178)
Տէր Պաղտատար, որդի՝ Բակմազարի, 93 (499)
Տէր Պաղտատար Սօկուրեցի, 92 (494), 93 (499)
Տէր Պետրոս, մահ. 1695 թ., 51 (284)
Տէր Սահակ, հայր՝ Տէր Արքանանի, մահ. 1702 թ., 9 (25), 9 (27)
Տէր Սահակ Մատրասեցի, հայր՝ Պետրոսի, 50 (274)
Տէր Սարգիս Յարութիւնեան, հայր՝ Տէր Յովաննէսի, մահ. 1875 թ., 17 (58), 17 (59)
Տէր Սարգիս Ննգեցի, հայր՝ Սօնայի, 21 (83)
Տէր Սարգիս, որդի՝ Տէր Զօսէփի Սօկուրեցու, 93 (495)
Տէր Սարգիս Օհանեան, հիշ. 1836 թ., 7 (6)
Տէր Ստեփանոս, մահ. 1604 թ., 37 (191)
Տէր Փիլիպպոս, որդի՝ Աստուածատուր առաք քահանա Շամախեցու, հայր՝ Տէր Օհանի, մահ. 1776 թ., քաղված Սաղիանի

վանքի բակում, 64 (323), 64 (324), 64 (325)
Տէր Օհան, 75 (394)
Տէր Օհան, որդի՝ Տէր Փիլիպպոսի, բոլոր Տէր Աստուածատուր առաք քահանա Շամախեցու, մահ. 1815 թ., 64 (325)
Տուրամիշ որդի Աբար, հայր՝ Բոլի իւզբաշու, 45 (252)
Յագին Թիֆլիզեցի, հայր՝ Ասլան մասնորթի, 65 (330),
Ումիա, 28 (133)
Ումուր խաթուն, մահ. 1563 թ., 12 (46)
Ուստիան, կողակից՝ Զօհանիս Խոյնցի Մանուկովի, մահ. 1841 թ., 82 (422)
Փանիեան, ազգ՝ Ագուլիսից, 81 (418)
Փարի, 51 (278)
Փարս (աշուղ), որդի՝ Դարպաղա, մահ. 1556 թ., 65 (338)
Փիր, հայր՝ Պատալի, 69 (354)
Քասպար, որդի՝ Ջիեալի, մահ. 1815 թ., 19 (68)
Քարամ, 26 (111)
Քինեար, 74 (388)
Օհան, որդի՝ Յակոբ Շամախեցու, 50 (276)
Օհան, ծնողները՝ Գալուստ և Սանդուխտ, եղբայրները՝ Ղազար և Արքանան, 45 (240)
Օհան Դ-բախտիկցի, հայր՝ դալար Ավարի, 21 (84)
Օհան, եղբայր՝ Մելիսի, որդի՝ Մելքիսի և Մարեանի, 30 (138)
Օհան Տողեցի (քարհան), մահ. 1811 թ., 83 (432)
Օհանէս, 83 (430)
Օհաննան, որդի՝ Ղալալի, մահ. 1694 թ., 93 (497)
Օսմանցի Աւար Շամախեցի, 7(10), 8 (12)
Օվաննէս, մահ. 1699 թ., 40 (212)
Օվաննէս (այբաղջի) Խրամախցի, որդիները՝ Սիմօն կամ Գրիգոր, Պետրոս կամ Այսրի, մահ. 1796 թ., 93 (498)
Օվաննէս, հայր՝ Թաթոսի, 18 (65)
Օվաննէս, որդի՝ Արթունի, մահ. 1799 թ., 10 (39)
Օվասափ, որդի՝ Թումանի, նվիրատու, 75 (404)
Օրբէյանով, իշխան, փոխարքայ, 15 (50)
Ֆիդրոն Դ. քարհան, 73 (385)

Ազուլեաց երկիր (Ազուլիս), 81 (418)
 Ազայ շեն (այժմ՝ Սուրբանքենդ), 17 (60)
 Ադրուադ գյուղ, 19 (75)
 Ադաշ, 6 (1)
 Ադուանից տուն, Ադուանից երկիր, 61 (306), 90 (474)
 Ամիդ, 50 (273)
 Ամուրավան գիւղ, 35 (171)
 Աշան գիւղ (ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում), 69 (352)
 Աշտարակ, 64 (322)
 Աստրախան, 64 (321)
 Ավետարանաց գիւղ (ԼՂՀ, Ասկերանի շրջանում), 69 (351), 94 (507)
 Ավառնոց գիւղ, տես՝ Ավետարանաց գիւղ
 Արաշ - տես՝ Էրմանի բազար
 Արգրում, տես՝ Էրգրում
 Արցախ երկիր, 81 (419)
 Բագու, տես՝ Բաքու
 Բաքու, 62 (308), 62 (310), 62 (311), 62 (313), 74 (392), 75 (398)
 Բիլիդ, տես՝ Բիլդ
 Բիլդ գիւղ, 19 (70), 38(203), 38 (204), 38 (205), 38(206), 38 (207), 46(257)
 Գանձակ գիւղ, 20 (77)
 Գանձակ քաղաք, 15 (52), 22 (90), 74 (390), 83 (433)
 Գանձասար, 50 (275)
 Գիւլիստան քաղաքանիշ գիւղ (Շամախու մոտ), 63 (318)
 Գիւրջեան գիւղ, 7 (6), 8(18), 18 (67)
 Գիւրդաղիւ գիւղ, 39 (209)
 Գիւրք գիւղ, 21 (85), 21 (87), 21(88)
 Դաշրուլադ գիւղ, 77 (412).
 Դաշա (Ազուլիսի մի քաղամասը), 83 (430)
 Դաշա Ջուղայի (Ջուղայի մի քաղամասն էր), 15 (51), 49 (268)
 Դիարբեքիք, տես՝ Ամիդ
 Դոդ, տես՝ Տոդ
 Դրախտիկ գիւղ (ԼՂՀ, Հաղրուքի շրջանում), 21 (84)
 Եադուբլու գիւղ, 93 (505), 94 (506)
 Ետիլէ գիւղ, տես՝ Էդիլու գյուղ
 Ջառափ (Ջառապ, Ջառաք) գիւղ, 86 (449), 86(451), 86 (452), 86 (454)
 Ջաքարա, 15 (50)
 Էդիլու գյուղ (ԼՂՀ, Հաղրուքի շրջանում), 17 (56)
 Էջմիածին, 43 (226), 50 (275), 61 (306), 91 (482)
 Էրգրում, 85 (448)

Էրեր գիւղ, 45 (240)
 Էրմանի բազար գիւղ, 12(47)
 Թաղար գիւղ, 69 (353), 69 (354)
 Թիֆլիզ, 57 (292), 65 (327), 65 (330), 82 (427)
 Թօփի շեն գիւղ, 20 (77), 23 (92)
 Խանիշեն գիւղ, 52 (286), 52 (287), 52 (290), 73 (385)
 Խարբերդ, 51 (279)
 Խարփերք, տես՝ Խարբերդ
 Խնածախ գիւղ (ԼՂՀ, Ասկերանի շրջանում), 93 (498)
 Խոյ, 78 (415), 82 (421)
 Խոշկաշեն գիւղ (այժմ՝ Ղարաբուլաղ) 87 (456), 87 (458), 87 (459)
 Կանճա, տես՝ Գանձակ քաղաք
 Կիլիստան, տես՝ Գիւլիստան քաղաքանիշ գիւղ
 Կիւրջիւսան, տես՝ Գիւրջեան գիւղ
 Կուզոան գիւղ, 24 (98)
 Կուրծուան գիւղ, տես՝ Գիւրջեան գիւղ
 Հաշտարխան, տես՝ Աստրախան
 Հերիեր գյուղ, (ԼՂՀ Մարտունու շրջանում) 69 (355)
 Հիքիիր, տես՝ Հերիեր
 Հկակու գյուղ (ԼՂՀ, Հաղրուքի շրջանում), 21 (82)
 Հնդար գիւղ, 9 (19), 9 (20), 9(23), 10 (35), 10 (38)
 Դաբալա գաւառ, 30 (142), 43 (232), 45 (243), 45 (244), 46 (255)
 Դաբալու Նուխի գյուղ, տես՝ Սուրբան-Նուխի
 Դալակա գիւղ, 19 (72), 26 (108), 26 (109)
 Դայարաշի գիւղ, 78 (414), 78(415)
 Դաբարաղ, 15 (53), 17 (56), 17(57), 21 (81), 21 (82), 21 (83), 21(85), 46 (254), 64 (319), 64 (321), 69 (351), 69 (352), 69 (353), 69 (354), 69 (355), 82 (424), 83 (432), 86 (453)
 Դափան, 83 (431)
 Դալեք (ճաղք) գիւղ, 89 (462), 89 (463), 89 (464), 89 (465), 89 (466), 89 (467), 89 (468), 89(469), 90 (473), 91 (481)
 Դալեքի վանք, տես՝ Սբ. Աստուածածին եկեղեցի, վանք (Դալեք գիւղ)
 Դալեքի վիճակ, 91 (482)
 Մադրասա գիւղ, տես՝ Մատրասա գիւղ
 Մամատապատ, տես՝ Նեմեքապակ
 Մագրդու գիւղ, 13 (48)

Մատրասա գիւղ, 47 (258), 47 (259), 48 (261), 48 (264), 48 (265), 73 (387)
 Մեղրի գյուղ, 6 (1)
 Մեյսարի գիւղ, 49 (264), 50 (277), 51 (277), 51 (283)
 Մեյսարու վանք, 49 (267), 50 (270)
 Մեսար (Մեսեր) գիւղ, տես՝ Մեյսարի գիւղ
 Մերսին քաղաք, 67 (342)
 Միրզաբեկու գիւղ, 40 (213), 40 (214), 40 (215)
 Մուսարուլադ (աղբյուր՝ Շամախի քաղաքում), 59 (300)
 Մոսկուա 59 (297)
 Յըկակու գիւղ, տես՝ Հկակու
 Նախիջեան (հին), 59 (298), 62 (309), 74 (392)
 Նեմեքապակ (Նեյմեքապատ) գիւղ, 6 (1), 94 (506)
 Նիժ գիւղ, 42 (221), 42 (223), 42 (225), 43(227), 43 (228), 82 (426)
 Ննգի գիւղ, (ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում), 21 (81), 21 (83), 86 (453)
 Նորշին (Նորշեն) գիւղ (Աղսուի շրջանում, ներկայումս՝ Ենգիքենդ), 9 (21)
 Նուխի, տես՝ Շաքի քաղաք
 Շահումյան գյուղ (Խանի շեն), տես՝ Խանիշեն
 Շամախի քաղաք, 7 (10), 8 (12), 8 (14), 10 (36), 10 (41), 49 (266), 50 (276), 50 (277), 51 (283), 59 (300), 60 (302), 60 (303), 60 (304), 60 (305), 62 (308), 62 (309), 63 (318), 64 (319), 64 (323), 64 (324), 64 (325), 65 (333), 74 (391), 74 (392), 75 (397), 75 (401), 76 (407), 83 (439), 92 (485)
 Շամախու վանք, տես՝ Սբ. Ստեփանոս Նախավկայի վանք Սադիանի
 Շաքի քաղաք, 83 (435), 83 (436), 83 (441), 84(446)
 Շաքվա երկիր, 78 (415)
 Շուշի քաղաք, 81(420), 86 (450)
 Շուրուքի գիւղ, 27(116)
 Շիրվան, 74 (390)
 Չարաբերդ, տես՝ Ջրաբերդ
 Պաշնճաղ (Պաշնջաղ) գիւղ, 87 (461)
 Ջորլու գիւղ, 43 (232)
 Ջրաբերդ (Չարաբերդ), 46 (254), 78 (413)
 Ջուղա, 49 (268), 50 (276)

- Ռուշան**, 28 (135)
- Սադիան** գիտ, 61 (306), 62 (312), 67 (342)
- Սադիանու ուխտ**, տես՝ Սր. Ստեփանոս Նախավկայի վանք Սահյանի
- Սր. Ամենափրկիչ** եկեղեցի (Ամուր-ավան գիտ), 35 (171)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Ավանաշեն գիտ), 18 (62)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Գիրդաղիւ գիտ), 39 (209)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Թոփի շեն գիտ), 23 (92)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Հընդար գիտ), 9 (19)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Դալակա գիտ), 26 (109)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի, վանք (Ճալեք գիտ), 90 (473)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Մատրասա գիտ), 47 (258), 92 (494), 92(495)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Մեյսարի գիտ), 49 (266)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Մեծ Սոկուրլու գիտ), 92(485), 92 (489)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Նիժ, Ներքին քաղ), 42 (223)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Նիժ գիտ, Վերին քաղ), 42 (225)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Շարի քաղաք), 81(417)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Ռուշան գիտ), 28 (135)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Սուլքան-Նուխի գիտ), 44 (239)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Վարդաշեն), 95 (508)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Քալախան գիտ), 72 (380), 72 (382), 72 (383)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Քարանջ գիտ), 75 (398), 75 (401), 76 (406)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Քեշխուրդ գիտ), 34 (169)
- Սր. Աստուածածին** եկեղեցի (Քունգուտ գիտ), 85 (447)
- Սր. Աստուածածին** վանք Մեյսարու (Մեյսարի գիտ), 50 (270)
- Սր. Ասագ Նշան** մատուռ (Մագրդու գիտ), 13 (48)
- Սր. Գեորգ եկեղեցի** (Դաշքուլաղ գիտ), 77 (412)
- Սր. Գեորգ եկեղեցի** (Զաքարյալ քաղաք), 15 (50)
- Սր. Գեորգ եկեղեցի** (Քալանդ գիտ), 33 (167)
- Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչ** եկեղեցի (Յաղուրլու), 93 (505)
- Սր. Գրիգորիս** եկեղեցի (Գիր-ջեան գիտ), 7 (6)
- Սր. Եղիշե Առաքյալի** մատուռ, 95 (512)
- Սր. Եղիշե եկեղեցի** (Նիժ գիտ), 42 (218), 42 (219), 42 (221)
- Սր. Եղիշեի քաւարան** - եկեղեցի (Մինգեւաւոր), 11 (43)
- Սր. Հովհաննէս** եկեղեցի (Վանք գիտ), 30 (142)
- Սր. Հովսիսիմէ** եկեղեցի (Շարի քաղաք), 82 (424)
- Սր. Հրէշտակապետաց** խորան (եկեղեցի), Մեյսարու վանքում, 49 (269)
- Սր. Նշան եկեղեցի** (Մեյսարու վանքում), 50 (275), 50 (276), 50 (277)
- Սր. Մահակ նահատակ վարդապետի** մատուռ (Քարքանջ գիտ), 74 (392), 75 (399), 75 (400)
- Սր. Ստեփանոս** եկեղեցի (Դալա-բաշի գիտ), 78 (414)
- Սր. Ստեփանոս Նախավկա** եկեղեցի (Սադիանի), 61 (306), 62 (308), 64 (321), 65 (328)
- Սղմախ քաղաք**, 15 (54)
- Սուլքան-Նուխի**, 45 (243), 45 (244), 45 (245), 45 (247), 45 (248), 45 (249), 45 (250), 45 (253), 46 (255), 46 (256), 46 (257)
- Սոկուրլու** գիտ, 92 (494), 92 (495)
- Վանք**, գիտ, 30 (138)
- Վարդաշեն**, 95 (509), 95 (512), 95 (513)
- Վերին Ագուլիս**, 82 (428)
- Վերին քաղ (Նիժում)**, 42 (225)
- Տարօն**, 65 (333)
- Տըրքլաղիկ** գիտ, տես՝ Դալախիկ Տիֆլիս, տես՝ Տիֆլիս
- Տող գիտ**, 83 (432)
- Տուս գիտ**, 65 (332)
- Տիֆլիս**, 6 (1)
- Ուշաղ գիտ**, 19 (73)
- Ուտեաց վիճակ**, 91 (482)
- Ուրմիա**, 65 (338)
- Քալախան** գիտ, 45 (246), 72 (380), 72 (381), 72 (383), 72 (384), 73 (385), 73(386)
- Քաշաքաղ գաւառ**, 81 (419)
- Քալանդ գիտ**, 33 (167)
- Քարքանձ**, տես՝ Քարքանջ
- Քարքանջ** գիտ, 74 (389), 74 (392), 75 (399), 75 (403), 75 (404), 76 (408)
- Քեշխուրդ** գիտ, 34 (169)
- Քեանդ գիտ**, տես՝ Քալանդ
- Քոնիւժ**, տես՝ Քովլուժ
- Քովլուժ (Քեռիլուջ)** գիտ, 11 (42)
- Քշաղ**, տես՝ Քաշաքաղ գաւառ
- Քունգուտ** գիտ, 85 (447)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից.....	3	Բում.....	39
Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ	4	Գիրդադյուլ.....	39
ԱՂԴԱՇԻ ՇՐՋԱՆ	5	Միրզաբեկյու.....	40
Նեմիքապատ	5	Նիծ	41
ԱՂՍՈՒԻ ՇՐՋԱՆ	6	Ջորյու.....	43
Գյանդխան	6	Սիրքենգիջա.....	43
Գյուրդաշեն.....	6	Սուլթան-Նուխի.....	44
Գյուրջևան	7	ՇԱՍԱԽՈՒ ՇՐՋԱՆ	46
Հնդար	8	Մատրասա	46
Քովլուճ.....	10	Մեյսարի	48
ԵՎԼԱԽԻ ՇՐՋԱՆ	11	Շահումյանավան (Խանիշեն)	52
Մինգեչաուր	11	Շամախի	52
Արաշ	11	Սադիան	60
Մագրդու.....	12	Փախրաքուշ	69
Քանդակ	13	Քալախան	72
ՉԱՔԱԹԱԼԱՅԻ ՇՐՋԱՆ	14	Քարքանց	73
Չաքաքալա.....	14	ՇԱՔԻ ՇՐՋԱՆ	76
ԻՍՄԱՅԻԼԻ ՇՐՋԱՆ	15	Ալյար գյուղ	76
Ագայի շեն (Նորշեն)	16	Գյոյբուլաղ (Գյոգբուլաղ)	77
Ավանաշեն	17	Դաշբուլաղ	77
Բահլիան	18	Դալաբաշի	78
Բգավանդ	18	Շաքի	78
Բիլիստան	19	Քիշ	84
Գանձակ	19	Քունգուտ	84
Գիրք	20	ՎԱՐԴԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ	85
Չարկարան	22	Չառափ	85
Թոփիշեն	22	Խոշկաշեն	86
Կարմախան	23	Ճալեք	87
Կուզոան	24	Ճալեքի Սբ. Աստվածածին վանք	89
Դալակա	24	Մեծ Սոկուրլու (Ուռեկան)	91
Նորշեն (Խուրաշեն)	26	Յադուրլու	93
Շուքուրչի	26	Վարդաշեն	94
Ռուշան	27	Փոքր Սոկուրլու	96
Վանք (Վանքաշեն)	29	Օթմանլը	96
Ուշտալ	32	ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ	97
Փաթակլու	33	ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ՎԻՍԱԳՐԵՐ ՊԱՐՈՒ-	
Քավանդ	33	ՆԱԿՈՂ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶ.....	120
Քեշխուրդ	33	ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	121
ԿՈՒՏԿԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ.....	34	ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	130
Ամուրավան	35	Բովանդակություն	132
Բլեղշեն	38		

Ստորագրված է տպագրության 15.08.1997 թ.

«Ռուրին» տպագրական ԱԶ

Երևան-84, Հր-Արմ. զանգված, Ա-2 բաղ., 32/15

Տպագրությունը օֆսեթ, չափեր՝ 42x 30 1/2

Տպագրական 33 պայմանական մամուլ

Համակարգչային շարվածքը “ԱՆՏԱՐԵՄ” ՍՊԸ

Տպաքանակ 600

Գինը պայմանագրային